

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 10 (415)

Ülikool kui heterotoopia:

Mäng kastruli ja kastekannu vahel

Jaan Valsiner 1731

Rasedusest hoidumine 18. sajandil

Liivimaa talurahva hulgas

Mati Laur 1749

Teine Vepsa-retk, suvi 1934

Lauri Kettunen 1761

Tõlkinud ja kommenteerinud

Jüri Valge

Kosmoseala rahvusvahelised standardid:

Mis need on ja kuidas sünnivad?

Riho Nõmmik 1797

Gnostitsism, gnostikud ja gnoosis

Dylan M. Burns 1814

Tõlkinud Jaan Lahe

Kus Ülo on?: Okultne seanss

Toomas Haug 1852

Hobukastani teekond Eestisse. II

Heldur Sander 1859

Arvustus: Sõjast, masinatest ja südametunnistusest.

A. H. Tammsaare. *Sõjamõtted*. (Eesti mõttelugu 170.)

Tartu: Ilmamaa, 2023. 270 lk.

Maarja Vaino 1890

Abstracts

..... 1895

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXI

Herbert Normann 1903

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Frotaažtõmmised esiajaloolistest kaljuraienditest

lk: 1748, 1760, 1796, 1813, 1920

LOIT JÕEKALDA (1951) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (Eesti Riikliku Kunstiinstituudi) foto ja graafika erialal 1986. aastal; Tallinna Joonistustriennaali kuraator, vabakutseline kunstnik

ÜLIKOOL KUI HETEROTOOPIA

Mäng kastruli ja kastekannu vahel

Jaan Valsiner

Tänapäeval ülikoolid püüavad ellu jääda. Kuid raha ei ole. Või on krooniliselt liiga vähe. See on probleemiks üle kogu maailma. Eesti kohapealne poliitiline käkerdamine selle üle, kas erastatud kõrgharidus võib olla või mitte, on vaid väike osa suuremast ajaloolisest kompleksist — kuhu liigub kogu kõrgharidus, mis võiks ju olla uute teadmiste sünnikohaks, kuid sageli on muutumas diplomite väljaandmise konveierliiniks, kus sisu kaob ja vorm võidutseb.¹ Sellistel suundumustel on muidugi tugev ametkondlik toetus — ükskõik mis riigis on valitsus huvitatud diplomaaritud spetsialistidest, aga mitte nende edasisest loometegevusest. Teadmised aga arenevad tänu koolitatud spetsialistide saavutustele nende edasises töös. Inimesed loovad midagi uut, ent seda ei märgista nende diplomid ega töökohtades seinale raamitud tunnistused erikursuste läbimise kohta. Teadmiste loomise aluseks on muidugi ülikoolist saadud suunatus — kuid kuhu see viib?

Artikkel põhineb 13. aprillil 2022. aastal Tartu Ülikooli aulas väliseesti külalisprofessori raames peetud loengul “Kus me oleme?: ÜLI-kool või üli-KOOL... või üldse mitte kool?” Vt ka utvv.ee/naita?id=33117.

¹Vt Valsiner 2022, mis on sissejuhatuseks artiklite tsüklile, milles analüüsin ülikooli funktsionaalset sisu.

Kas pideva eluaegse loomingulisuseni, nagu me näeme teadlaste ja kunstnike puhul? Ideaaliks oleks selline sisu.

Sisu on vaja. Juba Euroopa ülikooliideaalide peamine algataja Wilhelm von Humboldt (1767–1835) selgitas sisuvajadust kui alust praktiliseks tegevuseks. Teadmisi — ja nende loojaid — tuleb kultiveerida (*Bildung*) ning see nõuab erilist kasvatust. See on lai ja filosoofial põhinev alus, mitte lihtsalt oskuste treenimine. Tulemuseks on see, et ülikooli õppejõud pole enam lihtsalt kooliõpetaja, kes annab edasi põhiteadmisi, vaid uurija, kes tegeleb uurimistööga ja kaasab sellesse üliõpilasi (Humboldt 1920: 261). See on võimalik, kui ülikoolidel on autonoomia uute teadmiste loomisel. KOOL nii Humboldti kui ka ajaloolisest Eesti seisukohast on midagi väga positiivset. Ning eriti ÜLIKOOL kui õppimise kõrgeim aste. Ajaloo käigus aga tegelikkus sageli muutub ning teadmiste kõrgtemplist võib kergesti saada tavatõdede supermarket.

Kool — ka ülikool — peab olema aluseks, kust saab edasi minna uute ideede ja nende rakenduste juurde. Sellest vaatepunktist peaksid ülikoolid olema ideede purskkaevud, kust pidevalt purskuvad välja uued ideed, mis siis vahetevahel kinni püütakse ja praktikasse rakendatakse. Ehk mitte iga uus idee ei jõua selleni — vaid üksikutel läheb see õnneks —, kuid ideede rikkus peab pidevalt jätkuma nagu vesi hästi töötavas purskkaevus.

KAKS PROOSALIST METAFOORI

Praeguseid ülikoole võiks võrrelda kas kastrulite või kastekannudega. Väga proosalised võrdlused, kuid paraku sobivad.

Sageli meenutavad tänapäeva ülikoolid supikeetmiseks vajalikkude kastrulit. Sinna pannakse sisse kõik retseptis nimetatud ained ja siis keedetakse — kas kolm aastat (bakalaureusekraad), veel kaks aastat (magistrikraad) ning ehk isegi lõpuks veel kolm (doktorikraad). Ülikoolid muutuvad sageli supipottideks, kus keedetakse mitmesuguseid teadmisi tõestavaid kraadiuppe, mida siis ühiskond peab hea või paha meelega oma rakenduslaual vastu võtma ja kuidagi läbi mäluma. Muidugi on supid

erinevad — “Harvardi supp” erineb “Cambridge’i supist” peale nimetuste ka sisu poolest. On ka suppe, mis on keedetud väga täpsete koostisosadega, näiteks Capella Ülikool, ning teisi, kus kõik supikeetjad püüavad välja mõelda erilisi retsepte, nagu näiteks Foundry Kolledž.²

Uudsus ülikoolide vormides on pideva sotsiaal-poliitilise vaatluse all. Improviseerimine on alati akrediteerimiskomisjonide range silma all.³ Need vaatavad eelkõige seda, kas kastrulil pole auke sees. Sel puhul võime rääkida täppiskõrgharidusest — siin on kõik augud täidetud ja ülikooli õppekava täielik, kuid selles oleva teadmistekogumi arendamine väljaspool institutsionaalset koolirežiimi on jäetud haritud inimeste enda hooleks. Ning siis mureseme — samuti institutsionaalselt —, et ülikool ei anna praktiliseks eluks uusi teadmisi. Ei saa ju anda, kui auke ei ole — aga neid pole, sest keedetav supp peab olema täpselt retseptikohane!

Ülikooli on parem vaadelda kui kastekannu. Uute teadmiste kasvu nagu ka lillepeenart tuleb strateegiliselt kasta. Uute teadmiste loomiseks on vaja tuge — ning Ülikoolis omandatu peaks ideaalselt sobima kui kastekann —, et tuleks uus saak, pead oma peenra ilusti kastekannuga üle käima. Ülikool kui kastekann peab neid auke uute teadmiste viljastamiseks ette planeerima — selle alusel, mis iga päev ülikoolis toimub. Tegelikult toimub aga harva — kõrgharidus on pidevalt muutumas täppiskõrghariduseks, kus kõik programmid on üha enam täpselt kindlaks määratud ja ametlikult kinnitatud.⁴ Täpsus võib olla probleemiks. Treenime üliõpilasi kõike õigesti tegema, kuid selleks, et uudsus teadmistes tekiks, peab millalgi midagi ka valesti tegema. Humboldti *Bil-*

²Vt vastavalt www.capella.edu ja foundrycollege.org.

³Gerhard Benetka ja Dominik S. Mihalits (2023) kirjeldavad, kuidas akrediteerimine hoiab uusi ülikoole traditsioonilistes raamides.

⁴Näiteks ühes Euroopa ülikoolis, mida tunnen, on isegi loetava kirjanduse nimekiri fikseeritud nii, et igal aastal uut informatsiooni lisada ei saa. Tulemuseks on üliõpilaste teadmiste mahajäämus teaduse arengust, mis aga seda ülikooli ei häiri, sest kraadid antakse välja “objektiivselt” ja süstemaatiliselt.

dung'i-idee näib neoliberaalsetes ülikoolireformides järk-järgult ära kaduvat.

Kuidas see kontrast praktikas välja näeb? Vaatleme seda eksamite näitel. Nagu me kõik oleme kogenud, on eksamid ülikoolide tegutsemiseks väga olulised. Neid võib teha mitut moodi: suuliselt või kirjalikult, individuaalselt või grupiviisi. Võib testida valikvastustega, mida on lihtne hindeks üle kanda. Arvuti teeb seda kohe, hindaja on vaba ja subjektiivsust hindamisel pole. Aga pole ka uudsuse aspekti — õige vastuse äratundmine ei võrdu sobiva vastuse loomisega.

Või siis toimub eksam otseses suulises dialoogis hindajaga, kus kehtib igale kommunikatsiooniprotsessile omane võimalus valesti mõistmiseks. Ning samuti uute ideede tekkeks eksami enda käigus — nii vastajale kui hindajale. 1970. aastatel pidime Tartu ülikoolis tegema filosoofia ajaloo suulise eksami. See oli kohutav! Aga järgnevad neli aastakümnet on sealt saadud teadmised mul pidevalt aidanud uute ideedeni jõuda.

Hinnete kvantifitseerimine loob objektiivsuse illusiooni. Võib ju hinnata skaalal 1–5 või 0–100... kõik hinded jäävad suvaliseks. Neil on kindlaks määratud maksimum, mis piirab selle, mis on *väga hea*.⁵ Jälle on maksimum fikseeritud, kuid sellest ei piisa, et rõhutada uute teadmiste loomist. Oleks aga vaja välja tuua seda, mis on parem kui “väga hea”. Eksamil vastuseid andev üliõpilane peab näitama, et ta tõepoolest on “üli”.

VÕTMEPROBLEEM: VALE KOMMUNIKATSIOONIMUDEL

Kommunikatsioon on kogu ühiskonna aluseks. Seda võib aga mõista mitut moodi. Huvitaval kombel on sotsiaalteadustes sageli aksiomaatiliselt vastu võetud Claude Shannoni ja Warren Weave-

⁵Vt nt Rebekka Mai Eckerdali (2018) ettepanekut võtta kasutusele “100+” hindamissüsteem, kus teadmised, mis juba eksisteerivad, on sada protsenti selgeks tehtud (*learning to full knowledge*), millele lisandub uudne teadmine või rakendus (+). Garanteeritud oleks nii olemasolevate teadmiste kvaliteet (100%) kui ka uudsus (+).

ri mudel 1940. aastatest (Shannon, Weaver 1949), mis sobib hästi tehniliste süsteemide kommunikatsiooni kirjeldamiseks. See mudel on lihtne ja laialt teada:

SAATJA → TEADE → VASTUVÕTJA.

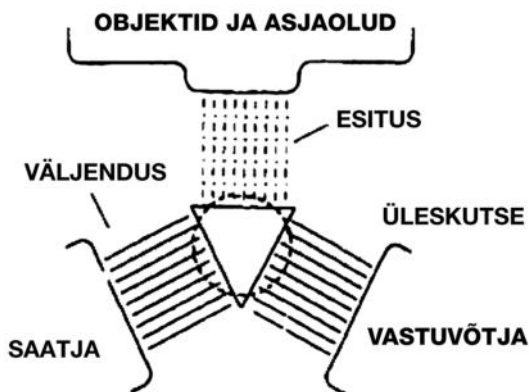
Edukas kommunikatsioon on see, kui vastuvõtja saab täpselt (100%) kätte selle, mis saatja edasi andis. Kui vähem, siis on viga. See mudel sobib tehniliste süsteemide vaheliseks kommunikatsiooniks — kui ma ühe faili siit arvutist interneti kaudu teise arvutisse saadan, peab see saajaprotsendiliselt kohale jõudma. Kui ei jõua, on arvuti või kommunikatsioonikanal vigane.

Sama mõtteviisi võib kohata administratiivsetes hierarhilistes süsteemides, kus ülemuse teade alluvatele peab olema saajaprotsendiliselt vastu võetud. Shannoni-Weaveri mudel toetab kõiki totalitaarseid süsteeme oma nõudega täieliku vastuvõtu kohta. Traditsiooniline kooliõpe, kus õppejõud teab kõike ja üliõpilane peab kõik täpselt üle võtma, põhineb samuti sellel mudelil.

Kuigi see mudel sobib tehnilistele süsteemidele, ei piisa temast, et aru saada uudsuse tekkest inimsuhetes. On selge, et see mudel ei sobi inime kommunikatsiooni kirjeldamiseks. Inimesed loovad igal sammul midagi uut, mis tähendab, et kommunikatsioon töötab konstruktiivselt — saaja vastuvõtt ületab 100% saadetust. Kuidas on see võimalik? Ainult nii, et vastuvõtja rekonstrueerib saadetu ning loob sellest uue arusaama. Selliseid uudsuse loomise nähtusi kirjeldab Karl Bühleri mudel.

1934. aastal pakkus Karl Bühler välja alternatiivse kommunikatsioonimudeli — organonimudeli (joonis 1). Siin on saatja ja vastuvõtja vahel teade, mis on loomu poolest (inherentselt) ebatäpne — saatja võib mõelda, et saadab ringi tüüpi teate, aga vastuvõtja tõlgendab seda kui kolmnurka. Tegemist on dialoogiga, kus tekib uudsus just tänu teate ebatäpsusele.

Bühleri mudel on avatud uudsuse tekkele kommunikatsiooni protsessis, selle aluseks on teate mitmetine tõlgendamisvõimalus. See teeb selle mudeli sobivaks inimteadustes. Inimsuhtlemine on pidev teadete interpreteerimine, mis lähtub küll saatja soovidest, kuid ületab neid. Mis tehnilise kommunikatsiooni mudeli seis-

Joonis 1. Karl Bühleri kommunikatsiooniprotsessi mudel (Bühler 1934).

kohast on “viga”, on aluseks improvisatsioonidele Bühleri mudeli vaatepunktist.

Bühleri mudel tekkis keeleteaduse ja psühholoogia piirimail ning ei sisaldanud sotsioloogilist konteksti. Viimase sissetoomine on oluline selleks, et vaadata, millised on teadmiste tekke sotsiaal-institutsionaalsed alused (Silva Filho jt 2023). Milline oleks olukord, kui saatja on täielikult võimu juures ja tal on täielik kontroll vastuvõtja õppetulemuste üle. See oleks võrreldav traditsioonilise kooliga, kus õpetaja koolitab lapsi kõike õigesti tegema.

Kuidas aga näeks välja vastupidine olukord? Vastuvõtja on võimu juures ning dikteerib saatjale, milliseid teateid ta ootab. Siin on õpetaja teenri osas — peab andma seda, mida tellija nõuab või mis on poliitiliselt korrektne. Uusi teadmisi ei tule ka siit. Lihtsalt poliitilise jõu tasakaal on pööratud vastupidiseks — noored õpilased on kontrolli juures ning õpetajad peavad alluma. Hiina “kultuurirevolutsioon” 1960.–1970. aastatel on heaks näiteks sellisest pea peale pööratud haridusmudelist.

Kust tuleb siis uudsus? Saatja ja vastuvõtja pidevast dialoogist, kus “õiget” teadet (saatja seisukohast) pidevalt muudetakse

millekski uueks (vastuvõtja seisukohast). Õppetöö valikuline avatus uudsuse loomiseks on oluline ülikoolis kui hariduse kõrgeimal astmel. Kuid see on ju ilmne! Milleks seda siin taas rõhutada?

Tänapäeva ülikoolid muutuvad — ÜLIKool muutub sageli ülikooliks. See toimub mitmel viisil — õppejõud annavad edasi fikseeritud koguseid õppeplaanis nõutud teadmisi, mitte aga teaduse kõrgetasemel antud ajal toimuvaid uudusi. Teaduslik töö ja õppetöö on sageli teineteisest lahutatud, mis on otseselt vastuolus teaduse põhieesmärgiga luua uudsust. Michael Polanyi väljendas seda täpselt:

Teaduslik avastus paljastab uusi teadmisi, kuid sellega kaasnev uus nägemus ei ole teadmine. See on *vähem* kui teadmised, sest see on oletus; aga see on midagi *enamat* kui teadmine, sest on selliste asjade etteteadmine, mis on veel tundmatud ja praegu võib-olla ka mõeldamatud. Meie nägemus asjade üldisest olemusest on meie teejuht kogu tulevikukogemuse tõlgendamisel. Sellised juhised on hädavajalikud. Teaduslike meetodite teooriad, mis püüavad seletada teadusliku tõe kindlakstegemist mis tahes puhtalt objektiivse formaalse protseduuriga, on määratud läbikukkumisele. Igasugune uurimisprotsess, mida ei juhi intellektuaalsed kired, viiks vältimatult triviaalsuste kõrbe (Polanyi 1962: 135).

Üliõpilased peaksid aru saama sellest, et teadus on alati suunatud tulevikku — teadmiste poole, mis pole veel jõudnud õpikute kullafondi. Õppejõud on aga pandud rakkesse ja peavad oma töö täpsetele ajanormidele sobivaks tegema. Kujutage ette, et kui bürootöötaja Einstein oleks pidanud looma relatiivsusteooria *N* töötunni jooksul, ei minutitki enam. Või talle oleks ju võidud anda — tema enda *ülekoormuse* piiramiseks ja mentaalse heaolu garanteerimiseks — 1 ECTSi “punkt”⁶ selleks saavutuseks? On raske arutleda, millisel ajahetkel mõni ECTSi punkt saab läbi ning teadlane selle alusel otsustab, et rohkem ei pinguta, ning hakkab hoopis puhkama või viiulit mängima.

Uute teadmiste loomisel ei saa olla ajapiire, kuid ülikoolide tegevuses rakendatakse neid üha enam. Administratiivne püüe

⁶Üks Euroopa ainepunktisüsteemi (European Credit Transfer and Accumulation System) “punkt” on 25–30 töötundi.

reglementeerida, kui palju teadlane võib teha “tööd”, ei sobi kokku tegeliku intellektuaalse naudinguga, mille nimel teadmist arendavad inimesed tegutsevad. Ülikoolid on üheks heterotoopia vormiks. Heterotoopia on olukord reaalsuse ja utoopia vahel. Michel Foucault võttis selle mõiste kasutusele 1960. aastatel (Foucault 1998; vt ka Kraavi 2015) kui vahepealse seisundi nii ruumis kui ajas. Heterotoopiatest lähevad kõik läbi, keegi sinna ei jää — näidiseks on raudteejaamad, laevad oma marsruudil, eksamid ja sünnipäevad. Ülikoolid on samuti 3 + 2 + 3-aasta heterotoopiad, kuhu vaid teenindav personal — õppejõud ja teised — end pikemaks sisse seavad.

TEADMISTE EDASIANDMISEL POLE ENAM ENDISI PIIRE

Kui ma oma esimese aulaloengu pidamiseks Tartu ülikooli aulasse jõudsin, polnud saalis kedagi (vt pilt 1). Olin veidi üllatunud. Kogu loengu ajal olid tühjad toolid vaiksed kuulajad ning kriitilisi kommentaare ei teinud. Need, kes kaugel kuulasid, võib-olla tegid, kuid neid polnud kuulda.

Ning kogu loengu ajal oli vaid paar kuulajat, kes tahtsid seda loengut vahetult kogeda. Seda ei saa käsitada kui minu loengute ebapopulaarsust (tegelikult oli siiski mõningaid kuulajaid kuskil seal teisel pool — meie tänapäeva tehnoloogia vahendusel), vaid kui uut olukorda teadmiste edasiandmisel, kus kooliklassi või ülikooli auditoriumi arhitektuurilised piirangud enam ei ole olulised.

Nii et huvitav paradoks — traditsioonilised koolid (ka ülikoolid) piiravad teadmiste edastamist, sundides õpilasi olema kohal klassis või auditoriumis (*mandatory presence*, mis on registreeritud, ja puudumiste pärast tekivad raskused kursuse läbimisel). Samas on aga õpilastel — kas nad on klassis või mujal — elektrooniline juurdepääs teadmistele. Muidugi kui on olemas elektrooniline ligipääs meie tänapäeva reaalsuses, mida kaitsevad salasõnad ja mitmekordsed turvasüsteemid. Klassiruumide seinad asendatakse elektrooniliste seintega — näiliselt seinu enam pole, aga tegelikult on nad veelgi fikseeritumad kui arhitektuursed.

Pilt 1. Piirid puuduvad auditooriumi ja väliskuulajate vahel — uue tehnoloogia võimalused muudavad kardinaalselt loengute formaati. Autori foto.

KÕRGEIM HARIDUS ILMA HIRMUTA!

Minu reisidel väga erinevatesses ülikoolidesse üle kogu maailma olen kohanud üllatavat nähtust — üliõpilased küsivad “kas *meil on lubatud* mõelda nii” (või teisiti)? Selline küsimus on teadmiste arengu seisukohast kohutav, sest ta osutab sellele, et keegi peab andma sellise loa! Olgu see rektor, dekaan, juhendaja, poliitiline korrektsus või keegi teine — asi on hull. Kes on neile andnud loa lubasid anda? Kui ülikoolides hakkab valitsema selline mentaliteet, on uued teadmised juba ette piiratud vanade arusaamadega. ÜLIKool muutub üliKOOLiks, kus normatiivsus domineerib uute otsingute üle (Nitsche jt 2023; Szulevicz jt 2021). Pole võimalik õpetada loomisvõimet loengukursusel, millel nimeks *Creativity* (loovus).

Samuti tuleb pinnale noorte tudengite hirm midagi “valesti” teha (Dick jt 2018), ning keerukad suhted projektide juhendajatega (Liedtke-Thorndahl jt 2023; Tanggaard 2018) näitavad pinget, mis kõrghariduse omandamisel valitseb. Mure selle pärast, et juhendaja aeg on piiratud ja tal on palju võimu üliõpilase üle, on tõsine piirang. Loengud, mis on hoolimata 21. sajandi tehnoloogiast siiani põhiliseks õppevormiks, muudavad ülikoolihariduse sedavõrd rutiinseks, et uudsust ei ole lihtne leida (Moro 2022), ning see töötab kui keerukas kellavärk (Giani, Olivari 2022). Aga ainult selles suunas, et registreerida üliõpilaste tehtud normatiivne töö, mitte nende osa uute teadmiste loomisel.

KÕRGEIMA HARIDUSE ORGANISATSIOON:

“doktoriKOOLID”

Viimaste aastakümnete uueks neoliberaalseks ettevõtmiseks on doktorikraadi taotlejate tegevuse organiseerimine uude institutsionaalsesse vormi. Kõikjal Euroopas tekib ülikoolide juurde “doktorikoole”, mis on sisse seatud Euroopa Liidu direktiivide alusel. See on traditsiooniliste teaduskraadide institutsionaalne markeerimine, kus “doktoriKOOLI” tunnistus tõestab aspirandi kuulumist uude teadjate gruppi.

Esmapilgul näib see olevat positiivne uuendus muuta kõrgeima taseme aspiratsioonid paremini organiseerituks. Kui aga lähemalt uurida, võib leida siin institutsionaalse neoliberalismi sisetoomise märke. Eelkõige on selleks administratiivse kontrolli vajadus — sõlmida doktorandiga leping, kus on täpselt ette kirjutatud, mis kolme aasta jooksul ning millise ajajaotusega toimub. Huvitav on vaadelda kaheksat nõuet (Keller jt 2018) ja eriti selle poolest, mida need ei sisalda:

1. **Projekt peab olema individuaalne ja originaalne ning teostatud toetavas keskkonnas.** Rõhutatud ei ole aga doktorantide koostööd väljaspool juhendaja-juhendatava otsest hierarhilisi seoseid. Kuigi see on tehniliselt võimalik (= pole keelatud), et aspirandid ühinevad paralleelsetesse uurimiskommuunidesse (“peer research communes”), kus püütakse lahendada antud teaduse ees seisvaid fundamentaalprobleeme, seda ei toimu. Näiteks uue Bourbaki Grupi⁷ tekkimine oleks võimatu, kui seda nõuet tegelikult järgitaks.
2. **Kõiki doktorante peavad juhendama suurepärase vanemate uurijate moodustatud komisjonid.** See tingimus rõhutab noorte aspirantide intellektuaalset alluvust vanematele uurijatele, kellel on ka võtmekontroll aspirandi eksamite ja väitekirjade kaitsmise üle. Võimalus, et andekas noor doktorant tegelikult juhendaks oma ametlikku juhendajat või oleks temaga samal tasemel, on välistatud.⁸
3. **Projekt peab olema paindlik** — vähemalt kaks nädalat aastas pühendatud uurimiseetikale ja ülekantavate teaduslike oskuste treeningule.

⁷Nicolas Bourbaki oli kollektiivne pseudonüüm, mille all rühm noori (vanuses 24–31 aastat) Prantsuse matemaatikuid alustas 1935. aastal kollektiivset tööd matemaatika põhialuste arendamiseks (Borel 1998).

⁸See fikseerib vanuselise hierarhia, kus vaid vanemad uurijad on pädevad ning noored ainult saaja rollis. Tegelik teaduse ja tehnoloogia areng nõuab vastupidist — noored toovad sisse uudsust, mis sageli murrab läbi vanema põlvkonna jäikusest. Noor tudeng saab juhendada ka oma juhendajat, nii sisuliselt kui organisatoorselt (Allik 2017: 62).

4. **Portfooliokomiteed peavad organiseerima aspirandi tööd doktorikraadi saavutamise suunas.** Selliste komiteede idee on positiivne näide sellest, et on vaja ületada kitsast teemaarendusest tekkivat piiratust ning võimaldada teadusharude või erialade koostööd.
5. **Rahvusvahelisus.** Doktorantidel peab olema võimalus reisisida teistesse uurimiskeskustesse, kui see on töö jaoks vajalik.
6. **Rahastus peab olema kindlustatud kõigiks kolmeks aastaks, mis doktorikraadi saamiseks on ette nähtud.** Selle allikad võivad aga olla erinevad — näiteks uurimistoeetus (grant) või õppetööga seotud palgaline staatus. Need erinevused loovad erinevad tingimused töö valmimiseks ja sisuks. Samuti piirab ajalimiit uurimistöö sisu ja ulatust.⁹
7. **Kvaliteet peab olema tagatud eelretsensiooni abil.** See on standardne tingimus, mida kogu teadus rakendab. Kes aga on need head inimesed, kes jaksavad ette võtta noore aspirandi esimeste tööde retsenseerimise?
8. **Võimalused karjääri laiendamiseks.** Rõhk on pandud siin sellele, et doktorikraadiga aspirant leiaks tööd. Mis aga puudub, on rõhk teadusega tegelemise naudingul. Oleks muidugi palju loota, et Euroopa Liidu neoliberalistlikest võimalikust koridoridest saabusid eeskirjad, kuidas oma teadlaseelu nautida. Samas aga võib peamine teadmisi arendavate noorte teadlaste motivatsioon olla intellektuaalselt hedonistlik.

Kõik need on väga positiivsed nõuded. Kui neid korralikult rakendatakse, kasvaks doktorikraadiga noorte hulk pidevalt. Aga kas ka teadmised sellega kaasas käiksid? See pole kindel.

⁹Kujutame ette Charles Darwinit (1809–1882), kes 27-aastasena ehk 1836. aastal saabus tagasi oma empiiriliste andmete kogumiselt. Kui tal oluks vaja sisse astuda doktorikooli, et saada teaduskraad, oleks ta olnud pahuksis selle kooli süsteemiga. Tema töö valmis üle 20 aasta hiljem (1859), mitte aga kolme aasta jooksul. Darwin oleks meie kujutletavast doktorikoolist pärast kolme aastat ebaedukuse tõttu eksmatrikuleeritud. Evolutsiooniteooria või mõni teine fundamentaalne uudsus ei sobi kuigi ilusti administratiivselt etteantud ajaraamidesse.

VÕIB-OLLA ÜLIKOOL POLE ÜLDSE KOOL, VAID HEDONISTLIK AKADEEMIA?

Lene Tanggaard, üks tänapäeva juhtivaid loomeprotsessi uurijaid, on rõhutanud uute teadmiste loomise mängulisust, kasutades “fooling around” (lollitamise)-metafoori (Tanggaard 2014). Üliõppimine ei saa olla töö, mida palehigis teeme, vaid mõnu, mida me pidevalt naudime. See tähendab aga, et loenguruumidest tuleb üle minna seminaride ja praktiliste tööde¹⁰ rõhutamisele. Ülikool oleks siis hedonistlik akadeemia, mida nii õppejõud kui ka üliõpilased naudiksid ning mis viiks eluaegse teadmiste uuenemiseni, ükskõik millist karjääri inimene elus teeb.

Ning lõpuks tuleksin tagasi Bourbaki näite juurde. Mida võiksime sealt õppida? Boreli mälestustest tooksin välja selle:

Kõige eredamalt jääb mulle meelde erinevate isikuomadustega matemaatikute paljude aastate omakasupüüdmatu koostöö ühise eesmärgi nimel, tõeliselt unikaalne kogemus, võib-olla ainulaadne sündmus matemaatika ajaloos. Selle aluseks olevat pühendumust ja kohustusi võeti enesestmõistetavalt, sellest isegi ei räägitud, see tõsiasi tundub mulle üha hämmastavam, peaaegu ebareaalne, kui need sündmused taanduvad minevikku (Borel 1998: 9).

See pole nostalgia mineviku teadmistelava taaselustamiseks, vaid reaalne tingimus uudsuse tekkeks meie teadmiste loomisel. Vähem bürokraatiat ja rohkem sisu! Kas ülikoolid on selleks valmis?

LÕPUSÕNAD

Mäng jätkub. Neoliberaalne illusoorsest pragmaatiline mõtteviis surub ülikoole muutuma kooliks, mis tegelikult on kraadide tootmise konveier. Teiselt poolt on selle vastu töötamas huvi teha midagi uut. Seda võib rõhutada humoristlike utoopiliste soovitustega¹¹ või pikkade aruteludega, kuidas kõrgeimat haridust edenda-

¹⁰Vt Jancosek 2023 *internship*’i ehk internatuuri olulisusest.

¹¹Vt Valsiner 2018 Antarktika Ülikooli projektist.

da. Mingil moel kannab see mänguprotsess vilja — ning ülikoolid jätkavad. Ning üks see ole kõige olulisem.

Kirjandus

- Allik, Jüri 2017. *Väldi igavaid inimesi ja olukordi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Benetka, Gerhard, Dominik S. Mihalts 2023. Negotiating institutional autonomy: The accreditation process analyzed. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). *Universities in the 21st century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers, pp. 39–50
- Borel, Armand 1998. Twenty-five years with Nicolas Bourbaki, 1949–1973. — *Mitteilungen der Deutschen Mathematiker-Vereinigung*, Bd. 6, Nr. 1, S. 8–15
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jenat: G. Fischer
- Dick, Sarah, Jennifer Hausen, Lina Jacob Carande, Franziska Sawitzki, Marisa Tenbrock 2018. Education without fear: Going beyond the curriculae. — Jaan Valsiner, Anastasiia Lutsenko, Alexandar V. Antoniouk (Eds.). *Sustainable Futures for Higher Education: The Making of Knowledge Makers*. (Cultural psychology of education, Vol. 7.) Cham, CH: Springer, pp. 247–262, doi.org/10.1007/978-3-319-96035-7_21
- Eckerdal, Rebekka Mai 2018. Beyond examinations and assessment: Pathways to productivity. — Jaan Valsiner, Anastasiia Lutsenko, Alexandar V. Antoniouk (Eds.). *Sustainable Futures for Higher Education: The Making of Knowledge Makers*. (Cultural psychology of education, Vol. 7.) Cham, CH: Springer, pp. 279–294, doi.org/10.1007/978-3-319-96035-7_23
- Foucault, Michel 1998 (1967). Different spaces. Transl. by Robert Hurley. — James D. Fubion (Ed.). *Aesthetics, Method, and Epistemology*. (Essential works of Foucault, 1954–1984. Vol. 2.) Princeton: Princeton University Press, pp. 175–185
- Gaetano, Enrica 2023. Value of degrees: A need for a new way of looking at higher education. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers, pp. 87–102
- Geberth, Lisa-Marie, Lisa-Teresa Woller (Eds.). 2023. *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers

- G i a n i, Ludovica, Carlotta O l i v a r i 2022. University and higher education: A clockwork in perpetual motion. — *Human Arenas*, doi.org/10.1007/s42087-022-00300-y
- H u m b o l d t, Wilhelm von 1920. *Wilhelm von Humboldts Werke*. (Gesammelte Schriften, Bd. 13.) Hrsg. von Albert Leitzmann. Unter Mitwirkung von Siegfried Kähler und Eduard Spranger. Berlin: Behr
- J a n c o s e k, Natalie 2023. Students' identity formation: Becoming alumni. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers, pp. 103–120
- K e l l e r, Franziska, Suzanne D h a i n i, Matthias B r i e l, Sina H e n r i c h s, Christoph H ö c h s m a n n, Daniel K a l b e r m a t t e n, Nino K ü n z l i, Annette M o l l e t, Christian P u e l a c h e r, Arno S c h m i d t - T r u c k s ä s s, Belinda von N i e d e r h ä u s e r n, Sabina D e G e e s t 2018. How to conceptualize and implement a PhD program in health sciences — the Basel approach. — *Journal of Medical Education and Curricular Development*, Vol. 5, pp. 1–8, doi.org/10.1177/2382120518771364
- K r a v i, Janek 2015. Post-sönastik XXVI — heterotoopia. — *Sirp*, 15. V, www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/post-sonastik-xxvi-heterotoopia
- L i e d t k e - T h o r n d a h l, Kathrine, Candace K u b y, Patrik K. T e l l é u s, Diana S t e n t o f t 2023. Playful encounters with problematic paradoxes in problem-based project work. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers, pp. 191–201
- M o r o, Andreas S. 2022. A concrete recipe to reinvent and innovate the bachelor's program: Free choice of courses and hackathon-based teaching. — *Human Arenas*, doi.org/10.1007/s42087-022-00301-x
- N i t s c h e, Johanna, Vanessa P a y r, Céline-Sophie R ö d e r 2023. Between freedom of choice and normative demands: Students' perspectives. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publishers, pp. 53–68
- P o l a n y i, Michael 1962. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press
- S h a n n o n, Claude E., Warren W e a v e r 1949. *Mathematical Theory of Communication*. Urbana, Il.: University of Illinois Press
- S i l v a F i l h o, Waldomiro J., Maria Virginia Machado D a z z a n i, Giuseppina M a r s i c o 2023. The university, the public intellec-

- tual, and the art of conversation. — Lisa-Marie Geberth, Lisa-Teresa Woller (Eds.). 2023. *Universities in the 21st Century*. Charlotte, NC: Information Age Publisher, pp. xiii–xxx
- S z u l e v i c z, Thomas, Peter C. L u n d, Rolf L. L u n d 2022. Social normativity of research methods and the methodological discrepancy between mainstream psychological research and Danish psychology students' master's thesis projects. — *Integrative Psychological and Behavioral Science*, Vol. 56, No. 4, pp. 863–878, doi:10.1007/s12124-021-09612-0
- T a n g g a a r d, Lene 2014. *Fooling Around: Creative Learning Pathways*. (Advances in cultural psychology.) Charlotte, NC: Information Age Publishers
- T a n g g a a r d, Lene 2018. Creativity in higher education: Apprenticeship as a “thinking model” for bringing back more dynamic teaching and research in a university context. — Jaan Valsiner, Anastasiia Lutsenko, Alexandar V. Antoniouk (Eds.). *Sustainable Futures for Higher Education: The Making of Knowledge Makers*. (Cultural psychology of education, Vol. 7.) Cham, CH: Springer, pp. 263–277, doi:10.1007/978-3-319-96035-7_22
- V a l s i n e r, Jaan 2018. Utopia for practice: The University of Antarctica project. — Jaan Valsiner, Anastasiia Lutsenko, Alexandar V. Antoniouk (Eds.). *Sustainable Futures for Higher Education: The Making of Knowledge Makers*. (Cultural psychology of education, Vol. 7.) Cham, CH: Springer, pp. vii–x, link.springer.com/content/pdf/bfm:978-3-319-96035-7/1?pdf=chapter%20toc
- V a l s i n e r, Jaan 2022. Beyond certificate factory: Intellectual innovation in systems of education. — *Human Arenas*, doi:10.1007/s42087-022-00316-4

JAAN VALSINER (1951) on õppinud Tallinna Pedagoogilises Instituudis inglise keele erialal 1969–1970 ning Tartu Riikliku Ülikooli psühholoogia osakonnas 1971–1976, psühholoogiakandidaat 1979 (TÜ), filosoofiadoktor 1981 (Põhja-Carolina Ülikool), Tallinna Ülikooli audoktor 2008, Valle Ülikooli (Kolumbia) audoktor 2010, Eesti Teaduste Akadeemia välisliige 2017. Töötanud TRÜs 1976–1980; seejärel mitmes USA ülikoolis (Minnesota Ülikool, Põhja-Carolina Ülikool, Clarki Ülikool (Massachusetts)). Tartu Ülikooli külalisprofessor 2006–2010. Aalborgi Ülikooli kommunikatsiooni- ja psühholoogiaosakonna kultuuri-

psühholoogia professor a-st 2013 ja Bahia Föderaalülikooli (Salvador) professor 2023. aastast. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eestilt maailmale ja maailmalt Eestile: Kuidas muutub intransitiivne korduvustsükkel avatuks ning toetab uudsust” (2023, nr 5, lk 771–779) ning arvustus Peeter Tulviste teoste *Культурно-историческое развитие вербального мышления* ja *The Cultural-Historical Development of Verbal Thinking* kohta (1992, nr 10, lk 2195–2199).

LOIT JÕEKALDA. (Lüllemäe: Karula, 2007; frotaaž)

RASEDUSEST HOIDUMINE

18. SAJANDIL LIIVIMAA

TALURAHVA HULGAS

Mati Laur

Seksuaalkäitumise reeglistiku kirjutas ette kirik ning see kehtis 18. sajandi Liivimaal ühtviisi kõigile kristlastele, tegemata vahet eestlasel ja sakslasel, linna- ja maarahval, vabal ja pärisorjal. Kirik sätestas seksile neli nõuet: see pidi olema abieluline, genitaalne (välistades anaalsed ja oraalsed vahekorrad), heteroseksuaalne ning prokreatiivne — mõeldud laste sigitamiseks, mööndusega ka siis, kui ei võetud midagi ette rasestumise ärahoidmiseks. Selline lähtekoht määras ära seksuaalpraktika: vahekord raseduse ajal keelati, et vältida loote kahjustamist või — veel hullem — nuri-sünnituse põhjustamist, mida peeti surmapatuks. Ka ettekirjutatud misjonäriasend pidi toonaste teadmiste järgi rasestumist hõlbustama (Gestrich jt 2003: 514).

Nagu teame Heldur Palli põhjalikest uurimustest, abiellusid naised 18. sajandi alul Eestis keskmiselt 22 ja mehed 23 aasta vanuses. Sajandi lõpuks kerkis esmaabiellujate keskmine vanus naistel 24 ja meestel 27 eluaastani (Palli 1997: 78–79). Arvestades, et menstruatsioon algas tüdrukutel varauusajal 12–17-aastaselt (Eder 2018: 339), poiste suguküpsuse algusest andmed puuduvad, nõudis kirik ligikaudu kümmeaastase pikkusest seksuaalsuhetest hoidumist.

Kui palju oli neid, kes alustasid seksuaalelu enne abiellumist, me õigupoolest ei tea. Heldur Palli rahvastiku-uuringute järgi oli 18. sajandil Eestis laulatuse ajal lapseootel 8–11% pruutidest (Palli 1997: 89–91). 18. sajandi Liivimaa kohtumaterjal kõneleb pigem sellest, et seksuaaleluga alustamine ei olnud ilmtin-

gimata seotud abiellumiskavatsusega, nõnda nagu kirik ette kirjutas. Kohtumaterjalidest leiab rohkesti näiteid, kus nii poisil kui ka tüdrukul oli enne abiellumist mitu rauda tules. 1733. aastal oli Pärnu maakohtu ees Võrungi mõisa (Mihkli khk) talupoeg Nigulas korraga kahe vallasemaga — mõisateenija Madlele oli Nigulas teinud tütre, taluteenija Liisule aga poja. Madle väitel lubanud Nigulas temaga abielluda, mida mees küll täielikult eitas, Liisu aga tunnistas, et olnud Nigulaga ainuüksi “lusti pärast”. Et pääseda kahekordsest karistusest, oli Nigulal võimalus üks tüdrukutest ära võtta ning tema valik langes “lusti pärast” temaga koos olnud Liisule.¹

Veel keerulisemas olukorras oli Virato Pärdi tütar Mari Vändrast. Pastori teatest maakohtule nähtub, et Mari andnud oma vallaslapse isana esmalt üles Vändra mõisavalitseja sakslasest toapoisi Jürgeni, kellele pastori sõnul olnud see juba kolmas kord eksiteele sattuda. Seejärel olla Mari meelt muutnud ning öelnud isaks hoopis Sooniste mõisast (Kullamaa khk) Vändrasse kingsepa õpipoisiks tulnud Hansu. Kui pastor ta aga Hansuga silmitsi seadnud, pöördunud Mari tagasi Jürgeni juurde, õige pea aga esitlenud uue vallasisakandidaadina üht rätsepaselli, siis jälle Sooniste poissi ning lõpuks, pärast suuri kõhklusi, jäänud ikkagi Jürgeni juurde pidama. Too olnud ka lapse ristimisel 1762. aasta novembris isana kohal ning vastsündinu saanud nimeks Jüri.²

1732. aasta lõpul sai Suislepa (Tarvastu khk) peremees Jerso Jüri ühtäkki kahekordseks vanaisaks. Tütar Ell sünnitas vallastüt-

¹Acta in Sachen contra sextum 1733, RA, EAA.915.1.1064, l. 3–4 p, 29.

²Acta in Sachen contra sextum 1763, RA, EAA.915.1.1383, l. 28, 55). Originaalis: *Sie bekante zu allererst auf diesen Jürgen, bald darauf auf einen Soinitzschen Jungen Hans, der auf Fennern bey einem Schuster auslernte. Wie sie aber mit ihm confrontiert wurde, so gab sie wiederum den erwehnten Jürgen an. Ließ aber bald wieder nach, und nannte einen Schneider Gesell, denn wieder den Soinitzschen Jungen bis sie endlich nach vielen Zweiffeln Jungen Jürgen für den Vater erklärte, der auch bey der Tauffe des Kind für des seinige erkante und ihm den Nahmen Jürri geben ließ* (sammas, l. 55).

re, Elli õde Ann aga vallaspoja. Abieluplaane ei olnud kummalgi tütre³.

Toodud näidetest piisab, et veenduda: 18. sajandi Liivimaa talurahva abielueelsed hoiakud ja suhted olid vankumatust monogaamsusest kaugel. Sellist mentaliteeti toetas asjaolu, et neitsikkusel ei olnud siinse talupoja jaoks peaaegu üldse mingit tähtsust. Niikaua kui naine ei olnud saanud emaks, nimetati teda neitsiks, seda ka juhul, kui tema seksuaalkogemused olid avalikkusele teada ning väljaspool igasugust kahtlust (Hupel 1791: 280–283; vt ka Laur, Metsvahi 2016). Küll aga võis mees oma abikaasa maha jätta, kui naine oli enne pulmi teisest mehest käima peale jäänud. Abja mõisa (Halliste khk) taluperemehe Kulli Jüri poeg Juhan keeldus 1735. aastal sama mõisa peremehe Kurvitse Jaani tüdrit Elsit ära võtmast, sest Els sünnitanud lapse juba seitse kuud pärast nende esimest koosolemist. Laps polevat tema tehtud (*weil es nicht seine Arbeit*).⁴ 1742. aastal keeldus Saare mõisa (Maarja-Magdaleena khk) Annuka Mihkel abiellumast Kosso Ado tütre Elliga: tema sõnul ei ole ta Elli vastsündinud lapse isa. Kes see on, teadvat vaid naine, sest Mihkli meelest olla “naine maganud nii paljude meestega, kui tal juukseid peas” (*daß sie so viele Beyschläffer gehabt, als sie Haar auf ihrem Kopfe habe*).⁵

Seega ei olnud abielueelsed seksuaalsuhted 18. sajandi Liivimaa talurahvahiiskonnas probleemiks seni, kuni need polnud viinud soovimatu rasestumiseni. Mõistagi ei olnud võimalik avastada ja kohtu ette tuua kõiki abielueelseid ja -väliseid seksuaalvahekordi. Tollasest juriidilisest vaatenurgast hooremise (*Hurerey*) ja kõlvatuse (*Unzucht*) läbi vallaslapse sünnitanud ema oli seetõttu tänuväärne “kohtumaterjal”: tal ei olnud kuidagi võimalik tehtut salata, vähe oli võimalusi oma tegu õigustada või välja vabandada. 18. sajandil oli karistumäär naisele viis ja mehele küm-

³Acta in Sachen contra sextum 1733, RA, EAA.915.1.1064, l. 12 p, 54.

⁴Acta in Sachen contra sextum 1735, RA, EAA.915.1.1096, l. 11–11 p, 43 p.

⁵Liivimaa ülemkonsistoriumi kohtulahendid 1724–1769, Läti Rahvusarhiiv (Latvijas Nacionālais arhīvs), LVVA, 233.1.226, l. 236–237.

me paari vitsu ning selle rahatrahviga asendamise kurss 50 kopikat iga vitsapaari kohta (Laur 2008: 23–24). Peksukaristuse asendusena tasutava rahatrahvi suurus aitavad mõista Hupeli toodud 1760. aastatel kehtinud hinnad: talupoja hobune maksis kuus kuni kümme rubla, härg viis kuni seitse rubla, lehm kaks kuni neli rubla (Hupel 1797: 202–203). Seega võis soovimatu rasedusega lõppenud seksuaalvahekord maksta mehele poole korraliku hobuse hinnast, naine aga saanuks trahviraha maksmise asemel lehma osta.

Rasestumisest hoidumine oli kiriku seisukohalt igal juhul patustamine. Ometigi seda tehti ning Hupeli sõnul teadnud eesti talutüdrukudki, kuidas lapsevoodi eest pääseda (Hupel 1791: 286). Millised need viisid olid, jätab Hupel targu märkimata. Kohtumaterjalide põhjal otsustades ei saa Liivimaa poiste ja tüdrukute teadmisi rasedusest ja selle vältimise võimalustest küll kuigi kõrgelt hinnata. Kitsi Henu tütar Ann Kuresaarest (Tarvas-
tu khk) arvanud, et ühe vahekorraga ei juhtu veel midagi.⁶ Tõnise Peedu teenijatüdruk Ello Pööraverest (Pärnu-Jaagupi khk) teatas kohtule: kui ta oleks teadnud, et *sellest* võib laps sündida, poleks ta sulast Hansu küll enda juurde lubanud.⁷ Ka Vana-Kariste (Halliste khk) mõisakarjuse Viilupi tütar Anu ei tulnud selle peale, et *nõndaviisi* võib rasedaks jääda.⁸

Küll aga kõneleb pastorihärra onanismist (*Onanie*), mida eesti talupojad kasutanud rasedusvastase vahendina (Hupel 1774: 514; Hupel 1777: 137). Ajaloolane Indrek Jürjo on seda tõlgendanud *coitus interruptus*'ena (Jürjo 2004: 271), mida kiriklikus keeles nimetati abieluliseks onanismiks (Gestrich jt 2003: 520) ja mida tollases Euroopas sagedasti praktiseeriti (Burghartz 1999: 245; Jütte 2003: 104, 161; Wiesner-Hanks 2013: 303). Kohtumaterjalides leidub üks näide, mis annab põhjuse Hupelit siiski sõna-sõnalt võtta ja kõneldagi onaneerimisest. 17-aastane Lintse Volmeri tütar Kärt Pollist (Karksi khk) tunnistas Pärnu maakohtu ees, et ku-

⁶Acta in Sachen contra sextum, 1744, RA, EAA.915.1.1175, l. 25.

⁷Acta in Sachen contra sextum, 1730–1732, RA, EAA.915.1.1023, l. 11 p.

⁸Acta in Sachen contra sextum, 1735, RA, EAA.915.1.1096, l. 12 p.

na ta on veel noor tüdruk, olla teda ihaldanud mees enne vahekorda astumist oma seemne patuselt väljutanud (*Weilen sie eine junge Dirne gewesen und er mit ihr zu thun gehabt, den Saamen zwar vorher verstoßen, demnach aber nachgehends rem in re gehabt habe*). Sedapuhku asi ei toiminud ning Kärt jäi ikkagi käima peale.⁹

Kindlasti ei saanud rasestumisest hoidumiseks kasutada menstruatsioonikalendrit, sest teadmised viljastusrütmist olid varauusajal kas puudulikud või lausa eksitavad: parimaks viljastusajaks peeti menstruatsioonile eelnevaid ja järgnevaid päevi (Hemmie 2007: 201; Jütte 2003: 105). On arvatud, et rasestumisest hoidumiseks võidi kasutada ka mittepenetratiivseid viise. Poola ajaloolase Tomasz Wiśliszi väitel ei leia Poola allikatest niisuguse seksi harrastamise kohta talurahvaühiskonnas midagi (Wiślicz 2018: 68). Sama võib öelda Liivimaa kohta. Tüdrukud on küll kohtu ees tunnistanud, et “poiss olla talle luisanud, et sellest midagi ei juhtu”,¹⁰ kuid seda tuleks võtta pigem tüdruku ärarääkimise kui rasedust vältida üritava (ja sellisel juhul ebaõnnestunud) meetodina.

Teisiti olid lood siinsete sakslastega. Meedla mõisa (Kaarma khk) valitseja Peter Anton Elephant eitas 1773. aasta lõpul Saaremaa maakohtu ees, et ta oli Saksa Peetri tütrele Liisule lapse teinud, sest nad olla vaginaalsest vahekorra hoidunud ning mees ejakuleerinud naise jalgade vahele (*nicht eigentlich rem in re gehabt, sondern der Saame ihr zwischen den Beinen abgeschlossen*). Kuna aga mehe tunnistust mööda polevat ta sellistes asjades kuigi kogenud, ei saavat ta tulemuses siiski päris kindel olla.¹¹ Ka Saksaamaa kohtumaterjalides on juttu samalaadse “reitevahelise” (*coi-*

⁹Der Pollenhofsche Verwalter Peter Johan Lund contra den Pollenhofschen Schilter Wolmar und des Rediko Jaak Tochter Kaddri in puncto infanticidii, RA, EAA.915.1.1061.

¹⁰Acta in Sachen contra sextum, 1733, RA, EAA.915.1.1064, l. 7 p; Acta in Sachen contra sextum, 1743, RA, EAA.915.1.1169, l. 15; Acta in Sachen contra sextum, 1753, RA, EAA.915.1.1255, l. 4; Acta in Sachen contra sextum, 1754, RA, EAA.915.1.1275, l. 15.

¹¹Acta in Inquisitionen-Sachen der Medelschen Magd Saxa Peters Tochter Liso in puncto infanticidii, RA, EAA.968.1.917.

tus interfemoris) või “väravaesise” vahekorra (*coitus ante portas*) kasutamisest (Jütte 2003: 105–106). Saaremaa lugu leidis aset 1773. aasta suvistepühade ajal, kui pererahvas oli mõisast mõneks päevaks lahkunud. Majapidajanna Sabina Elisabeth Fischhausen, kes kartnud üksi hääberis olla, kutsunud mõisavalitseja enda juurde. Koos heidetud vabaks jäänud härrastevoodisse, kuhu kolmandana lisandus Saksa Peetri tütar Liisu. Noored naised — mõlemad 20-aastased — võtnud valitseja endi vahele, ning kuigi Elephanti sõnul üritanud ka Sabina teda vahekorrale ärgitada, olnud ta siiski koos vaid Liisuga ning hoidnud Sabinaga “karskust”. Kolmik saanud samamoodi härrastevoodis kokku veel ka kahel järgmisel ööl. Liisu kinnitas kohtu ees valitseja sõnu: too tahtnud küll temaga täit vahekorda, kuid tüdruk olla sellele vastu tõrkunud (*er zwar den coitum mit ihr attendiret, es sey aber nie zur Copulation gekommen, weil sie sich immer gesträubet [---] aber keines ordentlichen coitum vollführet*) — seda kuni viimase ööni, mil nad vastu hommikut siiski kaks korda vahekorras olnud (*habe er ihr zweymal beygewohnet*), ning hoolimata mõisavalitseja ülalmainitud abinõudest oli tüdruk ikkagi käima peale jäänud.¹²

Raseduse katkestamist peeti varauusajal surmanuhtlusega karistatavaks salamõrvaks, kui loode oli rohkem kui 40 päeva vana — tollase arusaama järgi ei olnud varem lootel veel hinge. Abort iseenesest ei olnud karistatav, karistus määrati loote tapmise eest (Jütte 2003: 138–139; Breit 1991: 118–119). Raseduse tuvastamine ei olnud varauusajal sugugi lihtne. Ainsaks kindlaks raseduse tunnuseks peeti loote liigutusi (Wiesner-Hanks 2013: 302), kuid isegi nende olemasolul võidi loota, et “see läheb üle” (Gleixner 1994: 177). Menstruatsiooni ärajäämises ei nähtud tingimata rasestumise märki, vaid ka “vereummistust”, mis vajas ravi. Seetõttu ei peetud mitme aborti esilekutsuva droogi tarvitamist kuriteoks, vaid hoopiski tervistavaks kuuriks (Eder 2018: 352; Burghartz 1999: 249).

Kõige tuntum abordivahend kesk- ja varauusaja Euroopas oli sabiina kadakas (*Juniperus sabina*, sks *k Sadebaum*) — Alpides kasvav madal kadakaliik. Veel võidi keeta tungaltera-

¹²Samas.

de (sks k *Mutterkorn*) leent, mis üledoseerimise korral tappis pea-
le loote ka ema. Nurisünnitust esilekutsuvate looduslike ravimi-
te hulka kuulusid veel majoraan, liivatee, estragon, metspipar ja
lavendel. Raseduse katkestajaks peeti ka maarjajääd. Abi loo-
deti leida veel äkilistest liigutustest, kuumadest vannidest ning
varauusaegsest universaalsest abimehest — aadrilaskmisest (Jüt-
te 2003: 113; Hemmie 2007: 201, 204). 1739. aasta oktoobris oli
Pärnu maakohtu ees Suure-Jaani pastoraadi hingekirjas olev Ni-
gula Ado 35-aastane naine Mai. Mees oli juba viis aastat tagasi
tema juurest jalga lasknud ning naine koos kahe lapsega asunud
pastori loal elama venna juurde Karksisse. Aasta varem oli nai-
ne mardi- ja kadripäeva vahel elanud kaks nädalat patuelu Polli
Saviaru sakslasest möldri Johan Kirschiga, kelle naine olnud sel
ajal Riias. Sama kordunud uuel aastal küünlapäeva paiku. Nüüd
tunnistas naine kohtu ees, et kui tal kolme kuu eest päevad ära jää-
nud, kõneldud ta sellest ka möldrile, mille peale too andnud talle
kahel korral mingeid väga kibedaid tilku, mis pidanuks raseduse
ära võtma, ning keelanud kellelegi sellest kõnelda. Nüüd naine ei
teadnudki, kas ta on käima peal, sest tunda see ei andnud, kuu-
märgid aga polnud ka tagasi tulnud. Mölder olla kohe, kui asjad
segaseks läksid, Pollist jalga lasknud. Kohus otsustas naise tagasi
koju saata, paludes mõisnikku tüdrukul silm peal hoida. Uue aas-
ta hakul sünnitas naine kaksikud: üks lastest elas vaid pool tundi,
teine tund aega. Et ta mees oli juba kaua jooksus olnud, kvali-
fitseeris kohus naise süü ühepoolseks abielurikkumiseks. Möldri
antud kibedad tilgad kohtuotsust ei mõjutanud.¹³

Kui rasedust ei olnud võimalik katkestada, jäi võimalus se-
da varjata ning vastsündinud laps tappa. Olukorras, kus surnult
sündinud laste arv oli suur, oli naisel võimalik lapsetapu puhul
väita, et laps oli juba ilmale tulles surnud. Selle välistamiseks
keelati salasünnitused ning naise väited surnult sündinud lapse
kohta pidid saama tunnistajate kinnituse (Ulbricht 1997: 236).
Vastav korraldus kehtis juba 17. sajandil ka Rootsi Läänemere-

¹³Acta in Sachen contra sextum, 1739, RA, EAA.915.1.1139,
l. 29–30 p, 59–59 p; Acta in Sachen contra sextum, 1740, RA,
EAA.915.1.1144, l. 29, 67.

provintssides (LLO 1707: 316–321). 1726. aastal korraldati seda Tallinna kindralkubernerite patendina ka eesti keeles:

[S]e naeste rahwas, kes wallatusse läbbi käima peäle sanud, ja seda enne omma mahhasamist ühhelegi ei kulutanud, ning ommas lapse-waewas püab üksipäines olla, ning pärrast, kui laps saab ilma male tulnud, seda ärrasalgab, siis ei pea temmal sest ühtike abbi ollema, kui temma ütleb, et see lomohe on surnud ilma male tulnud, ehk enneaegne olnud.¹⁴

Enamasti kaitsesid varjatud sünnitamises süüdistatud naised end sünnituse ootamatuse ja lapse enneaegsusega, mis ei võimaldanud tunnistajaid kohale kutsuda (Ulbricht 1990: 239). Naised, kes rasedust teadlikult varjasid, langesid karistuse alla. Et kindlaks teha, kas laps oli sündinud surnuna või tulnud elusana ilma, kasteti lapse kops vette: kui see ujuma jäi, leidis kopsus õhku, mis kinnitas, et laps oli sündinud elavana ning jõudnud teha vähemalt mõne hingetõmbe (Ulbricht 1997: 238). Sama võtet kasutati kohtumenetluses ka Liivi- ja Eestimaa.¹⁵

Rangemad karistused ei vähendanud lastetappude arvu — nende hulk hoopiski suurenes. Lapsestapp oli endiselt kõige sagedasem kriminaalkuritegu naiste hulgas ning 18. sajandil kõige sagedasem mõrvaliik üldse (Ulbricht 1997: 247). Uue abinõuna seadis riigivõim nii Läänemere provintssides kui ka mujal Euroopas sihiks, et peale salasünnituste tuleb karistada ka raseduse salajas hoidmist. Riia kindralkubernerite 18. mai 1733. aasta patendiga pandi iseäranis taluperenaistele südamele, et nad laseksid kahtlasena näivaid vallalisi naisi ämmaemandatel üle vaadata, et vältida raseduse varjamist.¹⁶ Samalaadseid korraldusi avalda-

¹⁴Tallinna kindralkubernerite patendid, 1721–1737, RA, EAA.3.1. 431, l. 123. Et seda patenti trükiti vaid sada eksemplari, võib arvata, et see ei olnud mõeldud talurahva hulgas levitamiseks, vaid pastoritele kantslist väljakuulutamiseks. Ei saa välistada, et eesti keelde tõlkis selle Jüri pastor Anton Thor Helle.

¹⁵Inquisitionssache wider Cremonsche Magd Raude Anne in puncto partus clandestini, LVVA, 110.1.149.

¹⁶Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente nach dem regi-ster von Karl Gottlob Sonntag = LP, nr 505. Tartu Ülikooli Raamatukogu.

ti Liivi- ja Eestimaal 18. sajandi lõpuni (Sonntag 1821: 116).¹⁷ Kokkuvõttes ei vähenenud lapsetappude arv üha rangematest karistustest hoolimata (Laur, Ird 2018: 19).

Valgustusliikumine tõi senisesse mõtteviisi murrangu: lapsetappude ärahoidmiseks ei tule karistusi mitte suurendada, vaid hoopis piirata. Ka toona levinud kameralistlik õpetus nägi rahvaarvu kasvus riigi jõukuse edenemist, mis sundis karistuspoliitikat liberaliseerima (Flüchter 2008: 168). Liivi- ja Eestimaal olid esimesi piirkondi kogu Euroopas, kus kaotati vallasemadele kehtestatud häbistuskaristused. 6. aprillil 1764. aastal avaldatud ukaasiga arvati vallasemadele süüks pandavad kuuendat käsku rikuvad patustamised (*peccatum contra sextum*) kriminaalkuritegude hulgast välja ning nende menetlemine kohtutes lõpetati. Kaotati ka kiriklik patukahetsus — häbipingis istumine —, mis asendati mõõduka 50-kopikalise rahatrahviga.¹⁸ Siduda nimetatud ukaas ka 18. sajandi teisel poolel alanud rahvaarvu kiirema kasvuga on juba ilmselge liialdus, kuigi negatiivne korrelatsioon iibe tõusu ja rasedusest hoidumise vahel pole tavapärane mitte ainult Liivimaal ega 18. sajandil.

Kirjandus

- Breit, Stefan 1991. *“Leichtfertigkeit” und ländliche Gesellschaft: Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit*. (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, Bd. 23.) München: Oldenbourg
- Burghartz, Susanna 1999. *Zeiten der Reinheit — Orte der Unzucht: Ehe und Sexualität in Basel während der frühen Neuzeit*. Paderborn u.a.: Schöningh
- Der, Franz X. 2018. *Eros, Wollust, Sünde: Sexualität in Europa von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*. Frankfurt am Main — New York: Campus

¹⁷Tallinna kindralkubernereri patendid, 1772, RA, EAA.3.1.439, l. 55.

¹⁸Полное собрание законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ 16. Съ 28 Іюня 1762 по 1765. Санктпетербургъ, 1830, lk 688–689 (nr 12113); LP, nr 1608.

- Flüchter, Antje 2008. Lust und Moral: Zur Alltagsgeschichte der Sexualität seit der Frühen Neuzeit. — Nicolas Pethes und Silke Schicktanz (Hrsg.). *Sexualität als Experiment: Identität, Lust und Reproduktion zwischen Science und Fiction*. Frankfurt am Main — New York: Campus, S. 155–171
- Gestrich, Andreas, Jens-Uwe Krause, Michael Mitterauer (Hrsg.) 2003. *Geschichte der Familie*. Stuttgart: Kröner
- Gleixner, Ulrike 1994. “Das Mensch” und “der Kerl”: Die Konstruktion von Geschlecht in Unzuchtsverfahren der frühen Neuzeit (1700–1760). (Reihe Geschichte und Geschlechter, Bd. 8). Frankfurt am Main — New York: Campus
- Hemmie, Dagmar M. H. 2007. *Ungeordnete Unzucht: Prostitution im Hanseraum (12.–16. Jahrhundert)*. Lübeck — Bergen — Helsingør. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, N.F. LVII.) Köln—Weimar—Wien: Böhlau
- Hupel, August Wilhelm 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Bd. 1. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Bd. 2. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1791. Ueber den Werth der Jungfrauschaft unter Ehsten und Letten. — *Nordische Miscellaneen*, Bd. 26. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, S. 279–298
- Hupel, August Wilhelm 1797. Anzeige einiger auffallend verschiedenen Kaufpreise in Lief- und Ehtland seit den 40 Jahren. — *Neue Nordische Miscellaneen*, St. 17. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, S. 182–215
- Jürjo, Indrek 2004. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819*. Tallinn: Riigiarhiiv
- Jütte, Robert 2003. *Lust ohne Last: Geschichte der Empfängnisverhütung von der Antike bis zur Gegenwart*. (Beck’sche Reihe, 1511.) München: C. H. Beck
- Laur, Mati 2008. Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakotus 1740. aastatel. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 4, lk 16–25
- Laur, Mati, Merili Metsvahi 2016. Talutüdruk valgustuse paistel: Lisandusi August Wilhelm Hupeli artiklile. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 4, lk 7–13
- Laur, Mati, Ken Ird 2018. “Hoorakaristuste” kaotamine Eesti- ja Liivimaal. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 3, lk 8–19
- LLO 1707 = *Lieffländische Landes-Ordnungen Nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen: Anno 1707*. Riga: Georg Matthias Nöller

- Palli, Heldur 1997. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. (Academia 7.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Sonntag, Karl Gottlob 1821. *Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820 in einem nach den Gegenständen geordneten Auszuge aus den Regierungs-Patenten und andern obrigkeitlichen Verordnungen, nebst historischen Zusätzen, literarischen Nachweisungen und einem alphabetischen Register*. Erste Hälfte. Riga: K. G. Sonntag
- Ulbricht, Otto 1990. *Kindschmord und Aufklärung in Deutschland*. (Ancien régime, Aufklärung und Revolution, 18). München: Oldenbourg
- Ulbricht, Otto 1997. Kindschmord in der Frühen Neuzeit. — Ute Gerhard (Hrsg.). *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck
- Wiesner-Hanks, Merry E. 2013. *Early Modern Europe, 1450–1789*. (Cambridge history of Europe.) 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press
- Wiślicz, Tomasz 2018. *Love in the Fields: Relationship and Marriage in Rural Poland in the Early Modern Age. Social Imagery and Personal Experience*. Warsaw: Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences

MATI LAUR (1955) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloolasena 1978. aastal, ajalookandidaat 1987, ajaloodoktor 2000. Põltsamaa Keskkooli ja Jõgeva Kaugõppekeskkooli Põltsamaa konsultatsioonipunkti ajalooõpetaja 1978–1980; TÜ aspirant 1980–1983, ajaloo- ja semiootika labori nooremteadur 1983–1988, NSV Liidu rahvaste ajaloo kateedri vanemõpetaja 1988–1989, Eesti ajaloo dotsent 1989–1999, üldajaloo õppetooli hoidja, dotsent 1999–2003, ajaloo ja arheoloogia instituudi üldajaloo professor 2003–2008, uusaja ajaloo professor a-st 2008 ning 2014. aastast üldajaloo osakonna juhataja. *Akadeemias* avaldanud artikli “Kõrgemad võimukandjad Liivi- ja Eestimaal Vene valitsusaja alguses (1710–1783)” (1994, nr 3, lk 487–501) ning arvustused Juhan Kahki raamatu *Talude pärisestamise aegu* (kaasautor Priit Pirsko; 1994, nr 4, lk 855–858) ja Kaur Alttoa jt *Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsariaja lõpuni* kohta (kaasautor Toomas Kihio; 2021, nr 6, lk 1108–1112).

LOIT JÕEKALDA. (Kanozero: Kamennyi, 2011; frotaaž)

TEINE VEPSA-RETK, SUVI 1934

Lauri Kettunen

Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Valge

Tõlkija sissejuhatus

Tõlke aluseks on Lauri Kettuse 1960. aastal koos teiste meenutustega raamatus *Reisivesteid ja muid meenutusi 1925–1960* (Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960) ilmunud tekst. Olemas on aga ka selle varasem variant, mis ilmus 1942. aastal pealkirja all “Mida nägime Venemaal Vepsa-retkel 1934. a” albumis *Höimutöö V* (Heimotyö V)¹ ja millele on Kettunen lisanud joonealuse märkuse: “See kirjutis oli koostatud jaanuaris 1940, seega meie varasema kaitsesõja kuumal etapil, kuid ametnikud ei pidanud selle avaldamist soovitavaks” (lk 106).

Mälestusteksti variantide erinevused on iseloomulikud: esimese avaldamine ja avameelsus Jätkusõja (1941–1944) ajal ning autori ettevaatlikkus teise puhul, mil Andrei Ždanovi juhitud liitlaste kontrollkomisjoni tegevus Soomes oli küll 1947. aastal lõppenud, soometumine aga, mille vältel Hans Kalmu Vabadussõja-mälestuste raamatute ja Albert Kivika romaani *Nimed marmortahvil* kõrval oli mingil ajal keelatud ka näiteks A. H. Tammsaare *Tõe ja õiguse* tõlge, kestis. Hilisemast tekstist tehtud tõlkele on võrdluse võimaldamiseks joonealustes märkustes lisatud “Ht”-ga tähistatud tsitaate varasemast väljaandest.

Toinen matka Vepsään, kesällä 1934. — Lauri Kettunen. *Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960*. Helsinki: Jakaja, 1960, s. 202–248.

¹Lauri Kettunen, “Mitä näimme Venäjällä Vepsän-matkalla v. 1934.” — *Heimotyö V: Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan Suomen osasto 1941–1942*. Helsinki: Suomalais-ugrilaisen Kulttuuri-toimikunnan Suomen osasto, 1942, lk 105–132. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole osutatud teisiti.*

1942. a ilmunud tekstile oli kirjutatud järgmine sissejuhatus:

Olen olnud neid valeprohveteid, kes veel enne 1939. aasta novembrist väitsid, et Venemaa ei j u l g e k s alustada mitte mingisugust tõsist sõda. Niisugune arusaamine põhines sellel, mida öeldakse meie kirjutise pealkirjas. Meid oli kolm soomlasest uurijat: minuga kaasas kaks noort magistrit — üks neist mu abiline Paavo Siro,² teine meie ülikooli stipendiaat Lauri Posti —, kes me saime 1934. a suve veeta Venemaal vepslaste juures, kõrvalises maapiirkonnas, kuhu välismaalast naljalt ei lasta. Ja saime siis tõesti näha ja kuulda palju sellist, mille alusel arvasin võivat teha üldistusi Venemaa olude ja rahva meeoleolu kohta.

Tollest retkest ei ole mina, niisama vähe kui mu kolleegidki, avalikult midagi rääkinud ega kirjutanud — arvesse võtmata lühikest ettekannet Peterburi³ Teaduste Akadeemias ja siinses Soome-Ugri Seltsis. Mõlemas tuli piirduda rääkimisega eelkõige retke teaduslikest tulemustest. Reisiloo oli korraldanud suure vaevaga Venemaa tollane Helsingi saadik minister Štein,⁴ kes kinnitas, et tema püüdluseks on eri aladel loomulike ja sõbralike suhete loomine Soome ja Venemaa vahel. Tahtsime siis omalt poolt nii retkel kui ka selle järel vältida kõike, mis seda kaunist kavatsust oleks ohustanud.

Praegustes oludes ei peaks küll keegi võima süüdistada mind usalduse väärkasutamises, kui tollest retkest jutustan. Teema on sel-

²Paavo Siro (2. VIII 1909 – 27. II 1996); Soome keeleteadlane, Tampere ülikooli professor 1965–1974; lähtus oma lauseõpetusuuringutes strukturalistlikest ja transformatsioonistlikest põhimõtetest.

³Leningradi asemel kasutab Lauri Kettunen Peterburi (*Pietari*) nimetust.

⁴Boriss Štein (1892 – 14. III 1961); NSV Liidu suursaadik Soomes 6. I 1933 – 25. XI 1934; osalenud NSVLi delegatsiooni liikmena Genua ja Haagi konverentsidel 1922, NSVLi delegatsiooni peasekretär rahvusvahelisel majanduskonverentsil Genfis 1927 ja desarmeerimiskonverentsi ettevalmistuskomisjonis 1927–1932; NSVLi suursaadik Itaalias 1934–1939, aastail 1934–1938 ühtlasi NSVLi delegatsiooni liige Rahvasteliidus. Teaduslik-pedagoogilisel tööl 1939–1945, sh 1941–1945 Taškendi ülikoolis, ajaloodoktor 1944; NSVLi välisasjade rahvakomisariaadi (välisministeeriumi) nõunik 1945–1952; arreteeriti 1952. aastal juudivastase kampaania käigus, vabastati 1953, seejärel 1959. a-ni välisministeeriumi diplomaatide kõrgema kooli õppejõud.

gelt päevakajaline, nagu ülal juba mainisin. Kinnitan, et püsin objektiivsena ja kõiki liialdusi vältivana, milleks teema tundlikkus ja vastutustunne iseäranis teadusemeest kohustavad. Aga ma ei saa midagi parata, kui mõni umbusklik — nagu eravestlustes on juhtunud — aeg-ajalt pead raputab. Ainult need, kes on Venemaa olusid oma silmaga näinud või seal käinute usaldusväärseid kirjeldusi kuulnud, teavad, et liialdusenagi tunduv on Venemaal sageli vaid alasti tõde.⁵

Heimotyö tekstile on Kettunen kirjutanud ka järelsõna, mis tänapäeval kõlab väga päevakajaliselt ning kirjeldab muu hulgas tema enda tol ajal aktuaalset arusaama hõimuliikumise sisust ja eesmärkidest:

Lõppsõnu retke muljetest. Olen ümmarguselt seitse aastat oma elust veetnud lühematel ja pikematel uurimisretkedel nii Venemaal kui ka mujal, kuid siin kirjeldatav retk on mu rännakutest olnud huvitavaim. Alguses pidasin päevikut — nagu oma eelmisel, kõige eluohtlikumal Vepsa-retkel —, kuid siis hakkasin kartma, et mu kirjapandud märkmeid, mis ei ole tingimata seotud keeleteadusega, võidaks tõlgendada kas või “majandusspionaažina”, ja piirdusin sellega, et tegin aeg-ajalt vaid väikesi ülestähendusi, mida olen saanud kasutada ka seda teksti kirjutades. Lugeja on küllap märganud — nii hajus kui mu esitus kiiruga koostatuna ongi —, et retk oli kui hüpe uude maailma, sellesesamasse, mille õudset kõma me oleme kuulnud oma piiride lähedal. See, kes peab seda kõminat “vabaduse sõnumiks” — nii nagu kallaletungijad on sisendanud —, võib niisama hästi uskuda väidet, et Vene lennukid tõesti viskavad Soome näljasele rahvale leiba.

Nimetan veel, et plaani järgi pidi magister Posti saama minna maale oma vepsa keele uuringuid jätkama, aga seda võimud ei lubanud. Peterburis sai ta seal olevaid vepslasi kuni jõuluni veel keelejuhtidena kasutada, aga siis keelati seegi. Plaanidesse kuulus veel mingit laadi vastukülaskäik, nimelt et Vene uurijaid oleksid saanud tulla Soomega tutvuma (Hämäläineni⁶ soovis vahest pääseda niimoodi elus esimest korda Soome), aga see kavatsus

⁵Ht, lk 105–106.

⁶Matti Hämäläinen (Матвей Хямяляйнен; 7. X 1903 – 16. V 1988); keeleteadlane, Dmitri Bubrichi õpilane A. Herzeni nimelises Pedagoogilises Instituudis Leningradis 1927–1931, seejärel aasta aspirantuuris Nikolai Marri juhitud Keele ja Mõtlemise Instituudis; NSVLi TA Karjala filiaali teaduslik töötaja 1947–1965; koostas koos Grigori (Ris-

oli kindla peale surnult sündinud. Meie poolest oleksid nad küll olnud teretulnud, sest meil ei ole siin midagi võõra silma eest varjata; seda parem, kui külaline saaks teistelegi rääkida, mida nägi. Aga eks ole asi ju nii, et tõe teadmine kõigutaks Venemaal kogu süsteemi.

Tulen lõpuks selle juurde, millest alustasin, sõja juurde. Olin niisiis ennustanud, et sõda ei tule, ja lugeja vahest märkab, et retkel nähtu õigustas mind nii arvama. “Diktaatoreile ei saa kunagi öelda tõtt, vaid ainult seda, mis neile meeldib,” on üks meie aja riigimees öelnud oma kõnes nende põhjuste kohta, mis viisid Venemaa sõtta. Diktaator ei tundnud olukorda. Ta ei tundnud Soome rahva meelelaadi: eeldas valesti, et soome kommunist, kui selliseid siin oleks rohkemgi, oleks nõus olema *v e n e k o m m u n i s t*, valmis sõdima Venemaa eest. Ja justkui keegi siin oleks uskunud, et mingi Kuusinen⁷ *v õ i k s t ä i t a o m a l u b a d u s i* — kui tahakski —, sest tema võim tugineks vaid Vene täakidele. Ega diktaator arvatavasti tundnud piisavalt ka omade meelelaadi: rahvahulgad peaksid tõesti olema liigagi pimedusega löödud, kui nõustuvad pikemat aega taplema sellise asja eest, mida kõige haritumad neist pidasid juba alguses jõhkruksiks, ükskõik milliste sõnadega Soome ründamist proovitigi maskeerida.

to) Bogdanovi ja Aleksei Mihkijeviga esimese vepsakeelse aabitsa ja lugemiku *Ezmäne vepsiden azbuk i lugendknig* (1932) ning koos Fjodor Andrejeviga väikese vepsa-vene sõnaraamatu *Vepsa-venähine vajehnik* = *Вепско-русский словарь* (1936), osales karjala kirjakeele loomisel; kirjutanud artikleid vepsa, karjala ja soome keelest; arreteeriti 1938 süüdistatuna kontaktides Lauri Kettuse ja Lauri Postiga, vabastati süüasja lõpetamise järel Butörka vanglast 1940; Teise maailmasõja ajal oli Nõukogude armee tõlk 1941–1943 (langes vangi Soomes eriüksusannet täites 1944, pärast naasmist NSV Liitu oli kaks kuud uurimise all Stalinogorskis (Novomoskovsk), seejärel vabastati).

⁷Otto Wille Kuusinen (4. X 1881 – 17. V 1964); Soome ja NSVLi poliitik; 1904. aastast Soome Sotsiaaldemokraatliku Partei liige (esimees 1911–1917) ja väljaannete toimetaja (1907–1916), Eduskunna saadik 1908–1917, “punaste” rahvahariduse rahvavolinik 1918, pärast Soome kodusõda põgenes Venemaale; Soome Kommunistliku Partei asutajaid 1918; Kommunistliku Internatsionaali juhte 1921–1939, Talvesõja-aegse nn Terijoe valitsuse juht 1939–1940; Karjala-Soome NSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees 1940–1957; NSVLi Ülemnõukogu saadik 1940–1964.

Kõige kurvem selle asja juures on, et meie vastu on mobiliseeritud nende endi tahtes või tahtmata ka meie omad hõimlased vepslased ja karjalased, rääkimata Venemaale põgenenud soomlastest, kelle kohta võib vaid öelda: Jumal, anna neile andeks, sest nad ei tea, mida teevad. Kahtlemata tegime suure vea, kui ei hüüdnud juba aastaid tagasi lepitavalt neile vendadele ükskõik mis ilmakaares: Tulge koju ja elagem siitpeale inimeste kombel! See hüüe oleks sõja ajalgi äratanud vastukaja, kuigi tulejoon oli meie vahel. Aga kui tegelikkuses oled ori, siis tee oma töö ja sure orja kombel oma isanda eest.

Pärast seda, kui eespool oleva kirjutasin — sõjatalvel 1940 — on sõjalaviin veeremas ka üle Venemaa, ja kõige taustal kumab juba tegeliku võimalusena vana unelm suurest Soomest, kuhu mahuks ka Süvarist lõuna pool koondatav vepsa hõim. Kõik tundub nagu unenägu, mis on vapustav ja samas ütlemata veetlev, nii et kõik ohvrid, nende hulgas surmagi tähtsusetus, tuleb suure ootuse rõõmsa meelega välja kannatada.

Töötan praegu just läbi oma märkimisväärse 1917. aasta vepsa [retke] materjale. Sõnasedelite hulgas on selliseidki nagu “sina kirjutad siin rahvast üles — kuhu mõtled meid saata?”, “kirjuta meid viljarikkamatele aladele”, “kirjuta mindki, kulla mees”. Ei tea kuidas oli levinud selline arusaamine, et mina olin ette valmistamas vepslaste ü m b e r a s u s t a m i s t kuhugi mujale. Kui palju mõnusat muigamist too usk mulle siis põhjustaski. Ja nüüd? Kas oli nendes ennustustes siiski mingit niisugust looduslapse vaistlikku eelaimust, nagu on instinktide põhjustatud asupaikade muutmised loomariigis?

Olgu kuidas on, aga vepsa rahvas oleks omalt poolt nähtavasti valmis siirduma Soome alale ega oleks ka kindlasti — kuigi on jäänud Vene oludes oma harituselt vaeslapse ossa — oma vaimsetelt ja füüsilistelt omadustelt teistest halvem. Algelistes tingimustes ei mõisteta sageli tõesti, mis on endale kasulik, ja ollakse umbusklikud, elatakse teadmatuses ja endale sisendatud eelarvamuste mõju all. Kõik rahvahäätused ja demokraatlikud trikid on algelistes oludes sama kui enesemääramisõigus lastetoas. Oodakem aga saagi küpsemist — ehk on lõikuse isand tõesti korraldanud asjad nii, et vähemalt raasukesed muistsetelt ääretutelt Vepsamaa nurmedeltki kogutakse Soome-Karjala ühisesse aita.⁸

*

⁸Ht, lk 131–132.

Nii koha- kui ka isikunimed on tõlke tekstis esitatud 1917/1918. a retke- kirjelduse ümberpanekus leidunud kujul.⁹ Nimes, mida tolles tõlkes ei ole, esitatakse samuti Kettuse poolt originaalis kirjutatud kujul. Neid kohanimesid ei leidunud esimese retke meenutuste tõlkes (Kettuse kasutatu — tänapäevase vepsa kirjaviisi kohane — sulgudes venekeelne nimi): Enarjv — Enar’v (Vonozero); Järviiš/Järved (Ozora); Karhila — Karhil (Karginitši); Korbala — Korbal (Korbenitši/Korbinitši); Korvoila — Korvoil’ (Korvala); Ladva — Ladv (Ladva); Lotinapelto — Pöud (Lodeinoje Pole); Nažamjärv — Nažamjär’v (Nožmozero); Njurgoila — Nürgl (Njurgovitši); Noidala — Noidal (Noidala); Ozroila — Ozroil (Ozrovitši); Petsoila — Pecoil’ (Pelduši); Pondala — Pondal (Pondala); Päžar — Päžar’ (Pjažozero); Rebagja — Rebagj (Rebov Konets / Rjabov Konets); Särgjärv — Sär’gg’är’v (Sjargozero); Šigoila — Šigoil’ (Šigoila); Šimjärv — Šimg’är’ (Šimozero); Tšidoila — Čidoi (Tšidovo); Valkeajärv — Vaagedjär’v (Belaja); Vilhala — Vil’hal/Vil’häl (Jaroslavitši).

J. V.

PETERBURI JA VIIVITUS SEAL

1917.–1918. aasta Vepsa-retk oli pinevamaid mu elus — nii nagu oma meenutuste esimeses osas *Tieteen matkamiehenä* (lk 272–410) olen jutustanud. Elati ju siis Venemaa suure revolutsiooni murdeaega ka vepsa kolkakülade kõige algelisemates oludes ja rindelt põgenevad, oma küladesse saabuvad soldatid tahtsid *puskta* (torgata surnuks) või muidu *rikta* (“rikkoo” ‘tappa’) Saksa spiooniks peetava kirjamehe, nii et retk tuli pooleli jätta lõunapoolse ala piiril, kus pääsesin napilt *nagriškopha*, naerikoopasse kinni panemisest ja jõudsin kevadtalvel läbi rahutute külade ning mässumeelse Peterburi hädavaevu tagasi punasesse Soome. Vaim oleks küll olnud valmis minema tagasi kesk- ja põhjavepsa murdeid uurima kuni Äänisjärve kaldani välja, kuid sellisest võimalusest ei tasunud enam unistadagi.

Seega oli hämmastus suur, kui võimalus 1934. aasta suveks siiski avanes. Vene saadikuks Helsingis oli noorepoolne juu- dist diplomaat Š t e i n, kes püüdis siiralt parandada Nõukogu-

⁹Vt Lauri Kettunen, “Esimene Vepsa-retk, 1917–1918”. — *Akadeemia* 2022, nr 8, lk 1417–1461; nr 9, lk 1576–1618; nr 10, lk 1791–1835.

de Liidu ja Soome kultuurisuhteid. Kohtasin teda üks kord Mikkola¹⁰ juures — Mikkola oligi ettevõtmise algatajaid — ja sain temaga rääkida, ta valdas vabalt ka saksa keelt. Kevadel tuli üllatav teade,¹¹ et Soome-Ugri Selts saaks saata suveks kolm meest vepsa keelt uurima. Need kolm olid Lauri Posti, kes oli just saanud magistriks ja kellele oli antud suur kolmeaastane Rosenbergi stipendium, mina ja minu abilisena magister Pavo Siro, kes minu palgatud kolleegina oli aastaid elanud minu juures ja muu hulgas mu vepsa sõnasedeleid puhtaks kirjutades mingil määral sisse elanud ka keelde. Selts andis meile kahele reisirahaks 15 000 marka. Vahetasime pangas margad rubladeks ja toimetasime need Peterburi. Saime marga eest rubla, Peterburis oleksime saanud, nagu selgus, veel rohkem, kuigi ametlik kurss võis olla koguni nelikümmend korda madalam.

Alles 6. juunil pääsesime minema. Tollimehed piiril olid väga viisakad, oli meil ju kõva soovitus ette näidata, ja viisakad oldi ka Peterburis. Asusime elama Soome konsulaadi majja, konsuliks oli siis Vestergren¹² ja sekretäriks mulle Tallinna ajast tuttav Uno Koistinen.¹³ Jooksime ametnikke pidi, kuid asi, neile küll juba

¹⁰Jooseppi Julius Mikkola (6. VII 1866 – 28. IX 1946); Helsingi ülikooli slaavi filoloogია dotsent 1895–1900, erakorraline professor 1900–1921, korraline professor 1921–1934, NSV Li TA korrespondentliige 1925; kuulus Soome-Ugri Seltsi juhatusse (1929. a-st aseesimees).

¹¹Lauri Kettuse Vepsa-retke ja selle järelsündmuste ajaloolist konteksti iseloomustavad muu hulgas kaks sündmust: 14. VI 1934 pääses retke toetanud Boriss Štein Helsingis kellegi Herman Browni talle isiklikel põhjustel kavandatud atentaadist, 1. XII 1934 tapeti Leningradis ÜK(b)P Leningradi oblastikomitee 1. sekretär ja ÜK(b)P Keskkomitee sekretär Sergei Kirov; mõrva järel algas nn suure terrori ajajärk NSV Liidus.

¹²Tegelikult Eino Alfred Westerlund (30. VII 1890 – ?); — Soome peakonsul Leningradis 1931–1935; Soome välisministeeriumi ametnik 1920–1926, Soome suursaatkonna sekretär Moskvas 1926–1931, Soome välisministeeriumi pressiosakonna juhataja 1935–1938; osales Soome ja Venemaa rahuläbirääkimistel Tartus 1920; Eesti Kotkaristi III klassi teenetemärk 1934.

¹³Uno Salomon Koistinen (11. I 1888 – 19. I 1951); Soome konsul ja konsuli sekretär Tallinnas 1919–1922, seejärel Soome suursaatkonna

tuttav, ei olnud ühe käeliigutusega korraldatav. Oli vaja Vene teaduste akadeemia soovist, aga selle saamine — nii sõbralikult, kui akadeemia juht ning teised meid kohtlesidki — lükkus päevast päeva edasi. Lõpuks meile mingit soovist ei antudki, selle asemel komandeeriti meiega kaasa kaks saatjat, kellel olid oma paberid.

Need olid ingerlane *Matti Hämläinen* ja muuseumi etnograafiaosakonna juhataja proua *M. Palvadre*,¹⁴ sünnipärane eestlane nagu tema Peterburi ülikooli ajaloo professorist meeski.¹⁵ Tutvusime oma kaaslastega ja need jätsid algusest pea-

kaubandusatašee Moskvast ja seejärel peakonsulaadi sekretär Leningradis a-ni 1934, Soome välisministeeriumi personali- ja administratiiv-osakonna ülem, Soome saatkonna nõunik Tallinnas 1938–1940, Soome saatkonna nõunik Ungaris 1950–1951; Soome-NSV Li piirikomisjoni sekretär, Talvesõja järel Soome-NSV Li sõjavangide väljavahetamise komisjoni Soome delegatsiooni juht; Eesti Kaitseliidu 4. klassi teenetemärgi kavaler, Eesti Punase Risti auliige.

¹⁴Marta Palvadre (Kuulbas; 1896 – 2. XI 1937); etnograaf, õppis Leningradi Riiklikus Ülikoolis 1925–1928, kandidaadiväitekirj 1931; enne Esimest maailmasõda töötas Virumaal õpetajana; 1914. a asus elama Peterburi, kommunistliku partei liige a-st 1921; lõpetas LRÜ geograafiateaduskonna etnograafiaosakonna 1928 ja aspirantuuri 1932; NSV Li TA NSV Li Rahvaste Uurimise Instituudi teaduslik sekretär 1932, seejärel NSV Li TA Antropoloogia, Arheoloogia ja Etnograafia Instituudi osakonnajuhataja, 1934. a-st Etnograafiamuuseumi teaduslik töötaja ja etnograafia osakonna juhataja; kirjutas aruande ekspeditsioonist (15. VI – 1. IX 1934) Leningradi oblasti vepsa aladele; arreteeriti 1936. a süüdistatuna kuuluvuses “trotskistlikku-zinovjevlikku terroristlikku kontrevolutsioonilisse organisatsiooni” ning mõisteti kümneks aastaks vangi ja viieks aastaks asumisele, kandis karistust Solovetsi vanglas, 1937. aastal mõisteti surma ja lasti maha, maetud Sandarmohhi ühishauda Karjalas.

¹⁵Jakob Palvadre (27. IV 1889 – 11. X 1936); sõjaväelane ja poliitik, ajaloodoktor; 1917. a Petrogradis enamlaste kandidaat Venemaa Asutavasse Kogusse; EKP keskkomitee liige 1918, 1. Tallinna kommunistliku pataljoni komandör 1918, Eestis põranda all 1918–1919, Eesti Tööraha Kommuuni Eestimaa Punaarmee sõja-revolutsiooninõukogu liige 1919, 1. Eesti (punase) kütidiviisi (-brigaadi) ülem 1919–1920; 1920. aastast ajalooõppejõud Leningradi kõrgkoolides (sh LRÜ ajaloo-

le meeldiva mulje. See mulje püsis kuni lõpuni. Neil kummalgi oli lisaks ka oma töö vepslaste juures. Hämäläinen oli koostanud vepslastele nende endi abiga emakeelseid lugemikke ja koostas edasi, proua Palvadre kogus esemeid muuseumile. Loomulikult ustavad kommunistid mõlemad. Selle viivitusega läks küll kaotsi terve kallis nädal, aga seetõttu jäi aega tutvuda mitmest tsaariaegsest käigust tuttava linna asemel ka uue Peterburiga.

Linna tänavapilt oli põhjalikult muutunud, ei olnud endist toredust Nevski prospektil, ei ehete ega väärisesemete sädelust kaubamajade akendel; inimesed siiski vähemalt kesklinnas viisakais, kuigi lihtsais riideis ning kaltsudes kerjuseid ei paistnud kuskil — nii nagu neid võis näha suure hiilguse keskel varem. Autosid vähe ja politseinikud näitasid neile kätega teed kummalisel sõjaväelaslikul kombel, trammid kogu aeg puupüsti täis ning astmelaudadel kõlkumine ei paistnud olevat keelatud; mõni loksus kaasa koguni puhvrinokal. Poodidest sai vähemalt toidukaupa piiramata valikus ja meie jaoks ei maksnud kaaviargi rohkem kui 30 marka kilo — kättesaamatult kallis oleks see olnud oma inimestele, sest palk öeldi olevat 300 rubla kuus nii töömeeste¹⁶ kui ülemustelegi, mis viimaste suhtes ei pidanud loomu-

dotsent 1924–1927, professor a-st 1927, ajaloo-keeleteaduskonna dekaan 1928–1930). Vastuolude tõttu mitme Nõukogude Liidus tegutsenud eesti kommunistiga (Jaan Anvelt, Hans Pöögelmann jt) sai 1935. a Kominterni Rahvusvahelise Kontrollkomisjoni valju noomituse. Arreteeriti 1936. a mais süüdistatuna trotskismis ja spionaažis Eesti Vabariigi kasuks, mõisteti sama aasta oktoobris surma ja hukati. Jakobi vend Anton Palvadre (25. III 1886 – 16. I 1942) oli Eesti jurist, poliitik ja õigusteadlane, Eesti esimene õiguskantsler 1938–1940; vangistati 14. VI 1941 ja viidi Venemaale, suri Sosva vangilaagris poolteist kuud enne surmaotsuse langetamist (tõenäoliselt) nälga, perekond küüditati.

¹⁶Ht, lk 106–107: “Töötuid? Jõudsin hiljem arusaamisele, et Venemaal ei ole tavaliselt võimalik rääkida töötutest selles mõttes mis mujal. Terved külad või kihelkonnad võidakse koos naiste ja vanakestega sundida oma toidukotiga näiteks metsa- või teetöödele, aga palk võib seejuures väheneda poole kilo jahuni päeva eest. Mujal nimetatakse seda orjatööks, aga venelane võib isegi olla tänulik, et siiski m i d a g i makstakse, liiati kui ta ikka ja jälle kuuleb, et kogu ülejäänud maailmas on tööpuuduses tööline kuuldavasti näljasurma künnisel. [---] mh Soo-

likult paika, ning töölised said osta kaupa odavalt eripoodidest. Teenindus kauplustes oli endisega võrreldes halb, ei olnud enam alatist “pažaaaluista” ja kummardamist, müüjatel oli vaid rohkem nagu muud tegemist. Seevastu ettekandjad restoranides lipitsesid jootraha saamise lootuses välismaalastena paistvate klientide ees kõvasti. Kirik konsulaadi vastas oli päev otsa rahvast täis, aga kuulus lisaku katedraal oli muudetud usuvastaseks muuseumiks.

Käisime sedagi vaatamas; oli muu hulgas ka Egiptuse muumia osutamas, et see on kõige rohkem, mis jääb inimesest pärast surma järele ning et sellest ei ole enam ülestõusmist. Kaks teadusemeest julgesid teha külaskäigu meie juurde konsulaati; üks neist oli professor Bubrich,¹⁷ soome keelte uurija — oli käinud korra Helsingis ja ka minu juures saunas —, ja teine oli kuulus idakeelte uurija professor Poppe.¹⁸ Vastuvisiidi üritamine kumagi koju ei tulnud kõne alla. Ei kurtnud nad oma olude üle ega olnud nendest oludest hea rääkida. Praktiliste asjadega tegelevatel teadusemeestel ja samuti kunstiinimestel kiideti olevat hiilgavad tingimused.

mest üle piiri põgenenud töölised, [---] olid meie konsulaadis käinud alatasa kaebamas, et on sattunud sõna otseses mõttes “orjatööle”. Neid oleks tulnud aidata tagasi Soome (kuigi olid juba saanud Nõukogude kodakondsuse); seal pidi kuulu järgi olema vanglaski parem.”

¹⁷Dmitri Bubrich (25. VII 1890 – 30. XI 1949); keeleteadlane, NSV Liidu fennougriatika rajaja; Leningradi ülikooli professor 1925–1949, NSV Li TA akadeemik 1946; uurinud karjala, soome, mordva, udmurdi ja komi keelt; toetas eesti fennougriistide tegevust; (Akadeemilise) Emakeele Seltsi esimene auliige pärast sõda (1948).

¹⁸Nicholas (Nikolai; Nikolas) Poppe (27. VII 1897 – 8. VIII 1991); keeleteadlane, juhtiv mongoli, türgi ja tunguusi keelte uurija; Moodsate Idakeelte Instituudi ja Leningradi ülikooli õppejõud; Teise maailmasõja ajal Kaukaasias Saksa vägede tõlk, emigreerus 1943 Berliini, kus töötas NSV Li majandust ja poliitikat uurinud Wannsee instituudis; asus 1949. aastal USAsse, töötas Washingtoni ülikooli Kaug-Ida ja Vene Instituudis 1949–1968; avaldanud üle 40 erialase raamatu, sh mongoli folkloori ja eepilise kirjanduse kohta; Bonni ülikooli audoktor 1968, Soome TA välisliige 1968, 1977.

JEHIMOVASSE

Retkest enesest olen jutustanud ühes oma Jätкусõja-aegses kirjutises (avaldatud albumis *Heimotyö V, 1941–1945*),¹⁹ aga mõnda asja tasub rääkida uuesti ja mõnda lisaks. Lugejale tuleb siiski kohe meelde tuletada, et tol ajal (1934) elati Vepsamaal ja võib-olla kaugemalgi Nõukogude Liidus vahest lainepõhja aegu, nii et tänapäeva rännumees võiks, võimalik, anda oma nähtust ja kuul-dust täiesti teistsuguse pildi. Tuleb hoiatada ka üldistamise eest, sest ääremaade viletsad piirkonnad saavad viimastena peesitada ainelise ja vaimse kultuuri päikesepaistes.

Meie retkekaaslased meid jaamas ei kohanud; saime tunnise sabatamise järel piletid²⁰ Jehimovasse, kust rännak põhja poole pidi algama; saime isegi oma rattad teele panna — jalgrattad olid meil nimelt kaasas Helsingist alates. Oleksime rongile jõudnud, kui konduktor juba perroonil poleks hakanud nõudma pileteid näha. Need olid Posti käes ja ta jõudis neid näidatagi. Konduktor oleks kamandanud meid jutilt viimasesse vagunisse, kuid siis hakkas rong juba liikuma. Posti ja mina hüppasime — kui olime näinud Hämäläist olevat peale saanud — liikuvasse rongi. Paavo Siro ei tihanud seda korrarikkumise hirmus teha. Mina pidin seega maha hüppama ja Hämäläinen kargas järele, kuna Posti jäi rongi, sest seal olid juba meie asjad, mida ta poleks jõudnud välja loopida. Posti taskusse jäi meie sõidupiletki.

Järgmisel hommikul sujus kõik nagu õlitatult. Hämäläinen lehvitas vaid korra oma pabereid ja õigel ajal olime rongis; seekord väljus see suure hilinemisega — mingisugust võimumeest pidi oodatama, nagu me peagi järeldasime puhkpilliorkestri helidest, kui rong liikuma hakkas. Nelja-viie tunni rappumise²¹ järel

¹⁹Tegelikult 1941–1942.

²⁰Ht, lk 108: “[S]aamata oleksid meie piletid jäänudki, kui mitte üks sõbralik sabasseisja poleks soovitanud meil minna julgelt järjekorrast mööda ja öelda: “Välismaalased.” Meie teguviis sünnitas küll häälekaid proteste, aga piletid saime”.

²¹Ht, lk 108: “Jaamadesse saabudes peatus rong niisuguse nõksatusega, et inimesed pidid pikali lendama. Selline sõit häiris natuke Hämäläistki ja ta läks selle kohta selgitust küsima. — Jah, seal pidi olema vei-

olime Tihvinis ja varsti Jehimovas, kus Posti juba jaamas ootas — ja ka proua Palvadre, keda ta oli kohanud rongis ja kellest Hämäläinengi oli arvanud, et ta veel Peterburi jäi. Meeldiv üllatus oli seegi, kui üks tore noormees tuli kätt suruma ja küsis vepsa keeles, kas ma teda ei tunne. Kuidas ma oleksin võinud tunda: ta oli olnud siis veel poisike, kui sai minult Arskahtis pika palumise peale soome tähestiku, mille venelasest õpetajanna koolis oli ahju visanud.²² Nüüd oli mees mingisuguse komissarina ametisõidul. Ajas mõne minuti südamlikult juttu ja hüppas siis liikuvasse rongi. Mina märkasin oma meelehärmiks, et mul ei tahtnud vepsa keeles rääkimisest midagi välja tulla — liivi keelt tuli sekka! Ega ka vene keele seisu võinud paremaks kiita, enne kui sellega jälle harjusin, selle rääkimiseks oli, tõsi küll, vähe võimalusi. Posti seevastu oli õppinud vene keelt ja kui Peterburis selle keelega linna komandandi töökabinetis piisavalt hästi hakkama ei saanud — juut, ja ei oskavat saksa keelt! — torkas Posti vahele inglisi. Üsna kiiresti õppis Posti ka vepsa keele ära. Selline poiss oli ta.

VEPSAMAA POOLE

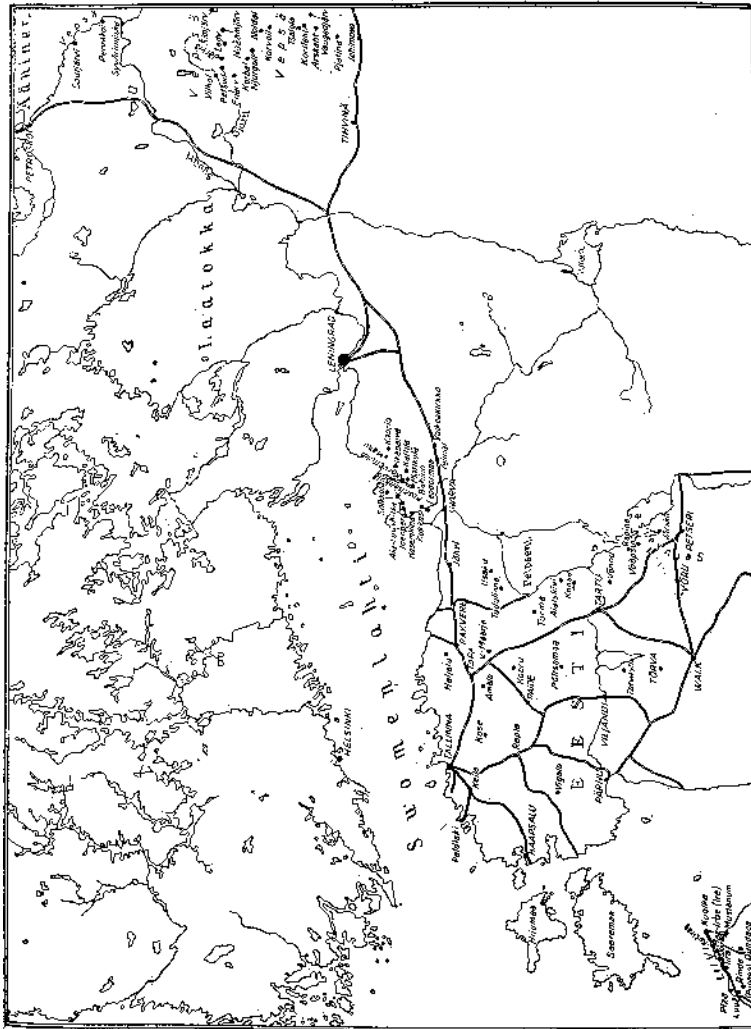
Rattad tulid alles samas rongis kui me ise, ja hea seegi. Ka Hämäläinen pidi oma töö jaoks ja tunnistuste toel saama jalgratta,²³ aga kuna neid sel korral ei olnud saada, pidi ta olema rahul vankris istumise ja proua Palvadrega vene keeles rääkimisega; me teised saime prouaga räägitud tema emakeeles. Kaks hobust olid ees ja sõit Vepsamaa poole algas igati toredasti (vt kaarti).

P j a t i n a s, kus kõigepealt peatusime, arvasin räägitavat veel vepsa keelt, ja sinna kavatsesimegi jääda paariks päevaks töötama. Siiski olid viimasedki külas sündinud vepslastest juba surnud. Neli korda olin sellest külast läbi sõitnud, tulles ja minnes alati sisse põiganud ning kaks korda ööbinudki üle keskmise va-

di algaja vedurijuht, endine oli poliitiliselt mitteusaldatavana just lahti lastud.”

²²Vt *Akadeemia* 2022, nr 8, lk 1446; nr 9, lk 1595.

²³Ht, lk 107: “[J]algratta hankimiseks ja kasutamiseks oli vaja eriluba, ning kui õigesti aru sain, ka tunnistust poliitilise usaldusväarsuse kohta”.

rakas majas, kus põhja poolt toodud perenaine rääkis vepsa keelt ja hoolitses minu eest peaaegu nagu oma poja eest. Tema ainus poeg oligi siis olnud sõjas, temast räägiti ja tema kojutulekut igatseti nagu päikese tõusu. Päike ei olnud tõusnud, poeg oli kadunud sõjateedele.

Maja oli nüüd kolhoosi oma, taat kolhoosi öövaht ja õnnetu perenaine, peast peaaegu segane, ei mäletanud mind — kuidas ka oleksin meenutanud — ega mu suuski, mida olin ahjuleegil tõrvanud. Ja mina olin veel ette rõõmu tundnud just temaga kokkusaamisest.²⁴ Jäime ööseks külla, majutuskohaks tühi koolimaja moodi ehitis, endine eramu. Selle akna serval hakkasin täitma päevikut ja senistest kogemustest jutustamise lõpetan 17.6: “On natuke, nagu näeksin und. Nüüd igatahes kuhugi magama — missugusesse nurka selles kummalises toas, see on teadmata. Tundub, et täi või kaks juba jalutab ootevalmilt mu pükstes.” Seda mäletan hästi, et öö jooksul pidime muutma oma magamiskohti, sest oli hakanud kõvasti sadama ja vett ladises läbi katuse meile selga.

Vihmasajus tuli meil jätkata oma retke läbi asustamata alade, mida olin kord talvepakases juba suuskadel läbinud, üritades võistelda mingi “bairi” ehk härja hobusegagi.²⁵ Vastu tuli trobikond jalamehi, seljakotid seljas — vepslased (seda taipasime meie, rattamehed, nende jutust) ja kohe tundsingi neist mõne ära, nii nagu nemad mäletasid mind. Üks oli pärit koguni Tšaiglast, ta oli sageli tõmmanud minu toodud piibutubakat mu korteripere-mehe Ortja tares ja nautinud pere sõbralikkust suurest samovarist *tšaju*’t ‘teed’ niristades. — Mis asja pärast nüüd siin kandis? — Oi, *brat* ‘vend’, leivakest ei ole, läheme Jehimovast jahu otsima, kui väikese kotikesegi saaks. Imestasime, miks ei tulnud hobusega. Pärastpoole selgus, et eraisikul naljalt hobust ei olnud ja teiseks, et kuue-seitsmekümne versta tagant tuleval jalamehel ehk oleks suurem võimalus seljakotitäit jahu saada. Jõudsin veel küsida oma sõbra Ortja kohta, kes nii ennastohverdavalt oli rahutul ajal mind kaitsnud. Vastuseks tuli kahjurõõmus irve: Vot, k u -

²⁴Vt *Akadeemia* 2022, nr 9, lk 1593.

²⁵Vt *Akadeemia* 2022, nr 9, lk 1592.

l a k oli Ortja, Murmanskisse küüditati, ka eit ja lapsed. Pildistasin reisiseltskonda ja ebameeldivusi aimates hüppasime ratastele.

ARSKAHTIS

A r s k a h t, suur otsast lõpuni vepsa küla, oli olnud üks mu kolmest peamisest peatuskohast 1917–1918 ja endiselt tuttavaid täis. Korteris saime nüüdki Iljih Gaška majja, samasse tarre, kus esimest korda olin ahjus saunas käinud ja mille nurka klopsitud aedikus olin elanud nädala jagu vastsündinud vasika kaaslasena. Gaška hakkas kohe südant puistama.

Mäletas, et oli nurisenud, kui varem oli pidanud sööma kaeraga segatud leiba — oleks nüüd kaeragi; ja ta tõi proovida jahust ja purukstambitud aganatest tehtud küpsetise. Ilja ise, oma eide ülemvõimule alistunud peremees, oli aastaid tagasi surnud kummalist surma — purjus peaga kakeldes, kui Gaška juttu uskuda. Noorim tütar Oudotja, kunagine niruvõitu tüdrukutirts, oli jõudnud olla abielus, oli nüüd müüjaabiliseks siin lähedal riigi lavkas — kus ei olnud küll peaaegu midagi müüa — ning tuli õhtul rõõmsalt tervitama. Hästi mäletas mind ka poeg Stjopa, kes mehehakatisena oli pildistamise ajal uhkeldanud viiskude asemel saadud esimeste saabastega. Nüüd oli ta kolhoosi töömees, sest maa oli ära võetud — sellega seoses valas Gaška oma viha välja otse kolhoosi esimehe, oma naabri kingsepa-O n d r e i kuuldes, kes niisamuti esimeste hulgas mind tervitama oli rutanud. Ei öelnud siiski *Laur vou hengiiš* (veel elus), nagu tal oli olnud kombeks iga päev minuga juttu ajama tulles.²⁶ Ei hoolinud ta Gaška tigidusest ja see oligi põhjus, miks eit sai rääkida ka seda, mida ma ei julgenud isegi keelenäitena kirja panna.²⁷ Vana Marja, mu

²⁶Vt *Akadeemia* 2022, nr 8, lk 1430.

²⁷Ht, lk 110: “Sain teada, et leivapuudus oli aasta-aastalt muutunud üha ähvardavamaks, ja juba siis mainis mõni suisa kõigi kuuldes, et vaid s õ d a võiks muuta olukorda paremuse poole. Meie loomulikult ei julgenud kunagi sekkuda sellistesse ütlemistesse; tegime, et me ei olnud kuulnudki — aga kuhu me oleksime oma kõrvad pannud? Teadsime, et meie samme ja jutte jälgitakse, ja juba olukorra iseloomu tõttu vältisime kõike, mis oleks vähegi viidanud selle usalduse väärkasutusele, mida

oivaline keelejuht, kes oli oma puhtusearmastuse rõhutamiseks raiunud liha lävepakul, kuigi lasteta peres oleks põrandki kõlvanud, oli vanas eas läinud (või saadetud) otsima paremaid olusid Siberist, kadestatud leivamaalt. Ööbisime sääskedest ahistatuna katusealuses. Eidedki kippusid veidi ligi ja paar tüdrukut oleksid üritanud tulla öökaaslaseks, missuguse sõbraliku pakkumise me diskreetselt tagasi lükkasime. Päevikusse olen märkinud: “Me Postiga pöörasime jutu naljaks, kirjutasime lauludestki nii head kui ka halvad üles, aga süütu ja karske Paavo-poiss — sedavõrd kui ta jutust aru sai — ainult punastas ja kannatas maailma rikutuse pärast.”

Ondrei ütles, et oli lasknud langetada puud suure alemaa jaoks, ja viis mind oma heinalisi vaatama. Metsas, niite meenuvavil lagendikel oli mehi ja eitesid, sealhulgas ka vanakesi ja rasedaid naisi, vikat käes või loogu kaarutamas. Ondrei — endine kingsepp — tundis oma väärtust, kui ütles, et need on “minu heinamaad”, see kõik on “minu töövägi”; kuid kahekesi jäädes kaebas, “et mul endalgi ei ole leiba”, riik (ei öelnud “tovariššat”, nagu riiki sageli nimetati) olevat juba sügisel nii suure osa ära viinud. Piima sai tema positsiooni juures ometi juua piisavalt ja muudki head nautida²⁸ — ta nägigi elujõuline välja. Oli ajanud maha oma suure musta habeme, nii et alguses ei tahtnud teda äraagi tunda. Ta ei nurisenud elu üle, uskus kõigil minevat paremaks, kui katsetamise aeg mööda saab. Ei olnud tal viha üheski suunas.

Meil oli kaasas korralik kogus külakosti, mida ei siin ega mujalgi alahinnatud: nõelu, niidirulle ja õngekonkse. Naised rõõmustasid nõela üle ja päeviku järgi “ajasid mu õngekonksud ja jäme õngenööri liikvele kogu Arskahti lastepere. Igaüks sai konksu ja õngenööri ja rõõm oli piiritu.”²⁹ Oleks pakutud konksu eest kas

ametivõimud olid meie suhtes osutanud, kui lubasid meid oma silmaga nägema sealseid olusid.”

²⁸Vt Ht, lk 111: Ega seda muud väga palju olnud: suure osa lihast võttis riik, samuti või — ning vilja leivateoks jätkus vaid lume tulekuni (kui just aganaid taigna sisse ei pannud); mune — tõsi küll — riik ei tahtnud.

²⁹Ht, lk 111: “Küsisime endalt sageli, miks p o o d i d e s s e ei tule sellist väikest esmatarbekaupa (millest oli k õ i k j a l karjув puudus),

või kanamuna, aga saime neid ju raha eestki. Muuseas, “oleksime olnud karjuvas puuduses, kui me poleks varunud toitu. Proua Palvadre oli Jehimovas korraldanud meile jahu, aga see ei jõudnud meiega kaasa, vaid saadeti kiiresti järele, ja Arskahtis tehti siis osa sellest leibadeks,” olen kirjutanud. Gaškal tuli muidugi küpsetada, suu vett jooksmas; leiba ja jahu sai veel palgakski.

Külas elas üks üksik eideke, kelle kohta öeldi, et ta teab kindlasti vanaaegseid laule, ka runo tütarlastest, keda täht, kuu ja päike kosisid. Minule ütles ta, et ei mäleta ega suuda meelde tuletada midagi, “kui vaid leiba, kulla mees, oleks”. Ega ta oleks vist isegi leivapalga eest nõus olnud kunagisi teadmisi jagama, oli sedavõrd apaatses seisundis. Eelmisel retkel olin ilma vaevata saanud igasuguseid mütoloogilisi andmeid ja lootsin nüüd saada neile lisa, aga ei tilkunud kuskilt midagi, kui proovisingi küsida.

Kolme päeva järel lahkusime Arskahtist. Teed olid vihmast nii pehmeks läinud, et Ondrei pani mu ratta suurde vankrisse ja korraldas väikese vankri mu enese jaoks. Varsti selgus, missugust muud vara kolhoosi peremees oli endale krahmanud. Mu “küüdi-meheks” oli nimelt sattunud Ondrei “sudaruska” ehk sohinaine, kes rääkis, et neil on lapsigi. Pani seda pahaks, et endine naine oli käinud posija juures ja nõid oli “vilugoitanud”³⁰ Ondrei tema juurest eemale: viimasel ajal polevat tema juures käinud, ja lastest ei tegevat teadmagi. Ühes kohas ilmus teele naine kahe tüdrukuga, suured tohurullid seljas, ja poisike, kirves kaenlas. Olid olnud viisumaterjali hankimas. Hüppasin neid ammusest ajast populaarse kodukäsitöötooraine otsijaid pildistama.

aga teadsime vastustki: eraisik ei või isegi oma seljakotis tuua linnast midagi müümiseks (ta oleks siis “kodanlik spekulant”) ning riigi kauplused on tegelikult ilma peremeheta ja saavad müümiseks seda, mida neile suvatsetakse anda. Võistlust ei ole ja klientide rahulolematus ei tähenda midagi, kui just ei taheta kaupluse juhatajat “kontrevolutsionäärina” üles anda.”

³⁰Madis Arukase teatel kasutatakse armumaagilistes loitsudes inimeste kokku nõidumisel soojasemantikat, lahku nõidumisel aga jahutamise-külmutamise semantikat — ka otseselt külмага (*vilu* ‘külm’) seostuvat verbi.

TŠAIGLAS

T š a i g l a s t lasen kõigepealt jutustada oma päevikul. Pjatina järel võtsin selle alles siin kätte ja kirjutasin senistest sündmustest. Seega (22.6.34):

Ja nüüd siis oleme, eilsest saadik, siin tuttavas Tšaiglas, kus vanu mälestusi meenutades paistan olevat sama “populaar” kui Arskahitis. Osa tuttavaid — nagu Semoi — on siiski juba surnud. Ortja on koos perega küüditatud Murmanskisse. Tema suur maja on nüüd mingisugune lastekodu, seinal Lenini ja teiste võimumeeste pildid. Samamoodi on kulakutena küüditatud teisigi, kes “külvasid liiga palju”. Eluga ei olda põrmugi rahul, ja pole imestada, sest leiba ei ole; sama vähe on muudki hädavajalikku (selle saamise eest oli varem kandnud hoolt tööka Ortja lavka). Mõnedel on siin vanad tulusedki³¹ kasutusel (nagu Arskahtis). Posti vahetas just oma piibu tuluste vastu, mis oli tema jaoks halb äri. Käsikivil jahvatatakse, kui on midagi jahvatada, sest kulak Kostja (Ortja isa) veski ei “survo” ‘tambi’ enam — sama veski, kust koos Semoi ja teistega “otiimaa verhan rughen” ‘võorast rukist võtsime’.³² Täna on sadanud päev otsa, inimesi on käinud siin meie korteris ja tööd on tehtud. Väikeses aidas magamisasemel teen sääski tõrjudes oma märkmeid. Homme saan vahest jalgrattaga Kortlahtisse põigata.

24.6.34. Eile oli jaanilaupäev. Ilm oli väga ilus. Mõtlesime, et külarahvas võiks õhtul ringi liikuda, aga tänavad olid täiesti tühjad. Poisid ja Matti Hämäläinen veetsid õhtu samovari juures (kummaline küll, inimesi ei kogunenud tarregi), mina meelitasin siit väikesest karestikust säinaid landi otsa. Enne seda tegin kipakat haabjat sõudnud vepsa poisikesega tiiru peale Tšaigla järvele, aga ei mingit võtmist — imelikult tühjad on need järved. Õngekonkse küsitakse seda enam, alati on lastekari ümber, *djädjoo, anda mileejn ongud!* ‘onu, anna mulle õnged!’... Kurb, missugune viletsus! *Tulitšud ja kägitšud* ning *buked* ‘oblikad, põldosjad ja putked’ on leiva asemel ning tulevik on veel ähvardavam. Missugune õnn, kui mu muinasjutuvestja Vasjka Marfa sai niidirulli ja nõela, neid ei olevat külas enam paljudel. Ja kui teed jõime, ühmas üks mees: Me ei ole näinud suhkrut mitu aastat, aga too paneb

³¹ *Tulused* — tuleraud, -kivi ja -tael tulesüütamiseks.

³² Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1824.

kolm tükki oma klaasi.³³ Küllap võiks kadedus meie suhtes olla suur, aga inimesed on isegi oma vaesuses külalislahked. Tunnevad kaasa oma “kulakutegi” saatusele. . . Olen kogunud näiteid ja muinasjutte. Lasksin Siro Paavol kirjutada ning jälgisin ja selgitasin kõrvalt. Oma rõõmuks leidsin, et ta teeb päris head tööd.

Siia tuleb lisada, et Ortjat siiski kadestati. Oli nimelt kirjutanud, et tuleb oma perega hästi toime, süüa ja isegi “tšajut” saavad — kas see on siis karistus?³⁴ Imestas inii Ortja küüditamise üle, sest ta oli lojaalselt kohanemas uute oludega, oskas lugeda ja kirjutada ning oli muu poolestki oma küla kõige targem mees. Ei kurvastanud oodatava varakaotuse pärast, ja kui oli tulnud teade, et seda ei saa lastele jätta, lohutas tema Paroinaine: *vinan joškendamaa* — nüüd hakkame viina jooma! Ehk oli uutes oludes Ortja kasutuskõlblikkusest aru saadud — sellest ka “tšajud” ja “saharad” ‘suhkrud’.

Mainisin eespool Ortja isa “kulak Kostjat”. Ta oli olnud küüditamise jaoks liiga vana, elas mingisuguses hurtsikus ikka edasi oma endise noore “naise” hoolitsusel, selle, kes oleks tahtnud tegelikult minu eestki hoolt kanda oma tollases suitsutares.³⁵ Vanamees oli umbusklik. Aga Vasjka Marfa — tema polnud üldse muutunud. Tahtsin kohe teada, kuidas oli läinud, kui mees pidi tulema sõjast koju ja asendusmees Gauroi oli selle kartuses jalga lasknud.³⁶ Aga ei olnud tulnudki, ehk pööras teelt kõrvale, oletasin, kui oli kuulnud koduste olude kohta — ja nüüd oli Marfal õnelikult kolmas mees. Muinasjutte oleks Marfa käest saanud endiselt nii palju, kui oleksin suutnud kirja panna. Neid ta armastas; ütles, et jutustab ka küla lastele, kuigi — kahetses ta — “tovariš-

³³Ht, lk 113: “Sellised märkused ei suurendanud just söögiisu, aga ei tõstnud ülearu ka lugupidamist s ü s t e e m i vastu, mis oli vaesed teinud endisest vaesemaks ja rikastelt võtnud peale muu ka kodanikuõigused ning selle vähesegi õiguskaitse, mis teistel inimestel Venemaal veel on.”

³⁴Ht, lk 113: “Kuradile kõik — sülitas seda jutustav naabrimees kibedalt —, kui mind karistataks sama moodi, oleksin valmis homme minema; mis rõõmu on mul siin sellest *svabodast*, kui ei ole leiba.”

³⁵Vt *Akadeemia* 2022, nr 9, lk 1609.

³⁶Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1827.

šat” olid keelanud, lastele ei tohtivat rääkida muud kui õpetlikke asju. Aga ometi oli Marfa kord tellitud mingile peole Tihvinise laulma ja muinasjutte rääkima, ja mõelda vaid, seal oli koguni valget leiba süüa antud!

Mainisin meie elukohta. See oli jõeäärne tare, pererahvas väga sõbralik ja jutukas, vaid sääsed kiusasid magamiskohas nii, et Paavo nägu oli ühel hommikul päris paistes. 15-aastane poiss, kellega olin järvel, oli tõeline *ilopeza* ‘rõõmurull’, tema lustakus nakatas mindki sel määral, et poiss rääkis kodus, kuidas me naersime päris *perendhassaa* ‘nii, et rabapüssid paukusid’ — mõistku tema sõnakasutust, kes mõistab. Ajab naerma seda kirjutadeski, kui meenutan olukorda.

KORTLAHTIS KÄIK

Kortlahtisse polnud mul vaja jalgrattaga vändata, sest mu endine hea Vasjka-peremees oli kuulnud meie tulekust ja tulnud mulle paadiga järele. Väike ühest puust õõnestatud haabjas kõikus tuules nii ähvardavalt, et me ei julgenud sõuda otse üle järveselja, mida olin talvel palju kordi suuskadel ületanud. Kui olime päralt jõudnud, rõõmustas tasane Annoo-perenaine, ikka noor oma mehega võrreldes, mu tuleku üle. — Ikka veel lasteta? — “Küsid veel,” urises Vasjka, mille peale Annoo³⁷: “Kas meil ei ole nüüd hea kokku saada, kui me ei ole p a t t u teinud?” Vasjka nimelt oli soovinud patuvilja minult, öelnud otse: *Mugootšen hyvysen tegižid, ka tšoma mužik oliižid*, et oleksid hea mees, kui sellise heateo teeksid.³⁸

Vasjka tuba tuli kohe rahvast täis. Tuli ka üks üliagar noor-mees, külapealikuks tõstetud, ja tahtis mu passi näha. Vasjka vihas tas nii, et pidi mehel rinnust kinni haarama. Mina rahustasin teda, näitasin oma paberid ette ja kõrge ametnik jäi rahule. Ta koguni ütles mulle tere tulemast ja meenutas suure rõõmuga, et oli minu siin käies olnud väike poiss ning et ma olevat lasknud

³⁷Esimese retke kirjelduses räägib Kettunen Nastoi-nimelisest naisest.

³⁸Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1806.

tal oma suuskadega sõita. Vana rikas naabri-Jaska³⁹ oli oma majast ja maast ilma jäänud, elas kusagil teiste juures, pojad olid küüditatud. Oli olnud vähemalt viie lehma omanik, tal oli poegadega õnnestunud osta maad ja oli teinud alet — aga pidi ju igas külas leiduma vähemalt üks kulak. Sašku Habukanpoig ehk Habukahnje, mu jahimehejutte rääkinud sõber, oli surnud, käisime siiatulekul Vasjkaga tema haual Peloilas. Karjuvat vaesust selles ääremaakülas ei paistnud olevat, see oli juba enne kuulus oma alemaade ja majandusliku edukuse poolest; ainult oma samovari oli keegi tükkideks lõiganud ja teinud sellest lante. Ehitiste juures ei paistnud märkigi nendest vägevatest palgivirnadest, mida revolutsioonijoovastuses oli veetud “härrade metsadest” — koos ausa Vasjkaga, kes oli küll õhtuti ohanud, et kui saaks maksta kümme kopikatki palgi eest, oleks kergem magama minna. Ei paistnud palkide järgi mujalgi, küllap oli kasutatud küttepuudeks. Sellegi patu eest oleks võidud vastutusele võtta, kui endine kord oleks õnnestunud tagasi tuua. Nii et soo siin, märg seal.

Ent mis oli saanud Vasjka taskukellast, mille ta oli saanud minult tasuks majutamise eest, pannud takkude peale joogiklaasi ning sellega ikooniriivulile? See oli kurb lugu. Kohe pärast minu äraminekut oli tulnud üks Valkeajärve mees, kelle rikkus oli tekkinud mõisahäärberist saadud röövsaaigist, ja pakkunud kella eest nii suure pataka “keerenskeid”, et kiusatusele oli olnud liiga raske vastu panna. Mis nende rahadega juba tollalgi enam peale hakata oli! Ei kõlvanud varsti isegi *persken pyhktes*, kui paberit oleks vepslaste juures üldse nii imelisel otstarbel kasutatud; kas mulle polnud vähe etteheiteid tehtud sellise arusaamatu raiskamise pärast.⁴⁰

³⁹Jaskast räägiti poolisui: “Kui siis tuli käsk, et igast külast tuleb “kulakud” küüditada ja nende vara võtta ühisesse kasutusse, siis sai Kortlahti kolkakülagi selle au, et võis teada anda käsu täitmisest. Jaska ise jäeti kehva tervise tõttu elama mingisse saunauberikku, aga pojad saadeti ära — ei olnud teada, kuhu. Oleksin läinud Jaskat vaatama, aga keegi hoiatas, et on parem Jaskale ja parem minule, kui ma ei lähe” (Ht, lk 114).

⁴⁰Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1798.

Kui Tšaiglast lahkuma hakkasime, tuli üks ähmi täis mees kurtma oma naise haigust — mul oli endiselt imearsti maine. Ajasin vastu, aga midagi ei aidanud. Emand oleks võinud isegi tulla, sest teda ei vaevanud miski muu kui paeluss, *heišked*, seda taipasin haiguse tunnuste järgi kergesti. Kirjutasin talle “retsepti” velskriale andmiseks või apteeki, kui juhtuks olema Tihvinisse minejaid. Nad oleksid andnud selle heateo eest naela võid, kui mu “arstivanne” oleks lubanud seda vastu võtta. Õigupoolest oli proua Palvadre meie seltskonnas terviseprobleemidega tegeleja — ta käiski lausa eeskujulikku kristlikku armastust üles näidates haigete juures —; oleksin nüüdki tema saatnud, kui temasse oleks usutud. Sai külast oma muuseumi üht ja teist, mille all meie koorma seisukord märkimisväärselt ei kannatanud nüüd — ega kogu retkelgi. Too kogumine paistiski olevat vaid kõrvaleesmärk, kuigi ega me kaaslased meie järele ka mingil moel ei luuranud. Ilma nendeta oleks nälg meidki kätte saanud, sest nemad said oma volituste toel lavkadest kas või viimase suhkrutüki, kui neid oli saada. Ühes külas töid mustaks tõmbunud tükikesi, mida pidi pusiga kraapima.

TŠAIGLAST NOIDALASSE

Tšaiglast lahkumise järel oli tee algusots nii porine, et pidime oma rattaid vaid käe kõrval lükkama. Š i d j ä r v e külas, kus mu elu oli kaalul olnud,⁴¹ mind veel mäletati, kuigi ei arvatud vähemalgi määral, et ma — ülemus missugune — kätemaksumõtetega ringi sõidan. Keele pärast ei tasunud seal peatuda, jätkasime retke K o r v o i l a s s e, kus kuulsin, et pappi ei olnud siiski tapetud, kuigi me teda ei kohanud (see oli olnud valetade, mis oli mindki mõjutanud põhjapoolsest retkest loobuma). Setälä ja Väisäse käiku (aastal 1916) mäletati hästi. Üks noor naine, kes oli r e e - g a põllule sõnnikut vedamas ja keda pildistasin, saatis Väisäsele palavaid tervitusi, rõõmsale poisile, keda ütles mitte kunagi unustavat. Korvoilast algas juba puhtam keskvepsa murre, kuid me ei peatunud sealgi rohkem kui lühikest aega. Enne Š i g o i l a s s e jõudmist olime Paavo Siroga keelenäiteid kogudes teistest maha

⁴¹Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1829–1830.

jäänud ja tuli sõita pehmel teel veidi kiiremini. Seda ei kannatanud ma välja, kukkusin teeserva pikali ja süda lõi, nagu tahaks lõhkeda. Olin talve jooksul liiga palju juurde võtnud ja selletagi mootorratta poolt ära hellitatud — jõudsin päris tõsiste mõteteni oma tervise kohta. Enne küla vajus hobune poripehmel teel nii sisse, et pidime ta lahti rakendama; vanker tuli tühjaks laadida ja porimülkast läbi sikutada.

Külas endas oli vastuvõtt meeldivam, meid pandi elama korralikku majja sõbralike inimeste juurde; ainult külanõukogu esimees tahtis alguses meie pabereid kontrollides näidata oma võimu. Küla asus looduskaunis kohas järve kaldal ja hakkaja perepoeg Pedra tuli õhtu hakul minuga kaasa lanti loopima. Saime suure haugi ja ahvenapuraka, nii et sõime hiilgava õhtusöögi, praadi jätkus hommikukski. Aga kui minema tahtsime hakata, paistis tee vankril sõitjate jaoks olevat püsti: öeldi, et kogu külas ei leidu ühtki kasutuskõlblikku vankrit. Mida tahtagi, kui ei olnud enam seppa ning keegi ei saanud raudosi parandada. Pedra läks *hebbo*, hobust otsima, tuli hilja ja mõtles rakendada selle lohisti ette, et niimoodi asjad vähemalt järgmisse majutusk kohta venitada. Leidis lõpuks siiski vankri ja saime minema. Pedra oli nii vaimustunud minu jalgrattast, et palus luba seda kas või ainult lükata, kui mina oleksin nõus hobust juhtiva Hämäläise kõrval vankril istuma. See vahetuskaup oli mulle enamgi kui meele järele, sest ka mina oleksin pidanud sellisel teel suurema osa ajast ratast käe kõrval lükkama. Tahedamates kohtades üritas Pedra — esimest korda elus — istuda ratta selga; kukkus muidugi ja mulle tegi ratta saatust kõvasti muret, kuigi ma ei söandanud muud kui ettevaatlikult hoiatada. Nii saabusime *Noida lase* (*Noidal*), mis oli valitud meie esimeseks pikemaajaliseks töökohaks.

NOIDALAS

Noidala, suuremapoolne küla, asus niisamuti järve kaldal ja ka loodusliku ilu poolest ei võinud enamat soovida. Juba igivana külakalmistu oma mändidega — sellisest pühast paigast ju puid ei raiutud — oli otse idülliline oma kaldarinnakul. Ei olnud midagi paha öelda ka meie majutuspai ga kohta; see kuulus mingisugusele kommunistist ülemusele — ja peremees oli parteikursustel

linnas. Tema vana ema, umbes 70-aastane, hoidis majapidamist korras — ja oli see vast memm! Ikka naljajutud suus ja kiindus meisse sedavõrd, et oleks lubanud pakkuda voodikaaslasekski tulemist, kui ei oleks pidanud ennast liiga vanaks.⁴² Proua Palvadre abiga tegi ta meie toiduainetest süüa, saime osta lamba, piima, mune, nii et paremat kostitamist ei igatsetudki. Ööbimiseks oli meil meestel ühine kamber (see oli tõeline kamber!) ja head asemed. Ainult mind vaevas juba Helsingist alates pidev kõha, mille tõttu olin varustanud ennast kotitäie köhakommidega. Nendest tahtis Paavogi õhtuti osa saada. — Kas sul on kõha? — On mul m i n g i l m ä ä r a l, naeris Paavo.

Ainult tööl polnud alguses õiget maiku, sest keelejuhid satustid halvad. Meie perenaisest ei olnud selleks tööks asja, kuigi noppisime tema jutust pidevalt sõnu ja lauseid. Tuli välja, et ta räägib oma moodi — oma sünniküla Rebagja murret. Ma pidin tegema põhja, lõunavepsa häälikulugu lähtekohaks, oma keskvepsa küsitlusvihikutele, ja arvestasin selleks kuluvat paar nädalat; küll erinevused oleks seejärel saanud välja selgitada päeva või mõne tunni küsitlemisega kohapeal. Pika otsimise järel leidsin kauge-malt järve kaldalt majalobudiku, mille perenaine, 46-aastane *Luko*, sai mu keelejuhiks. Tal ei juhtunud olema kiireid töid, sest väiksemad lapsedki olid päeval lastesõimes — selline hea uuen-dus oli mitmes külas. Ega ta olnud eriti arukas ega ka oma murde-oskuses alati kindel, sest meeski oli pärit mujalt, kuid hiljem käi-sin tema õpetatu läbi ühe sama vana eide *Palaga* juhendamisel. Selles see raskus oligi, et naised olid enamasti mujalt toodud või koos meestega kolhoosis tööl. Kohtasin üht just Korvoilast tulnud vanemapoolset naist ja sain sellegi murde võrdlemiseks. Tegin ka päevapikkuse käigu meie majaperenaise sünnikülasse Rebagjas-se — väike seiklus, sest olin üksinda ja külas hakati mind kõvasti kahtlustama. Hilisõhtul ka ekslesin piki rajakesi, mida mööda rat-taga ei saanud sõita.

⁴²Vepslastel oli, kuigi nad olid oma seksuaalsõnavaras üldiselt ava-meelsed, eufemism: ütlesid, et teevad *iloižen*, mis tuli meelde, kui luge-sin Mika Waltari Sinuhe “rõõmutsemisest”. *Aut*.

Muidu oli värskendav pääseda vahepeal liikuma. “Kui tervis oleks korras, oleks kõik hästi, aga 8–9-tunnine istumine palavates taredes ja nende haisus ei mõju kuigi ergutavalt,” olen kirjutanud oma päevikusse. Ükskord me soomlased ujusime edasi-tagasi järve saareni, ja külarahva meelest oli see ime. Ühel pühapäeval siidusime õnged rataste külge, võtsime paja ja süüa kaasa ning sõitsime veidi kaugemale väikese jõe suudmesse kalale. Küla servas olid naised kolhoosi lina kitkumas. Hakkasid kõva häälega karjuma, et niimoodi neid pühapäevalgi vaevatakse. *Pästkätäi gase-toihi!*, pange lehte, ajasid nad meile peale, see oleks nad nende meelest päästnud. Teisel pool väikest jõge olid naised heina tegeemas ja nende hüüded olid hoopis teist laadi, nii et Paavo punastas. Jõesuus kohtasime kolhoosi noodamehi, andsime neile tubakat ja saime oma kassikalakeste sekka patta vägeva latika; maiustasime kauni looduse keskel lõkke ääres põhjalikult. Üks noodameestest sai mu piibugi laenuks, lubas järgmisel päeval tagasi tuua, kuid ise tuli sellele järele minna ja vägisi kätte saada. Ei olnud meie hulgas küll keegi suitsumees, aga kui sai anda tubakat — ja seda meil oli — ning lisaks laenata härrade piipu, siis paremat naudingut ei saanudki meesteleg pakkuda. Muidugi peale viina, *vinad*, mida nad isegi leidsid suuremates küldes riigi kauplustest ja ostsid ka, sest paljudes kohtades raha eest eriti muud ei saanudki. Raha oli vähe, joodikutest aga polnud siiski puudust.

Veel väike väljavõte päevikust:

Mu keelejuhi onnis söödi eile “õhtust”. Väike tüdruk tõi seljapäie putki, mida siis terve pere nälis. Teine kord söödi suppi, kus oli mitmesuguseid heinu ja supi tummisemaks tegemiseks mingit surrogaati. Mul oli kotis leivatükk ja andsin selle perenaisele supi kõrvale. Ta murdis sellest kõigepealt siiski poole kõige väiksematele lastele — missugune rõõm nende jaoks!... Kesk-Vepsa alale siirdumise järel tundub Korvoilast saadik juba natuke nagu “kultuurioludesse” tuleku moodi. Inimestel on mh üldisemalt nahkjalanõud.

Keelejuhist memmeke oli vilditegija. Tal oli ka omapärane villakraasimisriist *taug*, sellel oli suure kaare sees nõör ja kogu riistapuu meenutas vibupüssi. Vastav sõna lapi keeles ongi vibu nimetus.

NOIDALAST KORBALASSE

Hämäläinen sõitis korraks Peterburi, me saime Noidalast küüti Tšidolasse, kus olime ööd ning suure osa päevast, sest ei õnnestunud leida küüdimeest edasisõiduks. Aga vähemalt meie Paavoga saime muinasjutte kirja pannes aega siiski hästi kasutada. Nuhtluseks olid siin nagu ka igal pool mujal lapsed. Nad ei olnud näinud jalgratast ja kui sai võetud mõni veidikeseks pakiraamile, oli kogu jõuk kohe lunimas, *tšurahtoita mindaingi* 'sõiduta mindki'. Hiljem jätsime selle rõõmuvõimaluse esimeselegi jõnglasele paljastamata. Kui me külast lahkusime, jooksis kogu lasteparv kilgates meiega kaasa nii kaugele, kuni jalad võistlemisest väsisid. Paduvihma poolt üllatatuna jõudsimme Njurgoilasse. Müristas ja lõi välku. Külakolhoosi äärmiselt sõbralik esimees pakkus meile oma laohoonest — mis pidi olema mingisugune meierei — nii palju hapupiima, kui tahtsime. Ei võetud rahagi.

Murre oli selles külas omapärane, seda panime tähele, ent soovisime ikka küüti kaugemale, kiidetud Korbalasse, kus teadsime meid oodatavat. Kui äike oli möödas, hakkasime end minema asutama, laadisime koorma vankrile — ja mindigi hobuse järele. Seda oodates andis proua meile nõu ees minema kiirustada, ja nii tegimegi. Järveäärset teed mööda sõitsime Korbalasse. Seal oli kogu "seltsövet"⁴³ meil vastas, kõik tervitasid kättpidi, nimetasid koguni soome vendadeks. Korteriks oli valitud korralik koolimaja järve (või õigemini väina) kaldarinnakul ning sinna majutusimegi.

Agas koormast ja prouast ei olnud mingit märki ja seda panime kõik koos murelikult imeks. Poisid läksid lõpuks ratastega vastu, oli juba hiline õhtu. Siis nägin randa tulevat kahte haabjat, ühes meie proua, teise koormaks meie asjad — ime, et päevi näinud küna sellise lastiga põhja ei läinud. Hobune oli hakanud vastu mäge minnes tõrkuma ja sellepärast tuli otsustada paatide kasuks. Seejärel tuli hakata ootama poiste tagasitulekut. Oli juba peaaegu kesköö, nad oleksid pidanud jõudma teha selle ajaga tol-

⁴³P.o *selsovet* 'külanõukogu'.

le paaritunnise rattasõidu edasi-tagasi. Kartsime, et on juhtunud õnnetus, ja ma kavatsesin minna luureretkele, aga — päevikut tsiteerides — “nemadki saabusid kipakas paadis koos ratastega. Ma küll noomisid neid, laiskvorste, kuid poisid seletasid, et kes see läheks vihmaga sellisele teele, kui saab paremini”.

KORBALAS

Lähen päevikuga edasi, väikeste lisandustega:

Korbalas olime nädala ringis ja saime tutvuda ka Njurgoila murde erijoontega, üks “seltsoveti” mees oli sealt kandist pärit ja pakkus ennast lahkelt meile keelejuhiks. Proua Palvadre sõitis korra Peterburi, aga tuleb varsti tagasi ja jõuab meile hiljem järele. Hämäläinen naasis meie seltsi, seekord oli ta juba saanud Peterburist jalgratta kaasa võtta. Kuigi “seltsoveti” mehed olid sõbralikud ja lavka andis, mida seal oli, elasime läbi mõned kuiva leiva päevad, sest meie Noidalast ostetud lammast lõppes varsti otsa. Landiga meie kaunist järvest kala ei saanud, ühe korra olin vepslase paadis õngitsemas ja sain kalasupi jagu. Kolhoosi võrku oleks mulle küll laenatud, aga see oli räbaldunud. Korbalast käisin ka Ozroi külas, mille murdes oli huvitavaid eripärasusi. Mind toodi sealt paadiga tagasi ja sain kogu sõidu aja kirjutada. Käisin seal teisegi korra; kuulsin nimelt, et seal on *praznik*. Küla oli tõesti rahvast kirju ja ma tegin paar pilti. Mingit endist peomõllu siiski ei olnud. Imestasin selle üle, et poisid kaasa ei tulnud — oleks olnud palju huvitavaid ja etnoloogiliselt väärtuslikku näha, kui oleks olnud aega jälgida kostitamist ja kombetäitmist taredes. Kesköö paiku tagasi jõudnud, sulpsasin veel ujuma ja seejärel magama.

Praasnikul oli üks meie küla kolhoositüdruk leidnud endale peigmehe. Paar päeva hiljem sõitis poiss hilisõhtul kellade helises kohale ja hommikul istus noorik teise hobuse seljas, valmis siirduma oma uude koju. Olid lasknud oma liidu registreerida, ema olevat minekul itkenud; mingit muud jälge endisest ei olevat olnudki kui too ema itk. Kas ei oleks siis olnud pappi külas, kirik ju oli, ehk tervegi.

Mäletan, kuidas mu keelejuhid (neid oli kaks, Natoi ehk Natlja Jekoljovna ja Fenja Filamova) kirusid neid uusi kombeid ja mõistagi kaebasid olude üle. Tahtmine Peterburi minna oli suur; seal pidi töömees saama endale ja perele täiesti oma toa ja piisa-

valt süüa, aga kuhu sa pääsed.⁴⁴ Korbala jättis küll kõigest hoolimata üsnagi soodsa mulje. Lavkast sain osta täiesti korralikud puuvillasest riidest püksid ja nahkrihma; olin lausa uhke nende üle, sest vanad püksid hakkasid juba läbi kuluma. Olime kõik tulnud retkele ühesuguses sportliku lõikega riietuses, mis arvatavasti meenutas sõjaväemundrit ning oli põhjustanud Peterburis veidi soovimatut tähelepanu. Ainult Postil olid lisaks veel inglise lühikesed püksid nende juurde kuuluvate põlvikutega. Säärikuid polnud meile pähe tulnud kaasa võtta, seepärast pidime sageli olema märgade jalgadega ja raputama püksisäärtest pori välja.

ENARJVES

Korbalast lahkumisel jäi koormahobune meist maha. Ei kannatanud teda oodata, sest Hämäläinen tundis rõõmu oma uue ratata üle, mis jooksis hästi ja millel olid läikivad metallosad. Ühel laskumisel ütles selle trummelpidur siiski üles, nii et poisil tuli sealt alates saapaninaga pidurdada. Pika sõidu järel jõudsimme E n a r j v e s külla ja saime endale eluasemeks koolimaja, küüditatud kulaku endise, laokile jäetud kodu. Talu varasem perenaine oli küüditamisest pääsenud ja julges tulla meile, võõrastele, kaebama — nagu oleksime mingid head võimumehed. Ootasime hobusemeest tundide viisi, saabus öö, kuid ei saanud und silmi, sest magamiskohtki oli vilets. Otsustasin, et ei lähe enam kunagi koormast lahku, kui oma asjad sel korral veel kätte saaksime. Saime need lõpuks hommikul; küüdimees oli tulnud hilja ja jäänud kuhugi talusse, midagi ei olnud kaotsi läinud. Meie tuju tõusis veelgi, sest meile pakuti ühest kolhoosi mitte kuuluvast talust lammast müüa; või oli siiski seegi kolhoositalu — võisid ju needki pidada koduloomi, juhul kui suutsid neid oma väikesel aiamaalapil elus hoida. Maksime lamba eest 300 rubla (meile 300 marka) — hinnehind, tegi Hämäläinen kauba maha, kui oli summat kuulnud —

⁴⁴Tung linna oli suur, aga paljude muude takistuste kõrval puudusid ka selleks vajalikud passid. Ht, lk 111: “Kui pääseks linna tehasetööle, vot, seal saab süüa ja elada koos perega lausa ilusas kambris — õhati aeg-ajalt; aga lootus oli asjatu, sest linna kolimisel olid oma karmid piirangud. Tundus, et maanoored ei karda isegi sõjaväeteenistust, sest seal sai teadupärast süüa ja riideid.”

töölise kuupalk linnaski; vähe puudus, et oleks nõudnud müüjale karistust. Pistime pintsliste nii palju, kui jõudsim; ülejäänud soolasime endaga kaasa tünni nii nagu varem ja hiljemgi.

Enarjves (soome keeles *Enäjärvi* või *Enojärvi*, sest oli vist *Enojogi* seal kuskil) olime kolm päeva. “Kolm täiemõõdulist tööpäeva” olen märkinud oma keelejuhi nime taha. Kui memm väsis, oli teine samas hütis saadaval. Külagi on mul meeles ja mudaste kallastega järv, eriti aga üks mees, kes ei julgenud hoida ikooni toanurgas ega teha ristimärki mujal kui üksinda tagakambris sinna jäänud pildi ees — seda tunnistas ta mulle omavahel olles. Käisime Paavo Siroga ka k i r i k u s, kui niisugunegi võimalus avanes. Kogudus oli paarkümmend vana eite ja taati — kuidas nooremad oleksid sinna pääsenudki, kui pühapäev oli neil kohustuslik tööpäev. Vanakesest papp luges seal vana diakoni abiga oma litaaaniat, löödi risti ette — *hospodi pomiilui* —, kummardati maani ja mõni viis küünlajupigi pühakute⁴⁵ ette. Harras, sügavalt harras oli see jumalateenistus, tundsim seda ja olime hinges koos nendega. Meie füüsiline kohalolek tekitas suurt tähelepanu, eriti Paavo, kes oli kaunis Kristuse moodi tüüp ning oli kasvatanud — sellest veel edaspidi — korraliku habeme põski ümbritsema ja lõua otsas tilbendama: silmad suured ja malbed, nii et puudusid vaid sõnad “Mina olen armastus”. Talle heideti hämmastunud pilke. Me läksime kirikust ära enne teisi, aga kui eided olid oma kodudesse komberdanud, hakkas külast kostma kõmu: kui mitte *Surjsynd* (Suurisynty ‘Kristus, Lunastaja’) ise, siis vähemalt enustav märk. Kuulsime sellest, kui Paavo oma ajalikul kujul käis juba õhtupoolikul minuga mööda küla sõnu ja jutte kogudes — ja liigsed ettekujutused haihtusid. Me ei raatsinud siiski jätta õigesti vastamata küsimustele, kas meil on veel kirikuid ja pappe. Seegi oli suur lohutud. Igal juhul: *tšomiidj mužikoid Jumal lykäiž meid-jen djeruunaha*, häid mehi saatis Jumal meie külla.

Pappe ei olnud vepslastel tõesti palju ja need vähesedki ilma tavaliste kodanike õigusteta, lapsi ei võetud isegi koolidesse.⁴⁶

⁴⁵Rahvapärases õigeusus tähistab *pühak*, *püha* ka ikooni.

⁴⁶Küllap sõltus üht ja teist ka kohalikest võimuesindajaist, aga üldjuhul olid nii keelud kui ka nende põhjendused karmilt absurdsed. Ht,

Jumalateenistusi oli küll luba pidada, kirikukelligi võis helistada, kus kirikud olid alles jäänud, aga kuidas papp endal ja oma perel hinge sees hoidis? *Muga sõtles* 'kuidagi saab ikka söönuks', vastas üks peremees. Kes püüab kala, kes teeb käsitööd, kes midagi, ja usklikud toovad süüa, kui kellelgi midagi on. Minu meelest olid nad märtrid, vahest mõni koguni pühaku mõõtu. Linnades oli muidugi teisiti, ehk paiguti ka maal.

VILHALAS

Enarjvelt sõitsime edasi põhja poole võimsa, järsu mägise vastaskaldaga O j a t i⁴⁷ jõe mõlemal pool asuvasse V i l h a l a suurde külla, kus meid majutati kaldajärsakul ("mättäällä" "mäel") asuvasse koolimajja. Seal lähedal elas ka mu keelejuht *Uudoi* (Jevdokia) *Mikoi* tütar, 40-aastane arukas inimene. Külas oli ka üks pere, kus noor ja ilus tumedavereline tütar — *Oksoiks* kutsutu — oli just saanud rahvakooliõpetaja diplomi. Vanemad hakkasid avameelselt arvustama praegusi olusid ja kiitma endisi. Selle peale tütar ägestus — vanemad ei tundvat praegust elu ega teadvat, misugune suurem nälga ja viletsus on kõikjal kodanlikus maailmas. Korra töid poisid tüdruku jalgrattaga koolimajja, kus Paavo küsis tema käest sõnu ja ka mina küsisin midagi. Kahekesi jäädes uuris ta minult muu seas usalduslikult, kui suurt nälga Soomes kannatatakse. — Ei ole mingit nälga, kinnitasin. — Ent kas härrad peksavad kõvasti tööinimesi? — Seadus keelab selle karmilt, ja kui mõni juhtuks lööma, siis virutaks töömees vastu. Tüdruk paistis seda tõesti u s k u v a t, tundus esimesel hetkel olevat koguni uhke sellise töömehe julguse üle, kuid hetke pärast lõi pea uhkelt püsti: Mida see tähendab, kui siiski ei ole s v a b o d a t (vabadust).⁴⁸ No nii, oli ju "svaboda" tema puhul tähendanud palju,

lk 118: "[A]metimehed olid ära võtnud Tolstoi raamatud, seejuures ometi kuulutades, et Tolstoi oli kommunist. Usklikele pidavat teatatama, et Kristuski oli kommunist, sedavõrd, kui usu poolt lubatakse midagi öelda."

⁴⁷Ojat — Vepsa kõrgustikult algav Süvari jõe (vn k Svir) lisajõgi; pikkus 266 km.

⁴⁸Ht, lk 117: "[K]riitikavaba h e a u s k s u s on algelisel tasemel oleva rahva omadusi, ja sellepärast saab Venemaal, kus kõige algelisem

riigi kulul tõusmist vaestest oludest õpetajaks. Oma suu on kõige ligemal.

Olime rangelt kokku leppinud, et ei räägi Soome olude kohta midagi sellist, mida võidaks mõista kui propagandat.⁴⁹ Paavo võttis asja alguses nii äärmuslikult, et oli tunnistanud männikooreleiva⁵⁰ söömist Soomes; üks selline uudis oli tõesti Suomussalmi poolt olnud neil aastail lehtedes. Siin Vilhalas, kui õigesti mäletan, kutsusid küla komissarid meid sõbralikult teed jooma, ja seal ahvatleti meid samasuguste küsimustega nagu too õpetaja. Oleks jälle pidanud rääkima lihtsalt niisama salakesi, mitte kõrvaliste kuuldes — seda enam, et meie saatjatest retkekaaslasedki polnud veel kohal. Taheti teada eelkõige seda, kui palju tööline palka saab. Kuidas seda nüüd öelda — puiklesime —, kui raha on nii erinev? — No kui palju võiks oma päevapalga eest jahu saada? Sellelegi küsimusele oleks olnud kõige targem jätta vastamata; aga kuna see oleks ehk paistnud ebaviisakas, siis vastasin: vahest kümme kilo. Siis tõusis üks neist püsti: Mina olen ju öelnud, et mitte kuskil ei saa olla nii halvasti kui meil siin. Teised hakkasid möönma sedasama, aga esimees ise pöördus pilkavalt minu poole: “Ärge arvake, et võite meile valetada.” Ebamugav tunne oli kõigil ja mina üritasin sedavõrd tagasi võtta, et me ei ole töölisel ja see-

sõnavabadus puudub, sööta inimestele ametlikku valet ükskõik mis kujul. See vale tipnes alati lõppematu kinnitamisega: kui teaksite, kuidas m u j a l kannatatakse nälga ja kuidas seal vaeseid rõhutakse — siis te Venemaa olude üle ei nuriseks.”

⁴⁹Täiesti paratamatult polnud ettevaatusest alati kasu. Ht, lk 116: “Aga kõik me kolm olime heas toitumuses mehed ja kuna vepslased ei eeldanud, et halbu kodanlasi oleks lastud Nõukogude Liitu, siis tegime propagandat Soome kui heaolumaa eest juba ainuüksi oma väljanägemisega — seda öeldi meile mitu korda lausa avalikult.”

⁵⁰*Männikooreleib* ehk hädaajaleib, *pettuleipä* ja vastav jahu — männi koorealusest õhukesest ja mahlasest mähikihist tehti Soomes jahu, mida lisati leiva küpsetamisel rukkijahule; esimesed teated sellest on pärit 17. sajandist, viimased 1920. aastatest, kasutati ka 1917. a sügisel suure toiduainetepuuduse leevendamiseks; Soome esimese iseseisvusaasta sümbolileid. Männikooreleiva tegemist häbeneti, aga see päästis palju inimesi. Tänapäeval valmistatakse seda pärimuskultuuri elus hoidmiseks.

ga me ei tea täpselt nende palku. Kolhooside küsimusest saime mööda mainides, et meil on niisuguseid ühistegevusettevõtteid, mis mingis mõttes vastavad kolhoosidele.

Juhtunul ei paistnud siiski olevat mingeid halvemaid tagajärgi ja lahku läksime sõpradena. Vahetevahel veetsime mõnusaid puhkehetki ja käisime Ojatis ujumas. Pildistasin jõge igast küljest. See oli nüüd kuiv, aga võis kujutleda, missugune see oli kevadtulvade ajal, ja kujutleda ka seda ajaloolist aega, kui see Laadogasse suubuv algvepslaste jõgi oli olnud suureks kaubateeks. Ühel ujumiskäigul — ikka tuli ronida järsust kaldast tagasi üles “mättäälle” meie majutuskotta — märkasin põhjas roomavaid v ä h k e; ega võtnud palju aega, kui oli sööta ja vähikeppe⁵¹ sedavõrd, et saime kogu retkeseltskonnale maiustamiseks kätte pajatäie suuri vähipurakaid.

PETSOILAS

Vilhalast peale olime mõelnud käia kaugel Lotinanpello⁵² lähedal olevas K a r h i l a vepsa külas, sest kuulsime sealse murde olevat üpris iselaadse. Retke pikkuse tõttu loobusime ahvatlevast plaanist ja suundusime otse itta: kõigepealt P e t s o i l a külla, kus veetsime neli päeva. Kohaliku rahvakooli õpetaja oli seal Hämmäläise vana tuttav, tubli vepslane, ja tema kodus majutusimegi. Koolides õpetati juba osaliselt vepsa keeles,⁵³ oli vaja õpikuid — Hämmäläinengi oli ju koostamas uut õpperaamatut — ja see õpetaja, teda kutsuti Miškaks, oli selles töös tähtis. Ta oli ka kirglik kalamees ja lisaks kõva naljamees. Kui ta mu landihunnikut vaatas, siis leidis kõigepealt, et *parjatka*’t (korda) ei ole; tõi väikese karbi, kuhu paigutas landid — neid oli tosina jagu — liigi järgi. Kui võttis kätte Stubbe-landi,⁵⁴ siis teatas: Selle eest võiks anda leh-

⁵¹Vähikepp — “vanasti püüti mõnes kohas vähki ka lõhki aetud lepa-
puust lõksuga vee seest” (Andrus Saareste, *Eesti keele mõisteline sõna-
raamat*).

⁵²Vn k Lodeinoje Pole.

⁵³Paari aasta pärast see siiski lõppes.

⁵⁴Stubbe-lant — Soomes populaarne särje- või ahvenavärviline
lusikakujuline lant.

ma. Ühendasin huvitava ja kasuliku: käisime Petsoila järvel kalal ning mul oli kimp tühje sedeleid ja vihikud kaasas.

Seal järvel kahekesi olles julges ta rääkida selliseid asju, mida poleks usaldanud teiste kuuldes. Ta oli võetud Esimese maailmasõja ajal sõjaväkke ja seal oli ta tõusnud leitnandiks. Judenitši rünnaku ajal (1919) oli pandud polguülemaks, aga muud relva kui kepp kätte ei olnud ei talle ega teistele mitteusaldusväärsetele ohvitseridele usaldatud. Tema sõdurid olid olnud suurelt osalt viiskudes — säärikutest oli puudus —, sõdisid sellest hoolimata ning vastanegi oli olnud nõrk. Kui Peterburi oli päästetud, kasvas usaldus sedavõrd, et ta sai tulla tagasi oma endist õpetajaametit pidama. Ütles siiski, et on jälgimise all, õde oli olnud Siberisse küüditatud kulakuga abielus, elas kuskil saunas, kuhu vend viis salaja süüa. Kui ei oleks suurt peret, oleks ta põgenenud Soome, ja kui häda kätte tuleb, siis vahest teebki seda, hüppab hobuse selga ja läheb. Mina omalt poolt rõhutasin tema tähtsust vepslaste tähtsatele hariduspüüdlustele, mida võimudki soodustasid, ja sellest sai ta ka ise aru. Ma ei olnud loomulikult kindel, millal ta räägib tõtt, millal fantaseerib või teeb nalja.

KALAÕNN PETSOILA JÄRVEL

Petsoila järv oli kalarikas ja püügiviisid isemoodi. Kõige rohkem harrastati sügaval landivedamist, palju raskust nõõri otsas ja sõuti aeglaselt. Põhja lähedal võttis sageli haug või ahven. Või siis hirmutasime kalamaimusid võrku, panime süüa konksu otsa, kerkisime õngenööri puupulkade ümber ja lasksime pärituult minema. Teisel kaldal kogusime pulgad koos saagiga kokku.

Ühel laupäevaõhtul vedasid Hämäläinen ja Miška pudeli viina peale kihla: Miška ennustas, et saame järgmisel hommikul landiga kaksteist kala. Olime varakult liikvel. Saak paistis tulevat väga kehva ja hommikusöögiaeg lähenes ähvardavalt. Lisaks sattus veel ette teivas, mille ümber kala oli õngenööri keerutanud, ja Miška kartis, et kaotab oma hinnalise konksu. Viskasin riided seljast ja päästsin sukeldudes konksu lahti; oli vaid paar meetrit sügavust — aga sellegi puhul imestati kõvasti. Jätkasime lantimist — sedakorda pinnalt püüdmist — ja kalade parim võtmisaeg oligi käes. Hakkasime sikutama hauge ja ahvenaid ühest ja samast ko-

hast, mille ümber ringe tegime. Kümne minutiga oli tosin täis ja oleks ehk saanud rohkemgi, kui suur haug poleks tõmmanud katki mu Stubbe-landi lipsu ja viinud selle lehma väärt vidina endaga kaasa. Siis hakkasid kirikukellad lööma — mitte landile, vaid tavapärasel pühapäevahommiku kombel — ja Miška teadis rääkida, et umbes see aeg oligi kõige parem kala võtmise aeg, sellepärast ta polnudki väga mures olnud.

Ma ei räägi seda kui kalamehejuttu, nii erandlikult õige kui see küll kalamehejutugi kohta on — teised võivad meie saaki kinnitada, kuigi Hämäläinen viinapudelit ei andnud ega Miška nõudnudki —, vaid näitamaks, kuidas legendid võivad sündida. Kaldal olid eided ja taadid kirikusse minemas ja imestasid meie saagi üle. Miška seletas umbes nii: Kogu pika hommiku jooksul ei saadud midagi, aga kui kirikukellad hakkasid lööma, hüppas see [s.t Kettunen] vette, sukeldus ja viskas kuus kala paati; sukeldus paadi alt läbi ja viskas ka teiselt poolt kuus, kokku kaksteist, nii nagu Suursynnil oli apostleid. Mina naersin tema jutu peale, aga kui järgmisel päeval läksin oma keelejuhi hütti tööle, siis tuli sinna memmesid vaatama ja sosistama — lugu usuti tõesti! Eks uskujad oleksid väiksemagi tõestusega rahul olnud, kui see oleks puudutanud Paavo Sirot ja eriti, kui õpetaja oleks toimunud edasi ilustanud. Legend mis legend.

SÕNADE REHITSEMINE

Vepslased tundsid hästi taimede ja lindude nimesid. Lauri Posti pidi hoolitsema eelkõige leksikaalse külje, sõnavara kogumise eest; kui me sõnavara alalt midagi uut leidsime, andsime sõnad tema kogusse. Samamoodi oleks ta pidanud hoolt kandma ka kohanimede kogumise eest, aga see osutus veidi ohtlikuks. Kui mina ükskord hobusele puhkust andes istusin küüdimehega kraavi perval ja ta oli mulle üles lugenud selle kandi külade, järvede ja jõgede nimed, muigas ta lõpuks — tõsi, heatahtlikult ja mõistvalt —: See on ju selge, mille jaoks sa neid nimesid kirja paned, aga kirjuta pealegi. Ega meil õigupoolest olnudki täit arusaamist, mis Postil plaanis oli. Ta liikus ja hea meelega ka “mõtles” omi radu käies ja üritas alguses ahvatleda Paavotki — kes on loomult filosoof — seina ääres päikese käes asjade üle liigselt juurdlema.

Ükskord isegi hurjutasin Paavot: See on ainulaadne võimalus, vahest kogu inimpõlve jooksul; siin tuleb teha tööd ja koguda vilja aita. Ega Paavot olnud pärast seda tarvis utsitada, kuulekas poiss, usin ja kohusetundlik. Aga taimede nimed, see oli mu nõrk koht, nagu oli olnud ka liivlaste juures. Mõtlesin eriti Elvi Pakarise⁵⁵ (Erämetsä) ja tema vajaduste peale ning käisin korra — see oli just Petsoilas — ühe targa memmega paar tundi mööda niitu ja metsa ringi; ja harva juhtus ette mõni taim, mille nime ta ei teadnud. Kui ma taime ei tundnud, kirjeldasin seda üksikasjaliselt oma sedelil ning tõin kuivatamiseks ja koju viimiseks kimbu kaasa. Kuhu need on küll võinud jääda?

(Järgneb)

⁵⁵Elvi Pakarinen (Erämetsä; 28. VI 1904 – 10. XI 1978); õppis 1925–1930 Helsingi ülikoolis soome ja hõimurahvaste keeli, töötas alates 1930. aastast uurimisasutuses Soome Sugu, kus osales soome keele etümoloogiasõnaraamatu koostamisel (pööras erilist tähelepanu taime-nimetustele).

LOIT JÕEKALDA. (Onega: Imeveski, 1993; frotaaž)

KOSMOSEALA RAHVUSVAHELISED STANDARDID

Mis need on ja kuidas sünnivad?

Riho Nõmmik

RAHVUSVAHELISED STANDARDID KOSMOSE VALDKONNAS

Tsiviliseeritud ühiskonna elu suunavad ja hoiavad ühistel rööbastel eeskujud — standardid, mille töötab välja Rahvusvaheline Standardiorganisatsioon (International Organization for Standardization — ISO). Aga milleks need kosmosele? Rahvusvahelised standardid on üks viis rahvusvahelise kosmosealase tegevuse tehniliste takistuste ületamiseks, mis tulenevad erinevatest arusaamadest eri riikides või riikide ühendustes (NASA, Roskosmos, Euroopa ja Jaapani kosmoseagentuurid ESA ja JAXA jt).

Rahvusvahelised kosmosestandardid sünnivad järgmiselt. Nende projektid esitavad ISO töörühmadele arutamiseks kas riikide kosmoseorganisatsioonid, teadlaste kollektiivid või üksikud autorid. Igal projektil on juht — autor või üks autoritest —, kes esitab selle ISO töörühmale ja esindab projekti kõigis järgnevates protseduurides, mis kaasnevad selle arutamisega nii ISO töörühmas kui ka riikide organisatsioonides.

ISO väljatöötatud kosmosestandardid avaldatakse siis, kui nende sisuga on nõus kõigi riikide kosmoseorganisatsioonid, mis on kosmosealase tegevuse arendamiseks ISOs ühinenud. Kui niisugust konsensust ISO väljatöötatud standardiprojekt ei saavuta, võib ISO avaldada samasisulise infolehe.

Siin on vaja teha mitu olulist märkust. Uute teadmiste allikaid on kolm: teadustrükis, ISO infoleht ja standard. Mille poolt need erinevad?

- Teadustrükis avaldatakse siis, kui selle sisuga on nõus üks teine teadlane — toimetuse retsensent. Trükises avaldatu ei ole alati tõepärane ja võib mõnikord sisaldada ka ekslikku informatsiooni. Trükisel on autor(id).

- ISO infolehe sisuga on nõus enamik eriteadlasi, aga mitte kõik. Kuid informatsiooni tõepärasus on siin võrratult suurem kui teadustrükisel.

- ISO standardi tõepärasus on maksimaalne ja tugineb kõigi kosmoseala spetsialistide arvamusele.

ISO infolehel ja standardil ei ole ametlikke autoreid. Mõnes, kuid mitte kõigis dokumentides on toodud viited publikatsioonidele, millel dokument põhineb.

Kuidas kosmosestandard valmib? Kui projekti juht on selle esitanud töörühmale, hakkab rühm projekti arutama. Arutelu käigus osutab töörühm projekti puudustele ja annab soovitusi nende kõrvaldamiseks. Selleks on projekti juhil aega töörühma järgmise istungini, mis toimub poole aasta pärast. Istungid on avalikud ja toimuvad eri linnades (riikides). Arutelu kestab, kuni järjekordsel istungil jõutakse ühele kahest võimalikust otsusest:

1. Projekt tagasi lükata.

2. Projekt saata rahvuslikele (riiklikele) organisatsioonidele arutamiseks.

Kui rahvuslikel organisatsioonidel märkusi ei ole, kinnitatakse projekt standardiks. Kui on märkusi, peab projekti juht neile reageerima. Ta peab veenma projekti tõlevastavuses määramatut arvu retsensente, nii tarku kui ka rumalaid. Kõigi arutelude tulemused peab projekti juht resümeerima töörühma igaks järgmiseks koosolekuks ja seda seni, kuni järgneb üks kolmest otsusest:

1. Projekt kinnitada standardiks.

2. Projekt avaldada infolehena.

3. Projekt tagasi lükata.

Projekti juht seisab selle mäsu keskel algusest lõpuni. Tema töö on üldiselt ühiskondlik, tasu selle eest ei maksta. Riigi kosmoseagentuur katab enamasti ainult lähetuskulud, kui sedagi. On näiteks juhtunud, et Venemaa kosmoseagentuuril pole jagunud raha sõiduks töörühma järjekordsele koosolekule ja minul kui projekti juhil on jäänud koosolekule minemata, mistõttu arutelu projekti üle on poole aasta võrra edasi lükkunud.

Ja miks projekti juht seda kõike teeb? See töö nõuab palju kordi rohkem aega kui teadustrükise koostamine, mille autorile toob töö kvalifikatsioonipunkte. Projekti juhile ei anna tema põrgutöö midagi peale moraalse rahulduse.

KOSMOSEALA STANDARDID

Kosmoseala standardite väljatöötamine toimub ISO komitee TC 20 (“Õhu- ja kosmosesõidukid”) allkomitees SC 14 (“Kosmosesüsteemid ja -operatsioonid”). Selles allkomitees on praegu kolm nõuande- ja kaheksa töörühma:

- AG 1 — esimehe nõuanderühm
- AG 2 — terminoloogia rakkerühm
- AG 3 — etalonülesehituse nõuanderühm
- WG 1 — projekteerimise ja tootmise töörühm
- WG 2 — süsteeminõuded, kontrollimine ja kinnitamine, liidesed, integreerimine ja kontrollkatsed
- WG 3 — toimingud ja tugisüsteemid
- WG 4 — kosmosekeskkond (looduslik ja tehislik)
- WG 5 — kosmosesüsteemi programmide haldamine ja kvaliteet
- WG 6 — materjalid ja protsessid
- WG 7 — orbitaaljäätmel
- WG 8 — kosmoseteenuste järelturg ja kosmoses paiknevad rakendused

Sellest loendist on näha, et enamik töörühmi käsitleb tehnilisi probleeme; vaid WG 4 tegeleb kosmosealase fundamentaalteadusega.

Töörühmade juhtimine on jagatud riikide vahel. Fundamentaalteaduse töörühma juhatab Venemaa esindaja. Kuni 2020. aas-

tani oli selleks Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudi direktor Mihhail Panasjuk (1945–2020), kes viimastel eluaastatel oli ka rahvusvahelise kosmoseuuringute komitee (COSPAR) asepresident, kuid kelle koroona 2020. aastal ära viis. Nüüd juhatab töörühma sama instituudi osakonnajuhataja Vladimir Kalgajev. Rühma asejuhatajaks oli Panasjuki ajal NASA esindaja W. Kent Tobiska. Niisugune koostöö näitab riikide eelistusi kosmose uurimisel. Teaduses on jäme ots Venemaa, täpsemalt Moskva Ülikooli käes, kosmosetehnika ja rakendusteadused õitsevad mujal, peamiselt USAs.

Töörühma WG 4 valdusalas on praegu 20 kehtivat standardit, mille nimistu võib leida internetist. Need annavad täpseima nüüdisaegse arusaama kosmosekeskkonnast. Näiteks kuuluvad selliste hulka standardid, mis käsitlevad Maa magnetvälja, ionosfääri, Päikese kiirgust ja meteoriite ning prahti satelliitide orbiitidel.

MINU PROJEKTID

Kõik projektid, millega mina tegelesin, kuuluvad kosmosefüüsika valdkonda, mis käsitleb kosmose keskkonda. Kosmosefüüsika ei ole astronoomia, nii nagu nurm ei ole jänes (taevakeha), kes nurmel (keskkond) keksib. Siin käsitlen põhjalikumalt neid rahvusvaheliste standardite projekte, mis kirjeldavad kahte peamist planeetidevahelise ruumi kiirgus- ehk radiatsioonivälja — projekte, mille autoriks-juhiks ma olin paarikümne aasta jooksul ja millest said kaks rahvusvahelist standardit ja üks infoleht. Need projektid toimivad etalonina suure energiaga osakeste dünaamika uurimisel lähikosmoses ja põhialusena kiirguse mõju hindamisel kosmoses viibivale riistvarale ning bioloogilistele objektidele, sh inimorganismile.

Püüan vältida seda, millest olen *Akadeemias* juba kirjutanud (vt Nõmmik 2020), ja võtan peamiselt vaatluse alla selle, kuidas projektid muutusid ametlikeks dokumentideks, milliseid teadusväliseid takistusi tuli seejuures ületada ja millist ajakulu see kõik nõudis.

Kõigi minu projektide ja mudelite aluseks on olnud andmed, mis on saadud laetud osakeste energiaspektrite pikaajalise (üle kahe Päikese aktiivsustsükli¹) mõõtmisega tehiskaaslaste orbiitidel väljaspool Maa magnetvälja. Niisuguseid mõõtmisi tegid NASA tehiskaaslased, alguses IMP-8 (International Monitoring Platform 8, startis 26. oktoobril 1973) ja GOES-6 (Geostationary Operational Environmental Satellite 6, startis 30. juulil 1984) ning hiljem tehiskaaslaste GOES siiani jätkuv seeria.

Neilt tulev infojada oli pidevalt uuenevana välja pandud internetis kolme katkematu arvurea kujul. Miks kolme? Sest GOESi andmeid on seal kaks rida: korrigeerimata ja autorite korrigeeritud andmed. Kõik need olid oma üksikasjades erinevad. Tekkis küsimus, milliseid andmeid võib usaldada. Lahendus oli järgmine. Nõukogude tehiskaaslastel Meteor töötas mõnikord lühikest aega Moskva Geofüüsika Instituudi analoogiline aparatuur, milles peale tavaliste stsintillatsioonidetektorite oli ka Tšerenkovi detektor.² Selle detektori häirete tõenäosus on väiksem kui stsintillatsioonidetektoritel, mille abil registreeriti osakesi NASA aparatuuris. Andmete võrdlemine viis paradoksaalse tulemuseni: õiged on GOESi korrigeerimata andmed, mida ma oma töös ka kasutasin.

Huvitav on see, et NASA ja minu mudelid, mis lähtuvad ühtedest ja samadest andmetest, on erinevad. Põhjuseks on erinevad analüüsimeetodid ja eelkõige see, et tegin kindlaks nii galaktiliste kosmiliste kiirte voogude kui ka päikesepursete sageduse sõltuvuse Päikese aktiivsusest (silutud päikeseplekkide arvust). Et minu mudelid olid NASA omadest märksa informatiivsemad ja kirjeldasid laitmatult kõiki uusi vaatlusandmeid, millega NASA mudelid osutusid vastuolus olevaks, siis oli loomulik, et minu mudelid pälvisid rahvusvahelise tunnustuse. Niisuguseid projekte oli kolm.

¹Päikese aktiivsustsükli kestus on u 11 aastat. *Toim.*

²Vene füüsiku Pavel Tšerenkovi järgi (eluaastad 1904–1990, Nobeli füüsikaauhind 1958). Tšerenkovi detektoriga mõõdetakse kiirendites moodustuvate ja kosmilises kiirguses leiduvate üksikute kiirte osakeste kiirust. *Toim.*

ISO 15390:2004 (standard)

Galaktiliste kosmiliste kiirte mudel; autorid: Riho Nõmmik ja Alfred Suslov (Moskva Ülikool) (vt ISO... 2004).

Mudel kirjeldab galaktiliste kosmiliste kiirte (GKK) osakes-
te voogude dünaamikat Päikesesüsteemis selle sõltuvuses Päike-
se aktiivsusest ja Päikese magnetvälja suunast. Mudel võimaldab
kindlaks teha GKK osakeste energiaspektri ka väljaspool Päike-
sesüsteemi — lähigalaktilikas. Kasutades üht teist standardit (ISO
17520:2006; vt edasi), on mudeli abil võimalik kirjeldada GKK
osakeste vooge Maa magnetväljas satelliitide ja mehitatud kos-
moselaevade orbiitidel. Standardis määratakse kindlaks osakes-
te (elektronid, prootonid ja laenguarvuga $Z = 2-92$ aatomite tuu-
mad) energiaspektrid diapasonis 101–105 MeV nukleoni koh-
ta.³

Mudel sai välja töötatud koos kolleeg Alfred Susloviga, kes
tööd alustas, kuid lõpuni ei viinud. Mudeli abil on võimalik kind-
laks teha kiirgusdoos, mille saab astronaut tulevasel kosmose-
reisil, viibides kosmosejaamas või jalutades mõnel kättesaadaval
taevakehal. Sellest mudelist on ajakirja *Akadeemia* veergudel ka
varem juttu olnud (vt Nõmmik 2020a, 2020b ja 2022).

Järgnevalt toon ära mudeli ja sellel põhineva ISO standardi
loomisloo etappide kronoloogia.

1987 (umbes) — töö algus;

1990 — esimene publikatsioon (Nõmmik, Suslov 1990).

Mudel kinnitatakse Venemaa standardiks;

1993 — mudel esitatakse ISO-le rahvusvahelise standar-
di kandidaadiks;

1997 — NASA kopeerib mudeli oma mudeli CRÈME-
96 koosseisu (Tylka jt 1997);

2004 — mudel kinnitatakse ISO standardiks.

³Laenguarv ehk aatomnumber (tähis Z) näitab prootonite arvu tuu-
mas ja määrab, millise keemilise elemendi aatomiga on tegu. “Nukleon”
on tuuma moodustavate prootonite ja neutronite ühisnimetus. Energia
mõõtühikuks on siin megaelektronvolt (MeV). *Toim.*

Kommentaar: esialgu ei nõustunud NASA projekti kinnitamisega standardiks ettekäändel, et neil endil on käimas parema mudeli väljatöötamine. See aga ei õnnestunud, ja selleks et õigustada raha kulutamist, kopeerisid NASA teadlased meie mudeli ühele oma mudeli CRÈME-96 koosseisu. Ehkki uue nime sai all mudel laialt tuntuks, ei õnnestunud seda ikkagi ISO standardiks kinnitada. Alles pärast seda, kui olin ISO komitee üldkoosolekul skandaali korraldanud, hakkas kinnitamisprotsess liikuma. Lähemalt selle kohta vt Nõmmik 2020a.

Seega kulus mudeli väljatöötamise algusest selle kinnitamiseni standardiks 17 aastat, neist 11 aastat mälumist ISOs.

ISO 17520:2016 (standard)

Galaktiliste kosmilise kiirte ja Päikese energiaosakeste tungimine magnetosfääri: vertikaalse piirjoone efektiivse jäikuse määramise meetod; autorid: Riho Nõmmik, Boris Juškov (Moskva Ülikool) ning Margaret Shea ja Don Smart (USA õhuväe uurimislabor Hanscomi õhuväebaasis) (vt ISO... 2016).

See rahvusvaheline standard kirjeldab laetud osakeste vertikaalse piiritlemise jäikust maalähedases ruumis ja kehtestab selle arvutamise põhinõuded. Seda arvutustehnikat kasutatakse laetud osakeste voogude määramiseks nende tungimisel Maa magnetvälja ning kiirguse mõju hindamiseks satelliitide ja kosmoselaevade seadmetele ja astronautidele Maa-lähedases ruumis.

Meetod põhineb peamiselt Peterburi ülikoolis ja vahepeal pikka aega (1992–2007) USAs Goddardi kosmosekeskuses töötanud Nikolai Tsõganenko Maa magnetvälja mudelil, mille viimane versioon on esitatud artiklis Tsyganenko 2002.

Olgu ka siin ära toodud sündmuste käik:

1983 — probleemi püstitus, mille põhjuseks olid orbitaaljaama Sojuz 6 pardal tehtud eksperimentide Astro-1 ja Astro-2 ootamatud tulemused (vt Blaj jt 1983);

1990 — mudeli esimene versioon (Nõmmik 1990, 1991);

1991–2007 — paus;

- 2010 — arvutusmeetodi üldistus (Nõmmik jt 2010);
- 2011 — meetodile lisati ka teine, NASA versioon (Shea, Smart 1997), mis oli 1997. a esitatud ISO-le;
- 2016 — meetod kinnitati rahvusvaheliseks standardiks.

Kokkuvõte.

Mudeli esimese versiooni väljatöötamine — 7 aastat.

Arvutusmeetodi väljatöötamine — 3 aastat.

Kogu protsess vaheaegadega — 33 aastat.

Kommentaariid:

- 1) Pausi põhjuseks oli arvutite vähene võimsus.
- 2) Meetodi kinnitamine standardiks toimus ruttu, sest standard koosneb kahest versioonist: arvutusteks vajalikud meetodid (Moskva Ülikool) ja viited NASA versioonile tabelikogumiku kujul (USA õhuväe uurimislabor).

ISO/TR18147:2014 (infoleht)

Päikese energiaosakeste (PEO) ehk prootonite voogude ja tippvoogude määramise meetod; autor: Riho Nõmmik (vt ISO... 2014).

Selle projekti väljatöötamine koosnes kahest paralleelsest osast.

1. Päikesepursete andmebaasi koostamine, mis on aluseks mudeli väljatöötamisele ja mudeli parameetrite täpsustamisele. See protsess kestab üha edasi.

2. Mudeli koosluse, s.t PEO sündmusi⁴ ja energiaspektreid iseloomustavate funktsionaalsete ja tõenäoliste (juhuslike) seoste kindlakstegemine ja täpsustamine.

⁴PEO sündmus (nimetatud ka Päikese kiirgustormiks) on nähtus, kus Päikese kiiratud osakesed, peamiselt prootonid, omandavad suure kiiruse kas Päikese atmosfääris Päikese loitme (päikese purske) ajal või planeetidevahelises ruumis Päikese krooni massi purske mõjul. Sellised osakesed võivad tungida Maa magnetvälja ning kujutavad endast märkimisväärset ohtu kosmoselaevadele ja astronautidele. *Toim.*

Andmebaasi koostamine algas 1987. aastal ja see sisaldab kõiki PEO sündmusi, mis on toimunud alates 1973. aastast, mil algas laetud osakeste voogude järjepidev mõõtmise väljaspool Maa magnetvälja.

Projekti etappide kronoloogia on järgmine.

1987 — teemasse süvenemine ja PEO sündmuste andmebaasi koostamise algus;

1992 — esimene trükis (Nõmmik 1992);

1993 — mudeli esitlemine rahvusvahelistel konverentsidel (Nõmmik 1993a, 1993b; vt ka Nõmmik 1996);

1995 — mudeli esitamine projektina ISO-le;

1996–1999 — arutelu ameeriklastega;

2000 — ISO töörühma koosolek USAs, kuhu mulle viisat ei anta, ja seda kasutades kõrvaldatakse projekt arutluselt;

2001 — Dubnas toimub kahepäevane ülevenemaaline teaduslik seminar, millel otsustatakse, et Nõmmiku PEO-mudel on laitmatu. Mudel kinnitatakse Venemaa standardiks. Esitan projekti kosmeetiliste muudatustega uuesti ISO-le;

2005 — vaatlusandmed näitavad, et NASA järjekordne mudel nagu kõik eelmisedki eksib prootonivoogude määramisel terve suurusjärgu võrra, samal ajal kui minu mudel kirjeldab olukorda laitmatult (Nõmmik 2007a, 2007b, 2007c);

2007 — ajakiri *Advances in Space Research* avaldab ühes oma numbris (Vol. 40, No. 3) korraga kolm minu selleteemalist artiklit (vt eelmist viidet; ajakirja toimetajad olid ameeriklased). Võiks arvata, et niisugune jalgpallist tuntud “kübaratrikk” on teaduspublikatsioonide hulgas ainuke;

2008 — COSPARi teaduslikul assambleel Montrealis 13.–20. juulil teen PEO teemal viis suulist ja kaks stendiettekannet. Mudeli kirjeldus ilmub ka ESA standardmudelite kogumikus (Nõmmik 2008);

2009 — vastuseks minu kirjale teatab mu peamine opo-
nent NASAs Joan Feynman (1927–2020) avameelselt, et mi-
nu mudel on standardiks liiga keeruline;

2014 — projekt vormistatakse ISO infolehena.

Kokkuvõtteks. Teema käsitlemine kestis 27 aastat, neist 19 ISO töörühmas. Milleks niisugune maraton, kui ometi ametlik li-
miit projekti arutamiseks on eri aegadel olnud kas neli või viis
aastat? Põhjus on lihtne. PEO puhul on tegemist keerulise nähtu-
sega, millelaolisi tavaliselt püütakse kirjeldada lihtsate empiirilis-
te valemitega, tungimata nende sisusse. Nii tehti ka NASAs, seda
enam et selline meetod on väga tulus, sest mudelid osutuvad rut-
tu vigaseks, mis nõuab nende parandamist ja võimaldab selleks
ühiskonnalt uuesti raha küsida.

Mina läksin teist teed. Alguses tegin kindlaks kõik põhilised
nähtusele omased seaduspärasused, sealhulgas niisugused, mil-
lel on juhuslik iseloom. Pärast seda ühendasin kõik leitud seosed
valemite kujul ühtseks arvutusmudeliks, mis sisaldab viit pöör-
dumist erinevate juhuslike arvude generaatorite poole. Mudel
koosneb umbes 950 kommenteerimata programmeerimisrežiimist.

Aga tegelikult polegi tarbijal vaja seda programmi kasutada.
Kõik arvutused, mis hõlmavad ajavahemikke kuni kaks Päikese
aktiivsustsükli (22 aastat) ja kõikvõimalikke Päikese aktiivsusta-
semeid, on autor ise ära teinud ja vormistanud tabelitena. Need
sisaldavad parameetrite suurusi, mis kirjeldavad prootonivoogu-
de summaarseid energiaspektreid, mida tuleb teatud tõenäosuse-
ga igas konkreetsetes olukorras oodata.

On selge, et niisugust mudelit ületada on võimatu. Siit ka
NASA teadlaste, empiiriliste mudelite autorite meeleheitlik vas-
tuseis minu mudelile, vastuseis, milles kasutati ka mitmesugu-
seid teadusväliseid meetodeid. Ja ühtlasi on see põhjus, miks
NASA pole oma PEO mudeleid ISO-le esitanud. Tõsi, millalgi
2006. aasta paiku esitasid NASA ja ESA (ühisprojekti juht oli
Stephen Gabriel Southamptoni ülikoolist Inglismaalt) PEO sünd-
muste andmebaasi. Projekti esimesel arutelul töörühmas osutasin
esitatu puudustele, mida parandada oli võimatu, ning rohkem po-
le ei NASA ega ESA end selles küsimuses näole andnud.

TEISED RADIATSIOONI KIRJELDAVAD STANDARDID

Minu mudelid käsitlevad suure energiaga osakeste vooge nii planeetidevahelises ruumis kui ka tehiskaaslaste orbiitidel nende sõltuvuses Päikese aktiivsusest, tehes seda Päikese mitme aktiivsustsükli andmete põhjal, mis on andnud mudelitele suure täpsuse ja tõenäosuse. ISO standardite seas on aga veel kolm mudelit, mis kirjeldavad suure energiaga osakeste vooge kosmoses.

Esimene neist, ISO 12208:2015 (projekti juht Tateo Goka JAXAst), kirjeldab osakeste vooge geostatsionaarsel orbiidil (teispool Maa kiirgusvööndeid). Teine mudel, ISO 17761:2015 (projekti juht Vladimir Mihhailov Moskva tehnilise füüsika instituudist), iseloomustab suure energiaga kiirgust väikesel kõrgusel (300–600 km). Kolmas mudel, ISO/TS 21979:2018 (projekti juhid Haruhisa Matsumoto ja Yukihito Kitazawa JAXAst), kujutab enesest menetlust halvima juhu ja sujuvuse usaldustaseme saamiseks, kasutades Maa kiirgusvööndite kvaasidünaamilist mudelit. Tegemist on insenerliku meetodiga, mida kasutatakse satelliidi loomisel ja mis teeb kindlaks kiirgustaseme eeldataval orbiidil, eeldatavas ajavahemikus ja eeldatavate radiatsioonivööndite dünaamiliste muutuste korral.

Kõik kuus eelkirjeldatud ISO standardit käsitlevad kosmose radiatsiooni. Suurema osa mõõtmistest, millel standardid põhinevad, on teinud NASA. Kuid mõõtmisandmed on mudeliteks ja arvutusmeetoditeks üldistanud teiste maade teadlased. Tegu on paradoksiga, mis paneb mõtlema. Radiatsiooni kirjeldavad standardid moodustavad 1/3 kõigist kosmosekeskkonna tööühma kinnitatud standarditest. See näitab, kui tähtsat osa etendab kosmoses radiatsioon — nähtus, mille uurimine põhineb tuumafüüsikal.

KÕIGIST KOSMOSEKESKKONNA STANDARDITEST

On huvitav vaadata, millistest organisatsioonidest on kõigi tööühmade käsitletud teemade autorid. Seisuga 2017, kui lahkusin Moskvast, oli olukord niisugune:

1. Roskosmos — 8
2. NASA — 5
3. JAXA — 5
4. ESA — 1
5. CNSA (Hiina) — 0

Kokku — 19 standardit ja infolehte.

Arvud räägivad sellest, et kosmosekeskkonna kirjeldamisel, mille aluseks on kosmosefüüsika, on järele ots Venemaa teadlaste käes. Suurt aktiivsust rakendusteaduse vallas näitavad üles ka jaapanlased. Euroopa teadlaste osakaal on seevastu peaaegu märkamatu, sest ainus projekt, millele tabel viitab, oli siis juba aegumas.

Ent tabel kutsub esile ka teise kurva mõtte. Kui tore oleks selle esimene rida jagada kaheks: Roskosmos — 5, “Estkosmos” — 3. Siis saavutaks Estkosmos “Eurokosmose” üle seljavõidu!

JÄRELDUSED, KOGEMUSED

Kõigi kolme minu projekti saatuse on ülimalt näitlik. GKK projekt sai ISO standardi staatuse alles pärast seda, kui NASA oli omandanud minu mudeli ja hakanud seda propageerima oma mudeli pähe. PEO projekt standardiks ei saanudki, sest seda keerulist mudelit oli võimatu dubleerida. Magnetvälja läbimise meetodi projekt kinnitati standardiks üsna ruttu, sest USAs leidsid väärilised partnerid. Kõike tehtut iseloomustab töö maht, mida kajastab järgnev tabel.

Minu kirjutatud artiklid ja tehtud ettekanded

Projekt	Artikleid ajakirjades	Artikleid kogumikes	Ettekandeid konverentsidel
GKK	15	15	15
Magnetväli	9	3	3
PEO	37	18	51

Märkused:

- Konverentside ettekanded kestavad tavaliselt 20 minutit, n-ö kutsutud ettekanded 40 minutit.
- Tabel ei kajasta täiemõdulisi (kahetunniseid) ettekandeid välismaa teaduskeskustes.
- Tabel ei kajasta esinemisi kõikvõimalikel töökoosolekutel, sealhulgas niisuguseid, milletaolisi ISO töörühmas tuli teha kümneid.

Millest toodud arvud räägivad?

Ükski empiirikal põhinev mudel selgitusi ei vaja. GKK mudel on aga poolempiiriline. Mudel põhineb osakeste voogude funktsionaalsel sõltuvusel Päikese aktiivsusest ja heliosfääri inert-susest, mida teised autorid ei ole käsitlenud. Just see oli sisuliseks põhjuseks, miks mudeli kinnitamine rahvusvaheliseks standar-diks venis. Arvutusmeetod laetud osakeste tungimise kohta Maa magnetvälja ei vajanud erilisi selgitusi eelkõige NASA kaasauto-rite autoriteedi tõttu. Hoopis teistsugune oli olukord PEO mude-liga. See toetub poolele tosinalle seaduspärasusele, millel on ju-huslik iseloom. Nende kirjeldamiseks vajalikud parameetrid täp-sustuvad aja jooksul uute vaatlusandmete saamise käigus.

Teisest küljest nõudis vaidlus NASA teadlastega üha uute ar-gumentide esitamist. ISO eksperdina tuli mul aeg-ajalt väidelda eri maade teadlastega. Euroopast tulnud kirjad tekitasid sageli hämmeldust ja sundisid küsima, kas nende autorid on kunagi kos-moseteadust õppinud.

MILLEKS SEE LUGU?

Selleks et näidata, kuidas moodustuvad uue, ühiskonna jaoks üliolulise teaduse alused.

Selleks et kergitada eesriiet ja võimaldada pilku heita viisile, kuidas teadlased jõuavad — või ei jõua — üksmeelele küsimuses, milline on kosmos ja kuidas seda otstarbekalt kasutada. Ning et tõe selles küsimuses selgub sageli alles pärast pikka klaarimist

ja vaidlemist — või ei selgu ka siis. Ja et seda tööd ei tee mitte ISO ametnikud, vaid oma eriala tippspetsialistid.

Selleks et olukorras, kus puuduvad kosmosefüüsika õpikud, oleks standardite abil võimalik tutvuda sellega, milline on keskkond, milles kosmosetehnika töötab.

Selleks et kummutada arvamus, nagu oleks kosmose uurimine lihtne tegevus, millega saab hakkama iga üliõpilane ja õppejõud isegi siis, kui ta on kosmost tundma õppinud ainult massimeedia vahendusel.

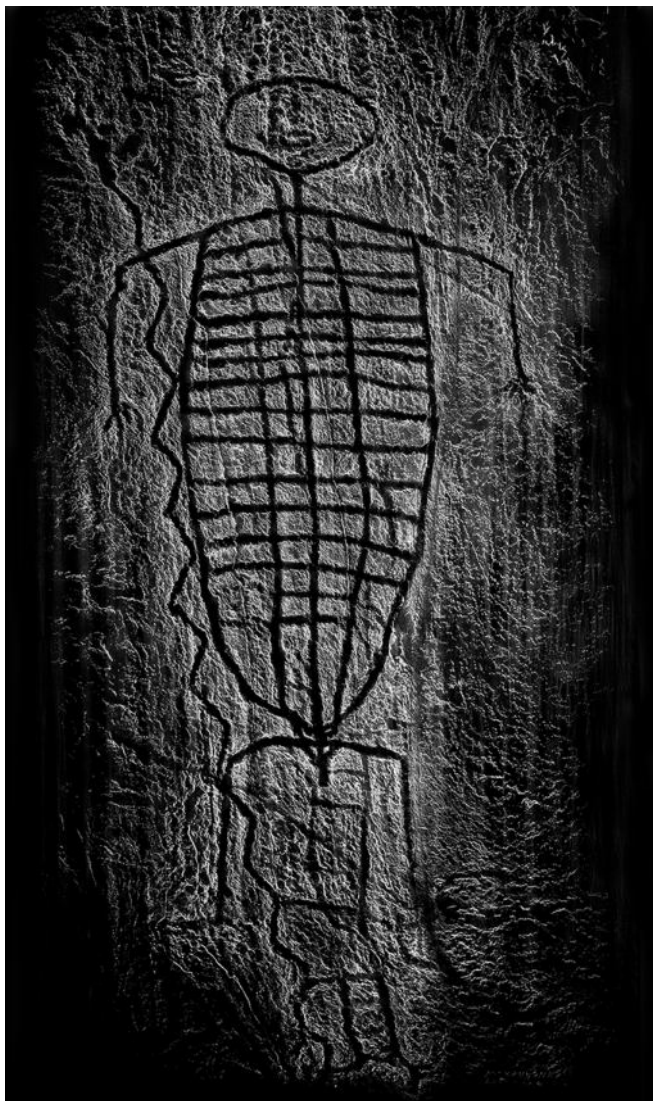
Kirjandus

- Blaj, K., Yevgeni V. Gorchakov, Naum L. Grigorov, Vladimir V. Kovalyonok, Ana Maria Marin, Rikho A. Nymmik, Leonid I. Popov, Dumitru Dorin Prunariu, Viktor P. Savinykh, Maria Haiduc, Dumitru Hasegan, M. Giobany 1983. Soviet-Roumanian experiment on the registration of cosmic rays nuclear component aboard the “Salyut-6” Scientific Station. — *Proceedings of the 18th International Cosmic Ray Conference, Bangalore (India), August 22 to September 3, 1983*, Vol. 8, pp. 44–47
- ISO 15390:2004. 2004. Space environment (natural and artificial) — Galactic cosmic ray model. (First edition 2004-06-01.) www.iso.org/standard/37095.html
- ISO/TR 18147:2014. 2014. Space environment (natural and artificial) — Method of the solar energetic protons fluences and peak fluxes determination. (First edition 2014-04-15.) www.iso.org/standard/61603.html
- ISO 17520:2016. 2016. Space environment (natural and artificial) — Cosmic ray and solar energetic particle penetration inward the magnetosphere: Method of determination of the effective vertical cut-off rigidity. (First edition 2016-04-01.) www.iso.org/standard/59946.html
- Nõmmik 1990 = Ныммик, Рихо Альфредович. Некоторые вопросы расчета функции проникновения. — *Космические исследования*, том 28, №2, с. 306–309
- Nõmmik 1991 = Rikho A. Nymmik. An approach to determination of real cosmic ray cutoff rigidities. — *22nd International Cosmic*

- Ray Conference, Dublin, Ireland, August 11–23, 1991. Proceedings.* Dublin: Institute for Advanced Studies, Vol. 3, pp. 652–655
- N õ m m i k 1992 = Ныммик, Рихо Альфредович. Модель потоков частиц и усредненных энергетических спектров солнечных космических лучей. — *Космические исследования*, том 31, № 6, с. 53–59
- N õ m m i k 1993a = Rikho A. Nymmik. A model for solar cosmic ray events. Ettekanne konverentsil “Space Radiation Environment: Empirical and Physical Models”, Dubna (Venemaa), 2.–4. juuni 1993
- N õ m m i k 1993b = Rikho A. Nymmik. Averaged energy spectra of peak flux and fluence values in solar cosmic ray events. — *23rd International Cosmic Ray Conference, July 19–30, 1993, University of Calgary: Contributed Papers.* Calgary: University of Calgary, department of physics and astronomy, pp. 29–32
- N õ m m i k 1996 = Rikho A. Nymmik. A model for solar cosmic ray events. — *Radiation Measurements*, Vol. 26, No. 3, pp. 417–420
- N õ m m i k 2007a = Rikho A. Nymmik. Extremely large solar high-energy particle events: Occurrence probability and characteristics. — *Advances in Space Research*, Vol. 40, No. 3, pp. 326–330
- N õ m m i k 2007b = Rikho A. Nymmik. Improved environment radiation models. — *Advances in Space Research*, Vol. 40, No. 3, pp. 313–320
- N õ m m i k 2007c = Rikho A. Nymmik. To the problem on the regularities of solar energetic particle events occurrence. — *Advances in Space Research*, Vol. 40, No. 3, pp. 321–325
- N õ m m i k 2008 = Rikho A. Nymmik. Probabilistic model of solar energetic proton fluxes. — *COST 724. Final report: “Developing the Scientific Basis for Monitoring, Modelling and Predicting Space Weather”.* Bern: OPOCE, pp. 211–217
- N õ m m i k, Riho 2020a. Koloniseerime kosmose. Laipadega? — *Akadeemia*, nr 10, lk 1751–1775
- N õ m m i k, Riho 2020b. Teadusega Maalt Marsile: dokumentaaljutustus. — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–416
- N õ m m i k, Riho 2022. Reis Marsile. Milleks? — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–397
- N õ m m i k, S u s l o v 1990 = Rikho A. Nymmik, Alfred A. Suslov 1990. A semi-empirical model for large scale modulation of galactic cosmic ray energy spectra. — *21st International Cosmic Ray Conference, Adelaide, Australia, 6–19 January, 1990: Conference Papers.* University of Adelaide: Department of Physics and Mathematical Physics, Vol. 6, pp. 33–36

- Nõmmik jt 2010 = Rikho A. Nymmik, Boris Y. Yushkov, Mikhail I. Panasyuk, Vladimir V. Petrukhin. A method for operative calculation of charged particle penetration into the LEO. — *Advances in Space Research*, Vol. 46, No. 3, pp. 303–330
- Shea, Margaret A., Don F. Smart 1997. Calculated cosmic ray cutoff rigidities at 450 km for epoch 1990.0. — *25th International Cosmic Ray Conference, 30 July – 6 August, Durban, South Africa: Contributed papers*. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit, Vol. 2, pp. 197–200
- Tsyganenko Nikolai A. 2002. A model of the near magnetosphere with a dawn-dusk asymmetry 1. Mathematical Structure. — *Journal of Geophysical Research*, Vol. 107, No. A8, doi:10.1029/2001JA000219
- Tylka, Allan J., James H. Adams, Jr., Paul R. Boberg, Bruce A. Brownstein, William F. Dietrich, Erwin O. Flueckiger, Edward L. Petersen, Margaret A. Shea, Don F. Smart, Edward C. Smith 1997. CRÈME-96: A revision of the cosmic ray effects on micro-electronics code. — *IEEE Transactions on Nuclear Science*, Vol. 44, No. 6, pp. 2150–2160

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaadiväitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres atmosfäärivälise miniobservatooriumi Kosmos-215 teadusaparatuuri loomisega seotud uurimistöodes ja aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Paarikümne aasta kestel on ta olnud Rahvusvahelise Standardiorganisatsiooni kosmosekeskkonna töörühma juhtiv ekspert. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397) ja “Eesti haldusterritoriaal-se jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239).

LOIT JÕEKALDA. (Alta: Amtmannsnes, 2008; frotaaz)

GNOSTITSISM, GNOSTIKUD JA GNOOSIS

Dylan M. Burns

Tõlkinud Jaan Lahe

SISSEJUHATUS

See ei ole ajalooline ülevaade gnoosisest ja gnostitsismist, vaid sellest, mida teadlased on pidanud gnoosiseks ja gnostitsismiks, pidades eriti silmas neid, kes nimetasid end gnostikuteks antiikajal. Kuigi selle essee peaesmärk on valgustada määratlemise ja metodoloogia küsimusi ning aidata orienteeruda gnostitsismist või gnoosisest huvitatud lugejal, vaatleme samuti seda, mis kasu nendest terminitest võib olla. Eriti on “gnostitsism” termin, mida tänapäevane teadus on aastakümnete jooksul vaaginud, selle üle on vaieldud ja seda on täpsustatud. Samal ajal kui paljud teadlased sellest hoiduvad, on teised üritanud seda terminit rehabiliteerida, et kirjeldada erilist “mõttekoolkonda”, mida iseloomustab meieni säilinud tõendusmaterjal gnostikute (*gnōstikoi*), 2. ja 3. sajandi kristlike hereetikute kohta. Teisest küljest, kuna terminit “gnoosis” on kaua aega kasutatud vaheldumisi terminiga “gnostitsism”, on teised uurijad kasutanud seda tohutu hulga diskursuste kirjeldamiseks eraldiseisvate ajalooliste ja filosoofiliste

Gnosticism, Gnostics, and Gnosis. — Garry W. Trompf, Gunner B. Mikkelsen, Jay Johnston (eds.). *The Gnostic World*. London & New York: Routledge, 2019, pp. 9–25.

Copyright © 2019 by Dylan M. Burns.

Avaldame autori loal.

nähtuste üle, mida on sageli seotud või koguni segamini aetud müstitsismi ja esoteerikaga. Seepärast algabki käesolev artikkel arutlusega muistse gnostitsismi ja selle kohta käiva tõendusmaterjali üle, enne kui asutakse jälgima antiiksete gnostiliste traditsioonide retseptisiooni ja arengut keskaegses maailmas, samuti tänapäevase gnoosise-diskursuse kujunemist.

BAURIST RUDOLPHINI: RELIGIOONIFILOSOOFIA, EKSISTENTSIALISM JA JUMALIK SÄDE

Termini “gnostitsism” võttis esimesena kasutusele Cambridge’i platonist¹ Henry More (1614–1687) katusmõistena kõigi varakristlike hereesiade kohta (Layton 1995: 348–349). Selle teema teaduslik uurimine algas aga Saksamaal protestantliku teoloogi ja kirikuloolase Ferdinand Christian Bauriga (1792–1860). Baur kasutas terminit “gnoosis” (kr k ‘tunnetus, teadmine’) ajalooülese religioonifilosoofia kirjeldamiseks, mis kulmineerus Hegeli filosoofias. Selle põhitunnused olid religioosse tunnetuse rõhutamise, kosmiline dualism ja allegooriline piibliseletus (Baur 1975: 4).² Sellised spekulatsioonid said alguse Egiptuse kosmopoliitilisest keskusest Aleksandriast, kus neist mõjutatuks peetud hereetilisi kristlikke õpetajaid (nagu Siimon Maag,³ Valentinus,⁴ Ba-

¹Nii nimetatakse rühma Platonist mõjutatud filosoofe ja teolooge, kes tegutsesid 17. sajandil Cambridge’i ülikooli juures. Henry More oli neist üks silmapaistvamaid. Tema gnostitsismikäsituse kohta vt Broek 2022: 1377. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

²Bauri monograafia *Die christliche Gnosis oder die christliche Religions-Philosophie in ihrer genetischen Entwicklung* (1835) on kõige tuntum 19. sajandi I poolel ilmunud käsitlus gnostitsismist. Bauri vaadetest gnostitsismi kohta vt Rudolph 2014: 36.

³Legendaarne 1. sajandil Samaarias tegutsenud karismaatiline õpetaja, kes muutub varakristlikus pärimuses gnostitsismi rajajaks. Esmakordselt mainitakse teda 1. sajandi lõpust pärinevas Apostlite tegude raamatus (Ap 8:9–25). Vt tema kohta: Lahe 2006b; Rudolph 2014: 306–310; Haar 2003.

⁴2. sajandil Roomas tegutsenud kristlik õpetaja, kellest on alguse saanud “valentiniaanide” nime all tuntud suund gnostitsismis. Vt Va-

silides⁵ ja Markion⁶) kutsusid muistsed heresioloogid gnostikuteks (kr *gnōstikoi* ‘tunnetajad, teadjad’) (Baur 1975: 7–9). Bauri paradigma püsis kuni 20. sajandi alguseni, kui niinimetatud “religiooniilooline koolkond” (*Religionsgeschichtliche Schule*),⁷ mida esindas peamiselt Wilhelm Bousset (1865–1920),⁸ nihutas gnostitsismi päritolu uurimise egiptuse ja eriti iraani usundi poole. Ometi, nagu me näha võime, elas Bauri arusaam gnoosisest oma elu edasi protestantlikus teoloogias, kust on pärit mitmed tänapäevased “gnoosise” analüüsimise mudelid.

Lõppkokkuvõttes ebaõnnestusid religiooniiloolise koolkonna katsed tuletada gnostilist mõtlemist pärsia usundist. Vahepeal nimetas Berliini kirikuloolane Adolf von Harnack (1851–1930) gnostitsismi “kristluse akuutseks helleniseerumiseks”, mille all ta pidas silmas algse Jeesuse-liikumise teisenemist filosoofiliselt õpetatud, krütopaganlikuks katoliikluseks (Harnack 1975: 147; samuti King 2003: 55–70; Marjanen 2005: 33–35).⁹ Nii Bousseti kui ka Harnacki jättis varju sajandi keskel saksa juudi Hans Jonase (1903–1993) uuenduslik töö. Oma kaheköitelises dissertatsioonis (avaldatud 1934, 1954), kriitiliselt läbivaadatuna pealkirja all *The Gnostic Religion* (avaldatud 1958), luges Jonas (2001) antiikseid allikaid gnostikute kohta läbi Martin Heideggeri eksistentsialismi prillide ja Karl Barthi teoloogia ümber käivate väitluste toel (Lazier 2008: 32–36). Ta määratles antiikse gnostitsis-

lentinose ja valentiniaanide kohta: Rudolph 2014: 331–339; Marksches 1992; Thomassen 2006; Marksches, Thomassen 2020.

⁵2. sajandil Aleksandrias tegutsenud kristlik gnostiline õpetaja. Vt tema kohta: Rudolph 2014: 322–326; Löhr 1996.

⁶2. sajandil Roomas tegutsenud kristlik õpetaja, heideti Rooma kristlikust kogudusest välja ja rajas oma kiriku. Enamik uurijaid ei pea teda tänapäeval gnostikuks, kuigi ta oli vaieldamatult gnostitsismist mõjutatud. Vt tema kohta: Rudolph 2014: 327–331; Moll 2010.

⁷Koolkond Saksa piibliteadustes, mis uuris piiblitekste vanadest Lähis-Ida usunditest (eriti Mesopotaamia usunditest) ja antiikreligioonist laenatud paralleelide abil. Oli mõjukas 19. sajandi viimastel ja 20. sajandi esimestel kümnenditel. Koolkonna kohta vt Lahe 2011.

⁸Wilhelm Bousseti kui gnostitsismi uurija kohta vt Rudolph 2014: 37.

⁹Tema vaadete kohta vt Rudolph 2014: 36–37.

mi antiikaja eksistentsialismina, mille rõhuasetus lunastusel tunnetuse kaudu ja antikosmiline dualism¹⁰ väljendasid “kosmose eemaldamist” (*Entweltlichung*) Jumalast,¹¹ mis on iseloomulik “hilisantiikaja vaimsusele” (Waldstein 2000: 364–367).¹²

Jonas jõudis oma ideedeni, pääsemata ligi enamikule säilinud gnostilisest kirjandusest. Alates 18. sajandist olid tuntud kaks muistset koptikeelset käsikirja, Askew’ ja Bruce’i koodeks,¹³ kuid nende sisu oli hämmastavalt segane (ja jäi selleks), vaatamata nende mõlema olulisele populariseerimisele teosoofi *Madame Blavatsky*¹⁴ ja G. R. S. Meadi¹⁵ poolt. Teiste hilisantiiksete koptikeelsete gnostilisi ja manihheistlikke teoseid sisaldavate koodeksite avastamine (Medinet Madist ja Nag Hammadist Egiptuses, vastavalt 1929 ja 1945¹⁶), nagu ka Surnumere kirjarullide avastamine (Qumranist, 1945),¹⁷ kutsus esile uuendatud arutelu gnostitsismi üle. Itaalia teadlase Ugo Bianchi (1922–1995) juhtimisel võttis Messina gnostitsismikonverents (1966) ette just selle: eristades ühelt poolt “gnoosist” kui “eliidile reserveeritud jumalike müsteeriumide tundmist” ja teisalt “gnostitsismi” kui

¹⁰Antikosmiline dualism vastandab nii kosmost kui ihu vaimsele olemisele. Vt selle kohta Rudolph 2014: 66–73.

¹¹Sks k ‘maailma kaotamine, maailma tühistamine’.

¹²Hans Jonas samastab gnoosise hilisantiikaja vaimsusega, pidades selle esindajateks ka nt Paulust, Philonit ja uusplatoonikuid. Jonase vaateid gnostitsismile vt Rudolph 2014: 38–39.

¹³Vt nende kohta Rudolph 2014: 31–33.

¹⁴Jelena Blavatskaja, Vene müstik, üks Teosoofia Seltsi rajajaid (1831–1891). Teosoofia püüdis ühendada ida religioone ja teaduslikke ideid (eriti evolutsiooniideed) universaalseks maailmakäsituseks. Teosoofia keskne idee on jumalikkuse avastamine inimeses ning inimkonnas ja universumi vaimne areng, mis kulgeb üha suurema vaimsustumise suunas. Teosoofiat on peetud tänapäeva “uue vaimsuse” (*new spirituality*, varem tuntud kui *new age*) eelkäijaks.

¹⁵George Robert Stow Mead (1863–1933), Inglise ajaloolane, kirjanik ja tõlkija, Teosoofia Seltsi liige.

¹⁶Vt Nag Hammadi leidude kohta: Rudolph 2014: 40–58; Medinet Madi leidude kohta: Rudolph 2014: 347–348; Lahe 2006a: 18.

¹⁷Qumrani käsikirjade tähenduse kohta gnostitsismi uurimisele vt Rudolph 2014: 39–40.

2. sajandi sektide mõtlemist “jumaliku sädeme üle inimeses [---], mis on langenud siia saatuse, sünni ja surma maailma ning vajab äratamist [---], et saada viimaks taasühendatud” (Bianchi 1970: xxvi–xxvii).¹⁸ “Messina definitsioon” valitses teadust 20. sajandi lõpukümnendel, vaatamata kriitikale selle gnoosisekäsituse kohta, pidades seda liiga kaugeks antiiksete heresioloogide mõttest, ning gnostitsismikäsituse kohta, mis oli liiga ebamäärane ning kasutu näiteks kristlike, platonistlike ja “gnostiliste” diskursuste eristamiseks (Couliano 1992: 56; Marksches 2001: 13–15; Marjanen 2005: 47). Tõepoolest, mõjukas Saksa teadlane Kurt Rudolph lükkas Messina definitsiooni tagasi, kuigi tema väljapaku- tud gnoosise- ja gnostitsismiseletused olid tollega enam-vähem samased, rõhutades taas lunastust salajase teadmise läbi, mis oli reserveeritud eliidile, koos dualistliku vaatega kosmosele (Rudolph 1987: 55–60; vt Marjanen 2005: 51).

GNOSTITSISMI ÜMBERMÕTESTAMINE

Gnostitsismi uurimisvaldkond ja arutelu terminite üle elas 1990. aastatel läbi maavärinalaadse nihke. Kõigepealt ilmus Ameerika teadlase Michael A. Williamsi (1996, 2005b) hävitav kriitika termini “gnostitsism” ja selle ümber tekkinud uurimis- töö aadressil.¹⁹ Ta väitis, et vaatamata Messina konverentsile jäi “gnostitsism” segaseks, segadust tekitavaks terminiks, mille suhtes puudub teadlastel üksmeel ning mis on kaotanud igasuguse tähenduse ja eristavuse. Mõned katsed seda piiritleda kas kasutavad vääralt sõna “gnostiline”, et kirjeldada rühmi, mis tõenäoliselt ei nimetanud ennast üldse gnostiliseks, või loovad tüpoloogiaid teist järku gnostitsismikategooria kohta, mis pole lihtsalt sidusad (Williams 1996: 7–28, 31–50, vt ka Williams 2019).

¹⁸1. rahvusvahelisel gnostitsismile pühendatud konverentsil Messinas Itaalias 1966. a sõnastatud definitsioonide kohta vt Rudolph 2014: 62–63; Broek 2022: 1378–1379.

¹⁹Vt Williamsi seisukohtade kohta eesti keeles: Lahe 2005a: 380–381, Lahe 2009: 145–156, Lahe 2014: 428–438.

Williams on siiski huvitatud antiiksetest diskursustest, mis peavad Piiblit autoriteetseks ilmutuse allikaks, eristades seejuures sisukalt Jumalat universumi loojast. Seepärast esitab ta selliste diskursuste kirjeldamiseks uue, “piibelliku demiurgismi” tüpoloogilise konstrukti. Ta väidab, et sellel terminil on kolm eelist: esiteks on see väga spetsiifiline ja seetõttu selge; teiseks on see tänapäevane konstrukti ega aja nõnda teadlasi alla küülikuaukudesse otsima muistseid inimesi, kes kirjeldasid ennast “piibellike demiurgistidena”;²⁰ ja kolmandaks pole see “algusest peale koormatud teatud klišeedest, mis kutsutakse reeglipäraselt esile peaaegu iga kord, kui gnostitsismi mainitakse” (1996: 52–53). Need klišeed hõlmavad suurema osa tema kriitikast, mis näitab, et suuremat osa tõendusmaterjalist muistse gnostitsismi kohta ja eriti Nag Hammadi tekste ei saa iseloomustada selliste mõistetega nagu “protestiekssegees”, “parasiitlus”, “antikosmiline maailma eitamine”, “ihu vihkamine”, “asketism”, “libertinism” ja “deterministlik elitism”.

Harvardi professor Karen King tuli peatselt järgmisena välja paralleelse kriitikaga (2003), vaadates üle 20. sajandi gnostitsismiuurimise ning näidates, et see on jäljendanud termini “gnostiline” kasutamises antiikseid heresioloogide, homogeniseerides, marginaliseerides ja delegitimeerides varakristlike rühmade paljusust.²¹ Ta tegi ettepaneku tõlgendada Nag Hammadi tekste ja nendega seotud allikaid, otsimata abi ühestki “gnostitsismi” kategooriast. Pigem võiksime lugeda neid tekste vanaaja kristluse terminites, kasutades selliste allikate tähistamiseks nagu “Johannese apokrüüf”²² lihtsalt terminit “kristlik” (King 2003: 231, 2006: viii–x). Mitmeis edukais uurimuses pärast seda on võetud Williamsi ja Kingi töö lähtepunktiks. Näiteks püütakse ühes hiljutises monograafias lahendada Nag Hammadi koodeksite salapärase päritolu probleemi, kontekstualiseerides koodeksite sisu mitte

²⁰ Autor viitab Lewis Carrolli (1832–1898) raamatule *Alice imemaailmas*, kus Alice kukub küülikuauku ja satub kummalisse maailma.

²¹ Vt Kingi seisukohtade kohta eesti keeles: Lahe 2005a: 380–381, Lahe 2009: 145–156, Lahe 2014: 428–438.

²² Üks tuntumaid Nag Hammadist leitud tekste, säilinud kahes eri (lühemas ja pikemas) versioonis neljas eri käsikirjas.

tõendusmaterjalina gnostiliste hereetikute kohta, vaid selle ainsa keskkonna kohta, millesse need koodeksid *kindlasti* kuulusid — nimelt neljanda kuni kuuenda sajandi kopti kirjanduse, eriti monastiliste apokrüüfide kohta (Lundhaug, Jenott 2015: 56–103).

GNŌSTIKOI ÜBERMŌTESTAMINE

Teiste teadlaste jaoks gnostitsism siiski elab. Williamsi kriitikale, et mõned gnostitsismimääratlused kirjeldavad isikute mõtlemist, kes ei ole nimetanud ennast gnostikuteks, astub vastu Ameerika koptoloogi Bentley Laytoni (1995) lähenemine, mis on senimaani asjakohane. Layton täheldab, et nii heresiograaf Eirenaios Lyonist (kirjutas u 180 pKr)²³ kui uusplatoonikust filosoof Porphyrios Tüürosest (u 263 pKr)²⁴ kirjeldavad teatud antiiksete *gnōstikoi* rühmi, mis kuuluvad teatud *haeresis*’esse (kr k ‘mõttekoolkond’, aga ka ‘hereesia’). Eirenaios väidab, et 2. sajandil ilmus palju selliseid rühmi, mis pärinesid viimselt hereetik Siimon Maagist, ja et nende hulka kuulub Aleksandria õpetaja Valentinose koolkond (Eirenaios, *Adversus haereses* (edaspidi *Haer.*) 1.11.1). Siis annab ta kirjelduse mitmest nende “gnostiliste” hereetikute õpetusest ja müüdist, millest kõige üksikasjalikumad on “Barbelo gnostikute”²⁵ ja “teiste” (tavaliselt nimetatud “ofiitideks”²⁶ (1.29–30)) omad. Nagu märkis Layton, on müüdid, mida kirjeldatakse *Haer.* 1.29–30-s, lähedases kooskõlas suure, sidusa müütide ja õpetuste kogumiga, mis on olemas nii Nag Ham-

²³Vt tema kohta Rudolph 2014: 15–17.

²⁴Vt tema kohta Halfwassen 2022: 184–198.

²⁵Gnostiline rühm, mis on saanud nime nende müüdis esineva nais-tegelase Barbelo järgi.

²⁶Nimetus gnostilistele rühmadele, kelle müüdis mängis suurt rolli paradiisiaia madu. Kõige põhjalikuma uurimuse neist on kirjutanud Soome teadlane Tuomas Rasimus (vt Rasimus 2009).

madi koodeksites²⁷ kui ka filosoof Kelsosel²⁸ (Origenes, *Contra Celsum* 5.61). Kuna terminit *gnōstikos* olid kasutanud antiikajal Platon ja teised isikute kohta, kes soovisid nimetada end erilise tunnetuse valdajateks, ja kuna Eirenaios, Porphyrios ja teised materdasid *gnōstikoi* ga kaasas käivaid müüte ja ideid, nt neid, mis leiduvad Nag Hammadi tekstides, oletab Layton, et nende “setiaanlike” tekstide²⁹ ja nendega seotud teoste autorid on nimetanud ennast ise gnostikuteks, gnostilise mõttekoolkonna esindajateks (*gnōstikē hairesis*; Layton 1995: 338; laialdaselt on seda järginud nt Marjanen 2005: 2; Pearson 2005: 94; Brakke 2010: 29–51).

Laytoni kriitikud vastavad, et ükski gnostiline tekst ei sisalda enesetähistust *gnōstikos*; heresiograafide sõnakasutus ei tarvitse niisiis vastata mitte mingile selliste indiviidide sotsiaalsele reaalsusele, kes iseloomustasid end ise gnostikutena (Williams 1996: 42; King 2003: 167; Smith 2015: 132). Layton ennetas seda argumenti:

Gnostikute mütograafilise korpuse teosed on kirjandusliku iseloomu poolest pseudopigraafilised ja müütilised [---]. Sellised kompositsioonid ei ole kontekst, milles selline teise sajandi koolkonna nimetus nagu *Gnōstikos* võiks loomulikult ilmuda. Seega ei ole pärisnime *Gnōstikos* puudumine mütograafilises korpuses oluline (Layton 1995: 344; samuti Brakke 2010: 47–48).

Kõiki see ei veena (vt Williams 2005b: 74). Lisandub kriitika, et rõhuasetus terminile *gnōstikos* paneb ajaloolased sõltuma selle

²⁷*Haer.* 1.29–30 ja mitmete Nag Hammadi tekstide (eriti “Johannese apokrüüfi”) õpetuslikku sidusust on uusimalt rõhutanud Thomasen (2021).

²⁸2. sajandi platonistlik filosoof. Kirjutas kristlusevastase teose, mis pole säilinud, ent selle sisu tuntakse Origenese (u 185 – u 253) vastu kirjutise *Kelsose vastu* põhjal (*Kata Kelsou, Contra Celsum*).

²⁹Setiaanlust (saanud nime Aadama poja Seti järgi, kes esineb teatud gnostilistes pärimustes ilmutuse vahendajana oma järeltulijatele) kui gnostitsismi ühte põhiharu eristavad paljud uurijad (vt nt Schenke 1981; Pearson 1990, Pearson 2007; Tröger 2001; Turner 1995, Turner 2001). Diskussiooni kohta setiaanide kui eraldi rühma üle vt Williams 2005a; Broek 2013: 28–29; Schmid 2018.

termini kapriisest kasutusest heresiograafidel (Smith 2015: 157–158). Eirenaios näiteks ei kasuta seda mitte ainult nende isikute kohta, kellest huvitub Layton; hiljem, pärast esimest raamatut, laiendab ta selle kasutamist teistele vastastele, nagu Basilides või isegi Markion (nt *Haer.* 2.31.1, 4.6.4; Marjanen 2005: 11–12). Samuti laiendab kolmanda sajandi *Kõigi hereesiate kummutamine*, mida on ekslikult omistatud Hippolytusele,³⁰ terminit “gnostiline” adoptsionistlike kristoloogiate³¹ tähistamiseks, millel paisab olevat vähe või mitte üldse seost lunastava tunnetuse või dualismi õpetajatega (*Haer.* 7.35.1, 36.2; 9.4; vastavalt Byzantioni Theodotosele,³² Theodotos Rahavahetajale³³ ja Elchasaile;³⁴ vt Williams 1996: 38–39; Marjanen 2005: 20–21).

Vaatamata näivusele on praegune väljapääsmatu olukord gnostitsismi uurimises tähendusse puutuv, kuna ollakse üksmeelel, et spetsiifiline rühm muistseid tunnistusi ja tekste, mis on suuresti saadud Nag Hammadist, tõendab ühise kirjandusliku traditsiooni olemasolu koos müüdi ja rituaali ühise kihistusega ning et see kirjanduslik traditsioon kvalifitseerub eristuvaks ja huvipakkuvaks uurimisobjektiks. Mõningatest vastuväidetest hoolimata (Williams 1996: 42; King 2003: 168) tunnistavad isegi “gnostitsismi” termini vastased selle rühma sidusust, kuigi nad võivad eelistada sellele teisi termineid, nagu “piibellik-demiurgiline”, “kristlik” (Williams 2005b: 67, 75, 77). Isikud, keda varem

³⁰Roomas tegutsenud varakristlik teoloog (srn 236). Vt tema ja ta teose kohta Rudolph 2014: 17–18. Erinevalt D. Burnsi väitest, et teost *Kõigi hereesiate kummutamine* on omistatud Hippolytusele ekslikult, selle autorsuse üle siiski vaieldakse (vt Broek 2013: 129–130). Nii peab nt R. van den Broek võimalikuks, et autoriks on tõepoolest Hippolytus (samas: 130).

³¹Adopsionismiks nimetatakse kristoloogilist arusaama, mille järgi inimene Kristus “adpoteeriti” Jumala Pojaks. Vt selle kohta Toom 2022: 148–149.

³²2. sajandi lõpul kirjutanud teoloog, adoptsionismi esindaja.

³³Ka Theodotos Pankur, 2. sajandil elanud adoptsionistlik teoloog.

³⁴Keiser Traianuse valitsuajal (98–117 pKr) Mesopotaamias tegutsenud prohvet, juudikristliku elkasaiitide rühmituse rajaja. Selles rühmituses kasvas üles manihheismi rajaja Mani (216–276/77). Vt elkasaiitide kohta: Luttikhuizen 2005.

kutsuti gnostikuteks, olid sellest vaatenurgast lihtsalt “kiriku liikmed” (Smith 2015: 171). Siiski on siin risk viia lõpule heresiooloogide töö, ühendades selle tõendusmaterjali ähmase arusaamaga varakristlikust “mitmekesisusest”, kuigi sellel tõendusmaterjalil on pisut provokatiivseid, isegi transgressiivseid³⁵ aspekte, mida tuleb tunnistada (Cahana 2014: 72–73; DeConick 2016: 259–294). Eriti domineerivad on Jumala ja mustatud demiurgi eristamine ning inimsuse jumaliku loomuse rõhutamine (vastandatuna mittejumalikule kosmosele) — ideede kombinatsioon, mis on antiikes mõtlemises silmatorkav ja vastuoluline ega vasta ühele teisele tuntud filosoofilisele või teoloogilisele koolkonnale peale Eirenaiose, Porphyriose jt “gnostikute”. Termin “gnostitsism” soovitat siin end ise kasulikuna tõendusmaterjali kogumi kirjeldamiseks, mille algselt oli visandanud Layton (Marjanen 2008: 210–211; Burns 2016: 76–79).

SETIAANLIK JA VALENTINIAANLIK KIRJANDUS: GNOSTILINE, KRISTLIK VÕI...?

Üheks tõendusmaterjali alakogumiks on Saksa koptoloogi Hans-Martin Schenke (1929–2002) poolt setiaanlikeks nimetatud tekstid, mis rõhutavad ilmutaja ja lunastajana Seti kuju (Aadama ja Eeva kolmas laps — 1Ms 5:3) (Schenke 1981).³⁶ Neis tekstides on tugevad ristimisega seotud kõnekujundid, mis viitavad nende pärinemisele mingist ristijate rühmast (Schenke 1981: 607; vt Burns 2014a: 154–155). Tuomas Rasimus (2009) on tuvas-
tanud ühe eraldiseisva, eristuva mütologeemide kogumi — eriti Aadamale ja Eevale antud mao soovitus ülistamise süüa hea ja kurja tundmise puust —, segatuna mõningate setiaanlike tekstidega, soovitades meil nimetada ofiitlikeks (kr k *ophis* ‘madu’)³⁷ mõningaid teoseid, mida Schenke nimetas setiaanlikeks, sealhul-

³⁵Hälbeline, normist kõrvale kalduv, normidele vastanduv. Selle mõistega iseloomustab A. DeConick gnostilist vaimulaadi (vt DeConick 2016).

³⁶Vt märkust 29.

³⁷Vt märkust 26.

gas võib-olla kõige kuulsamat gnostilist teksti, “Johannese apokrüüfi”,³⁸ milles segunevad setiaanlikud ja ofiitlikud traditsioonid. Tänapäeval viitavad Rasimus ja paljud teised setiaanlikule ja ofiitlikule korpusele üheskoos kui “klassikalisele” gnostitsismile.³⁹

Nagu peaaegu kõik setiaanlikud tekstid, on ka “Johannese apokrüüf” ilmutuslik tekst. Ta on kirjutatud erilises “apokalüptilises” žanris ja rütmis, milles ülemaine tunnetus on kingitud nägijale taevase vahendaja kaudu (Collins 1979). Mõned teadlased on väitnud, et gnostiline kirjandus märgistab ühte erilist arengut varakristlike kirjandusžanrite hulgas, “gnostilist ilmutusdialoogi”, milles ülestõusnud Jeesus pakub oma õpilastele varjatud teadmist (Rudolph 1996), ent sellised tekstid on (vormi ja žanri mõttes) eristamatud muudest varakristlikest ilmutustekstidest ilma taevase rännakuta, nagu “Johannese ilmutus” (Burns 2014b: 361). Pseudepigraafia ja pretensioon taevase tunnetuse valdamisele on eneseautoriseerimise strateegiad seal, kus käegakatsutavamad autoriteedid puuduvad. Nende laialt levinud kasutamine setiaanlikes ja ofiitlikes tekstides viitab sellele, et neid kirjanduslikke traditsioone ei läbi tugev rühmadefineerimise tunne. Tõenäolisemalt nägid setiaanlikud autorid end kuuluvat teatud subkultuuri kaaskristlaste hulgas (vrd Scott 1995: 116–119; Brakke 2010: 87, 2011: 274). See võiks seletada, miks meil pole peaaegu üldse veenvat tõendmaterjali setiaanliku kirjanduse taga seisnud sotsiaalse rühma kohta. Eriti sel ainsal juhul, kus meil on olemas tunnistus isikute rühmast, kes lugesid setiaanlikke tekste — Porphyrios, kes ütleb, et ta tunneb “kristlikke hereetikuid”, kes levitavad viimsepäevasõnumeid Nag Hammadist säilinud setiaanlike teoste pealkirjade all, nagu *Zostrianos (Zost)* (NHC VIII,1) ja *Allogenes* (NHC IX,3) —, kutsub filosoof neid kristlasteks ja gnostikuteks, mitte setiaanideks (*Vita Plotini* 16; Burns 2014a: 3, 161–162).

Lood on teisiti 2. sajandi Aleksandria õpetaja Valentinose ja tema nime kandva liikumisega, kus meie tõendusmaterjal näitab

³⁸Vt märkust 22.

³⁹Vt terminoloogia kohta: Broek 2022.

meile mütoloogiliste ja kosmoloogiliste ideede mitmekesisust, meenutades klassikalist gnostitsismi, mida nähakse “esoteeriliste” õpetustena, mis on aluseks Piiblis kirjapandule (Holzhausen 2005: 1145; samuti Thomassen 2008, 2019; Turner 2019a, 2019b; Dubois 2019). Valentinos ja tema õpilased olid karismaatilised, haritud õpetajad, kelle nimesid tundsid ja mõistsid hukka nende protoortodoksides⁴⁰ vastased. Nende tekstides kasutati kristlike platonistide, nagu Justinus Märter või Aleksandria Origenes, pühakirjaga seotud strateegiaid — filosoofiliselt asjatundlikku eksegeesi varastele kirikutele tüüpiliste probleemide puhul —, eeldades tugevat kiriklikku struktuuri. Valentiniaanid ei olnud subkultuur, nad olid kirik (Williams 1996: 111; Brakke 2011: 280).

Kõigis meie tunnistustes gnostikute kohta, mis pärinevad nende vaenlastelt, peetakse gnostikuid kristlike koguduste liikmeteks. Kõik meieni säilinud gnostilise kirjanduse käsikirjad on kristlikku päritolu. Ei ole mingit tõendusmaterjali gnostitsismi kohta, mis ei kuuluks mingis mõttes kristlikku ümbrusse (Yamauchi 1983: 184–186), ning seepärast tuleks antiikset gnostitsismi vaadelda kristlusega seotud arenguna. Sellel seisukohal on kõige suurem probleem setiaanliku kirjandusega, kus leiduvad mõned selgesti kristlikud tekstid (nagu “Johannese apokrüüf” või “Egiptlaste evangeelium”⁴¹), aga teised tekstid ei viita otseselt Naatsareti Jeesuse kui lunastaja kujule ega Uuele Testamendile. Mõned nendest tekstidest, nagu “Aadama apokalüpsis”⁴² (NHC V,5), on selgelt tänu võlgu muistsele juudi pseudepigraafide ja apokalüptilise kirjanduse maailmale; mõned, nagu *Zostrianos*, on tuttavad ka uusplatonistliku metafüüsikaga. Kuna teadlased pidasid neid tekste kord “juutlikeks” ja “paganlikeks” arenguteks

⁴⁰Protoortodoksiaks nimetatakse vaimseid ja teoloogilisi voole Constantinus Suure eelses kirikus, mille alusel kujunes hiljem välja end ortodoksiana mõistev ja kristlike keisrite poolt Rooma riigis ainsana lubatud kristluse suund.

⁴¹Ka “Suure nähtamatu vaimu püha raamat”. Üks Nag Hammadist leitud gnostilisi tekste.

⁴²Nag Hammadist leitud gnostiline ilmutusraamat, milles Adam vahendab talle osaks saanud ilmutusi oma pojale Setile. Kuulub setiaanliku kirjanduse hulka.

setiaanluse raames (isegi oletades setiaanliku kogukonna juudi päritolu, hilisemat kristianiseerumist ja viimaks paganlikustumist; vt Turner 2001: 255–300), viitab kogu setiaanlikku korpusst läbiv juudi apokalüptilise traditsiooni ja ristimisega seotud keele ühine kiht, et need pärinesid isikutelt, kes asusid kujuneva kristluse ja judaismi piiril (Burns 2014a: 145–147).

GNOSTILISTE TRADITSIOONIDE RETSEPTSIOONID, I: MANDALASTE USUND, MANIHHEISM, ISLAMI GNOSTITSISM JA BALKANI DUALISMID

Veel üks gnostiline rühm, mis tekkis noil piirialadel, on mandalased,⁴³ hilisantiikne ristijate liikumine, mis ilmus esmakordselt nähtavale Mesopotaamias kusagil kolmanda kuni viienda sajandi paiku (Bukovec 2013: 423–439; vrd nüüd Bladel 2017). Mandalaste usund toetub vabalt hilisantiikaja Mesopotaamia usundi avarale ideedespektrile, ent tema mõtlemise “gnostiline” iseloom ilmneb mütoloožilises olulisuses, mille on omandanud pisut saatmatu demiurgikuju, Ptahil, mandalaste hingede oma valgusemaailma koju tagasipöördumise keskne eesmärk ning taeva ja pimeduse maailma dualism, mida valitseb pahatahtlik Ruha (Rudolph 1987: 343; Buckley 2002: 9–10, 40–48, 145). Enamgi veel — “mandalik” tähendab “gnostiline” (*manda* ‘tunnetus, teadmine’) ja nii võib öelda, et “gnostitsism” kõige rangemas mõttes, nende inimeste muistne religioon, kes kutsuvad ennast gnostikuteks, on säilinud tänapäevani (Buckley 2002: 7; Pearson 2005: 97–8, 101; vt Bladel 2017: 5–6).

Mandalased on erandlikud; teiste hilisantiikajast tuntud gnostiliste rühmade saatuseks oli tagakiusamine ja lõpuks hääbumine (Koschorke 1981; Turner 2001: 300–301). Ometi on põhjust rääkida *antiiksete gnostiliste traditsioonide ja ideede retseptsioonist* mitmesugustes religioossetes kontekstides ja arenguteedes.

⁴³ Vt nende kohta: Rudolph 2014: 367–381; Buckley 2002, Buckley 2005; Lupieri 2001.

Näiteks manihheismi,⁴⁴ usundit, mille 3. sajandi keskel rajas pärsia prohvet Mani (Gardner, Lieu 2004), on sageli kutsutud gnostiliseks usundiks, kuid tema maailmaloojad on heatahtlikud, jumalikud toimijad. Mani õpetas, et jumalik, mittekehaline valgus, ja ilmalik, materiaalne pimedus on alati koos eksisteerinud ning osalevad suures kosmilises lahingus, milles praegune maailm ja meie kehad on vaid lahinguväli. Kosmos on masin, mis on ehitatud vangistatud, jumaliku valguse eraldamiseks materiaalistest kehast ja selle tagasitoimetamiseks taevasse. Palve ja rituaalide õige järgimise, eriti dieedi kaudu võitleb inimene selles sõjas valguse poolel, aidates toimetada valgust taevasse. Järelikult, kuigi manihheistlik mõtlemine on dualismi musternäide — “idee kahest ülimast vastandlikust printsibist, kus kosmos on nendevahelise konflikti areeniks” (Gardner 2016) —, pole ta päris gnostiline. Leidub küll suuri sarnasusi mõnede setiaanliku gnoosise ja manilaste ideede vahel, mida teadus on alles hakanud uurima. Need võib panna ühise pärandi arvele Mesopotaamia ristijate sektide hulgas, kus armastati juudi apkalüptilist pärimust (Burns 2014a: 143–146; BeDuhn 2016).

Kui mandalaste usund on kuulunud alati võrdlemisi väikesele kogukonnale, siis manihheism saavutas suurt edu misjoniusundina oma prohveti eluajal, ning seda peeti läbi keskaja tugevaks jõuks. Islami allikad on eriti olulised meie teadmise jaoks sellest liikumisest ja ta arengust (Reeves 2011). Keskaegses islamimaailmas ringleb endiselt teateid gnostilistest traditsioonidest, mis viivad tagasi “klassikalise gnostitsismi” õitsenguni,⁴⁵ nagu teatab Süüria heresioloog Theodor bar Konai⁴⁶ arutelus antiikse audiaanide⁴⁷ sekti üle, mis oli tema päevil ikka veel aktiivne (Bee 2005).

⁴⁴Vt maniluse ehk manihheismi kohta: Klimkeit 2002; Rudolph 2014: 341–367; Lahe 2006a; Hutter 2018; BeDuhn 2008; Coyle 2009; Gardner jt 2015.

⁴⁵Islami ja gnostitsismi suhete ning islami gnostitsismi kohta vt Reeves 2019; Asatryan 2019; Milani 2019: 336; Daftary 2019.

⁴⁶Vt selle 8. sajandil kirjutatud Süüria heresioloogi kohta: Rudolph 2014: 28.

⁴⁷Kristlik sekt, mida mainib esmakordselt 4. sajandil kirjutatud Salamise piiskop Epiphanius.

On samuti pakutud, et mõningaid hereetilisi moslemi sekte, nagu *ghulat* (“äärmuslased”),⁴⁸ võib pidada gnostikuteks (Halm 1982; Asatryan 2017). See varane šiiitlik liikumine uskus väidetavalt, et prohvet ja tema perekond on jumalikud olendid, kes on inkarneerunud maa peal inimkujul, ning et usklikud ise on võimelised saavutama jumalikkude staatust juba selles elus. Nende pseudepi-graafilised raamatud sisaldavad keerukaid, detailseid müüte tae-va, kosmose, inglite ja deemonite päritolust ning viimaks inimese loomisest ja taassünnitsüklist, mis meenutab klassikalise gnostilise *mythos*’e paljusõnalisi kosmoloogiaid ja maailma ajalugusid. *Ghulat*’i loomiskäsitlused ei ole siiski dualistlikud: versioonides, kus demiurgiks on deemon Azazel,⁴⁹ on ta allutatud ühemõtteliselt jumalusele, sellal kui versioonides, kus jumalik Muhammad loob maailma, peetakse teda heatahtlikuks (Couliano 1992: 37; Burns, Asatryan 2016: 82–84). Kuigi termin “islami gnostitsism” on seega natuke vale nimetus, on pikemata selge, et *ghulat* ja teised šiiia grupid, nagu *nusayri*’d,⁵⁰ olid sama esimese aastatuhande Süüria-Mesopotaamia religioosse keskkonna produktid, milles gnostikud, manilased ja mandalased vahetasid vabalt ideid ja arendasid neid oma juutidest, kristlastest ja moslemitest kaas-aegsete hulgas (Amir-Moezzi 2016).

Samas on probleem, kuidas olid need gnostilised ja manih-eistlikud traditsioonid seotud dualistliku hereesia, eriti bogomilismi⁵¹ ja tema järeltulija katarluse⁵² levikuga keskaegses Euroo-

⁴⁸Šiiitlik rühmitus, tekkinud ajavahemikus 680–700.

⁴⁹Selle nimega kõrbevaimu mainitakse esmalt Vanas Testamendis (3Ms 16). Hilisemas judaistlikus ja kristlikus kirjanduses saab temast kuri vaim (deemon). Tema kujust on inspireeritud ka saatana (“Meister Wolandi”) kaaskondlase Azazello kuju Mihhail Bulgakovi romaanis *Meister ja Margarita*.

⁵⁰Süürias levinud islami rühmitus, tuntud laiemalt alaviitide nime all.

⁵¹10. sajandil Bulgaarias tekkinud dualistlik liikumine. Vt selle kohta Rudolph 2014: 389–390; Zlatar 2019.

⁵²Keskajal Lõuna-Prantsusmaal ja Põhja-Itaalias levinud dualistlik õpetus. Vt selle kohta Le Goff 2000: 558–560; Le Roy Ladurie 1996; Lambert 2002; Borst 1997.

pas, jäänud vaatamata intensiivsele uurimisele vastuseta (nt Coulano 1992: 40–42; Stoyanov 2000: 158–166, 187–192; ja vt Zlatar 2019). Meie allikad on nende dualismide arengu osas isegi ühekülgsamad ja segasemad kui need, mis puudutavad antiikset gnostitsismi; puhtalt juba katarite liikumise olemasolu on vaieldav (Sennis 2016). Sellele vaatamata omistatakse bogomilismile ja katarlusele moodsas populaarses ettekujutuses muistsete gnostikute esoteeriliste õpetuste oletatavate pärijatena ja vahendajate-na suurt tähtsust.

GNOSTILISTE TRADITSIOONIDE RETSEPTSIOONID, II: JUUDI GNOSTITSISM JA MAAGIA

Teisalt on gnostiliste traditsioonide ja judaismi suhet traditsiooniliselt seotud gnostitsismi *päritolu* küsimusega. Teadus püüdis kaua leida “gnoosise algeid” näivalt eelkristlikest, gnostilistest tunnustest hilistes juudi tekstides, olgu nad siis pseudepigraafilised, rabiinlikud või kuulugu need keskaegsete käsikirjade traditsiooni, mida on tavapäraselt kutsutud *hekhalot*- (“paleed”)⁵³ kirjanduseks (ülevaade: Lahe 2012).⁵⁴ See uurimissuund on osutunud viljatuks. Rabiinlik poleemika “kahe taevase väe” olemasolu üle meenutab pealiskaudselt gnostilist demiurglust, kuid pole nii selge, nagu paistab, ja on igal juhul liiga hiline gnostitsismi eelkristliku, juudi päritolu tõendamiseks (Gruenwald 1981; Segal 2002). Gershom Scholemi⁵⁵ hüpoteesi (1960: 10, 34–35), et *hekhalot*-tekstide ja juudi müstika juured üldiselt peituvad helleniseerunud “juudi gnostitsismis”, mida võib rekonstrueerida patristilise ja rabiinliku tõendusmaterjali põhjal, peetakse tänapäeval aga parimal juhul eksitavaks. Juudi müstika uurimine jätkub tänapäeval ilma viideteta gnostitsismile, keskendudes pigem

⁵³Varakeskaegsed juudi tekstid, mis kirjeldavad taevaseid paleesid ja hinge rännakuid nendes.

⁵⁴Hellenistlikest juudi sektidest tuleb gnostitsismi päritolu ka näiteks Birger A. Pearson. Vt Pearson 2020.

⁵⁵Juudi filosoof ja ajaloolane (1897–1982), tuntuim juudi müstika uurija.

keskaegse juudi kultuuri vastasmõjudele Bütsantsi kristliku kultuuriga (Herrmann 2013: 87–88). Vaatamata sellele pakub juudi apokalüptilise kirjanduse sulatustiigel, mis on ühine gnostilistele, manihheistlikele ja hilisematele juudi müstilistele arengutele, suurepäraseid võimalusi nende traditsioonide vahelise “ristviljastumise” uurimiseks, isegi kui päritolu uurimine kõrvale jätta (Burns 2014a: 141–143).

Peamine sellise vastasmõju trajektoor nende traditsioonide vahel ilmneb maagilises praktikas ja väenimedes (*nomina barbara*, “barbarlikud nimed”⁵⁶), nagu märkas Scholem rohkem kui pool sajandit tagasi (1960: 94–102) oma uurimuses juudi, aramea manamiskaussidest nimega *Sesengenbarpharanges* — see on nimi, mis esineb ka kreeka- ja koptikeelsetes maagilistes ning gnostilistes tekstides. Gnostiline kangelanna Norea, Seti õde ja abikaasa, esineb mõningate tema arhontlike vastaste kõrval 11. sajandi heebreakeelses loitsus Kairo genizast⁵⁷ (Leicht 2000). On loendamatu teisi näiteid mütologeemidest, nimedest ja palvetest, mis rändavad “gnostiliste” ja “maagiliste” tekstide vahel (Tardieu jt 2013; Burns 2019; Choat 2019). Tõendusmaterjal ei luba öelda, kas gnostitsism oli mõjutatud maagiast või vastupidi; sest muistse gnostitsismi ja kreeka-egiptuse maagilise kultuuri õitseng, millest annavad teada korpused nagu “Kreeka maagilised papüüruused” (PGM), näib olevat samaaegne ja teineteist vastastikku toetav, ületades kultuslikke piire läbi antiikaja ja pärast selle lõpu. (Väärrib märkimist, et võimatu on ka *hekhalot*-tekstide “maagilisi” ja “müstilisi” külgi teineteisest eraldada.) Isegi gnostiliste ja maagiliste allikate teaduspublikatsioonid on omavahel seotud. Kui teadlased hakkasid 19. sajandil publitseerima ja tõlkima “Kreeka maagilisi papüürusi”, märkisid nad ära vokaalloitsude kasutamist, mida on teadaolevalt praktiseerinud 2. sajandi gnostik Marcus Maag (Eirenaios, *Haer.* 1.14),⁵⁸ ja nimesid, mis leiduvad

⁵⁶Nii nimetatakse loitsudes esinevaid võõra päritoluga nimesid, mida peeti eriliselt väekateks.

⁵⁷Koht sünagoogis, kuhu talletatakse vanad, kasutuskõlbmatud käsi- kirjad.

⁵⁸2. sajandil elanud valentiniaanide koolkonda kuulunud gnostik. Vt tema kohta: Rudolph 2014: 338–339; Förster 1999.

tollal äsja publitseeritud Askew' koodeksis (Brashear 1995: 3406, 3422). Nii kirjutas Wolfgang Schultz,⁵⁹ tulevane natsionaalsotsialismi mütoloo, 1910. aastal, et "maagiliste tekstide autorid nimetasid oma tarkust *gnosis*'eks, mida tunnistavad selgesti ja korduvalt maagilised papüürid" (Schultz 1975: 263).

GNOSTILISTE TRADITSIOONIDE RETSEPTSIOONID, III: VALELIK GNOOSIS

Nagu alguses mainitud, on teadlased sageli järginud Bauri, käsita-des "gnoosist" ja "gnostitsismi" samaväärsena (nt Williams 1996: 3, 7–8, 44, 56, 80, 82, 263). Samas on olemas teine teadustraditsioon, mis eristab antiikset gnostitsismi koos selle dualistlike konnotatsioonidega ja kristlike väljendusvormidega gnoosisest, mis hõlmab palju laiemat nähtusteringi. Religiooniloolased (eriti Euroopas) on kasutanud kaua aega "gnoosist" lihtsalt mistahes religiooni tähistamiseks, kus lunastus seisneb erilise teadmise omandamises (Jonas 2001: 32; Rudolph 1987: 55; Filoramo 2000: 1043; Marksches 2000: 1045; Pearson 2005: 100). Mõnikord on väidetud, et see lunastav "gnoosis" on alternatiiv kirikute ilmutatud "usule" (kr k *pistis*), erinevus, mis näib olevat keskne muistsete gnostikute ja nende protoortodoksides vastaste konfliktis (Rudolph 1987: 56; Pearson 2005: 91). *Gnōsis*'e ja *pistis*'e dihhotoomia juured peituvad Uue Testamendi teaduses: Paulus ründab ebajumalatele pühitsetud liha söömise *gnōsis*'t ning kuulutab, et usk ja armastus on õige kristlik tee (1Kr 8:13; Bultmann 1933: 709; samuti Jonas 2001: xvii–xviii), isegi kui Kolossa ja Efesose kirjade pauliinlike autorite kõrgkristoloogia on mõjutatud gnoosisest (Baur 1975: 16). Mis kõige tähtsam, pastoraalkirjade autor,⁶⁰ ründab "valelikku gnoosist", mis jutlustab võõraid müüte ja kuulutab, et ülestõusmine on juba toimunud (1Tm 6:20).

⁵⁹ Austria filosoof (1881–1936).

⁶⁰ Pastoraalkirjadeks nimetatakse Uues Testamendis 1. ja 2. kirja Tiimoteosele ja kirja Tiitusele. Nende kõigi autorsuse omistas traditsioon Paulusele, kuigi tegelikult on kirjad kirjutatud pärast tema surma (1. sajandi lõpus või koguni 2. sajandi alguses).

“Ei ole endastmõistetav, et viidet gnoosisele 1Tm 6:20 tuleks võtta vihjena inimeste õpetusele, kes esindavad “mingit kristliku gnostitsismi varast vormi”” (Marjanen 2005: 9), ja on häid põhjusi lükata tagasi see *gnōsis*’e ja *pistis*’e dihhotoomia. Nende terminite üle on vaieldud varakristlikus kirjanduses, kuid mõnikord on neid teineteisega võrdsustanud autorid, kellel pole seost gnostitsismiga (Athanasios, *Vita Antonii* 77; Justinus Märter, *Dialogus* 69.1; Bultmann 1933: 714). Teisalt on kindlasti ette tulnud, et gnoosiseks nimetatakse teatud sorti müstilist tunnetust, nagu hermeetilises kirjanduses⁶¹ (Hanegraaff 2008), kuid teised terminid, nagu “usk”, “müsteerium” või “algilmutus” on sellise tunnetuse kohta samuti kasutusel olnud (Burns 2015: 28–29). Tõepoolest, nagu märgib Williams (2005: 71), räägib rikkalik hulk tõendusmaterjali muistse gnostitsismi kohta “usu” olulisusest seal, kus me ootaksime “*gnōsis*’t”. Muidugi mõista on lunastav tunnetus inimese jumalikust päritolust gnostitsismis keskne, nagu on esile tõstetud muistseis müütides, mis hindavad kõrgelt teadmise puust söömist paradiisis (*Maailma algusest*,⁶² NHC II,5.118.34–119.19). Siiski ei leia me gnostitsismi kõikjalt, kus on kasutatud terminit *gnōsis*, ega alati *gnōsis*’t, kui asume sügaval gnostikute pärusmaal. Gnostiline sõnavara on mitmekesine.

Siiski, Eirenaios ise, pidades kohaseks 1Tm 6:20 sõnastust,⁶³ deklareerib, et simoniaanide, esimeste gnostikute õpetus olevat “valelik tunnetus” (*Haer.* 1.23.4) ja eristus oligi loodud. An-

⁶¹Rooma keisririigi ajajärgul (1.–3. sajandil) tekkinud traktaadid, mille õpetust nimetatakse hermetismiks, kuna ilmutuse vahendajana esineb neis Hermes Trismegistos (“Kolm korda suur = väga suur Hermes”). Traktaatide mõttemaailm on mõjutatud keskmisest platonismist ning on mõnedes punktides lähedane gnostitsismile.

⁶²Nag Hammadist leitud gnostiline traktaat, mille alguses räägitakse maailma tekkimisest. Traktaadi autor on veendunud, et vaid tema teab, kuidas maailm tõeliselt alguse sai, s.t kõik maailmatekke müüdid eksivad.

⁶³“Oh Timoteos, hoia, mis su hoolde on usaldatud, pöördu ära labastest tühihuttudest ja valeliku tunnetuse vastuväidetest, mida omaks tunnistades mõned on kaldunud kõrvale usust” (1Tm 6:20–21). Eirenaios ja ka paljud 20. sajandi uurijad on seostanud seda kirjakohta viitega gnostilisele liikumisele. Vt Lahe 2007.

tiikse antivalentiniaanliku poleemika proovikivi oli etteheide, et “vaimsed”, kes pretendeerivad lunastava “tunnetuse” omamisele, peavad end kõrgemateks “hingelistest” (neist, kes on võimelised jõudma vaid “usu ja tegudeni”),⁶⁴ mõjudes kirikule kahjulikult (Eirenaios, *Haer.* 1.6.2; Clemens Aleksandriast, *Stromateis* 2.3.10.2). Valgustusajastu protestantlikus poleemikas sai lunastav “tunnetus” alates antiapologeedist Jakob Thomasiusest⁶⁵ partneri — “mõistuse”. Oma *Schediasma Historicum*’is (1665) väidab Thomasius, et gnoosis on “hereesia tuumelement, viidates katsele [---] jõuda jumalike tõeluste tunnetuseni üksnes inimlike vahendite abil, sõltumata Piibli ilmutusest”, ning seega tuleb seda eristada tunnetusest, mis saadakse ratsionaalse filosoofia kaudu ja mille on ilmutanud Jumal (Hanegraaff 2016: 385; 2012: 101–107). Selline “gnostiline” hereesia hõlmas rea diskursusi, mis olid läinud moodi suuresti tänu renessansi platonismile: uusplatonistlikku ja hermeetilist kirjandust, maagiat, alkeemiat ja astroloogiat (Hanegraaff 2012: 148–152).⁶⁶ Jakob Brucker⁶⁷ teeb oma *Historia critica philosophiae*’s (1742–1744) sarnase kolmikjao-tuse (usk-mõistus-gnoosis), tähistades gnoosisega “põhimõtteliselt kõike seda, mida me tänapäeval uurime “lääne esoteerika” nimetuse all” (Hanegraaff 2016: 386; 2012: 137–147). Lõpuks tuli “gnoosis” kasutusele positiivses tähenduses, tähistades kõrgelt hinnatud ilmutuslikku tunnetust, mis läks antiikajal kaduma, nagu seda teeb Jacques Matter (1828),⁶⁸ kes kasutab seda viida-

⁶⁴“Vaimsete” (kr k *pneumatikoi*) ja “hingeliste” (kr k *psychikoi*) kui kahe (kõrgema ja madalama) inimklassi eristamist on omistatud valentiniaanide koolkonnale.

⁶⁵Jakob Thomasius (1622–1684), Saksa filosoof ja jurist.

⁶⁶Autor viitab sellele, et renessansiajastul toimus ka kõigi loetletud nähtuste renessanss. Platonismi taaselustumise kohta renessansiajastul vt Halfwassen 2022: 225–227.

⁶⁷Johann Jakob Brucker (1696–1770), Saksa filosoofiaajaloolane. Jens Halfwasseni andmetel sündis ka mõiste “uusplatonism” Bruckeri 1742. aastal ilmunud teose *Historia critica philosophiae* mõjul (Halfwassen 2022: 17).

⁶⁸Jacques Matter (1791–1864), Prantsuse kirikuloolane, tuntud gnostitsismi uurijana. Autor viitab ta raamatule *L’histoire critique du Gnosticisme*.

tes “Egiptuse ja Kreeka müsteeriumide” ja “pütaagorlaste” iidsele “esoteerilisele” õpetusele. Matteri “gnoosise” kasutamine näib olevat omakorda tuletatud Johann Philipp Gableri⁶⁹ mõistekasutusest, kes lõi 1792. a termini *Esoterik* (Hanegraaff 2012: 335). Nii muutusid 19. sajandi alguses “gnoosis” ja “esoteerika” positiivse konnotatsiooniga sünonüümideks (Faivre 2010: 92; Hanegraaff 2016: 386; vt ka Faivre 2019), vastandudes “usule”, “mõistusele” ja tõesti — ka “gnostitsismile”. Tasub märkida, et “gnoosis”, nagu selle oli kujundanud Thomasius ja kõrgelt hinnanud Matter, sõnastati praktiliselt tundmata antiikset gnostilist kirjandust, mis ei saanud teadlastele ligipääsetavaks enne 19. sajandi keskpaika.

Seepärast on olemas pinge varauusaegse gnoosise teoloogilise konstrukti ja mõttemaailma vahel, mida me leiame muistsete *gnōstikoi* hulgas ja mida tänapäeva teadus võib kutsuda “gnostitsismiks”. Me näeme seda pinget Hollandi teaduses, kus “gnoosis” on jäänud kasutusele ajaloolise kategooriana. Selle võttis esimesena kasutusele patrooloog Gilles Quispel (1916–2006),⁷⁰ kes oli omakorda inspireeritud Carl Gustav Jungist (Faivre 2010: 102), ja seda kasutavad tänini Roelof van den Broek,⁷¹ Wouter Hanegraaff ning osalt Quispelist mõjutatud Ameerika teadlane April DeConick.

Van den Broek näeb gnoosises, mida rünnatakse 1Tm 6:20-s,

esoteerilist, s.t osalt salajast, vaimset jumalatunnetust ning inimese olemusliku tuuma jumaliku päritolu ja eesmärgi tunnetust, mis põhineb ilmutusel ja sisemisel valgustusel, mille omamine kätkeb endas vabanemist materiaalsest maailmast, mis hoiab inimesi vangistuses.

Antiikajal leidis seda gnoosist eeskätt selles, mida van den Broek nimetab gnostiliseks usundiks ja hermeetiliseks usundiks,

⁶⁹Johann Philipp Gabler (1753–1826), Saksa protestantlik teoloog. Oli üks esimesi, kes nõudis dogmaatika ja piibliteaduste eristamist.

⁷⁰Eesti k on ilmunud tema artikkel gnoosisest (Quispel 1987).

⁷¹Eesti k on ilmunud peatükk tema raamatust *Gnosis and Gnostic Religion* (Broek 2022).

s.t muistse hermeetilise kirjanduse mõtlemises, sellal kui gnostitsism on “gnoosise radikaalne vorm, mis väljendub 2. sajandi suurtes gnostilistes müütides” (Broek 2012: 1, 3, 10).⁷² Tegelikult oli “meie ajaarvamise esimeste sajandite gnostiline usund lääne kultuuri esoteerilise voolu varane esindaja”. See on “mentaaalus, gnostiline mõtteraamistik”, mida võib leida mitmesugustes religioossetes kontekstides ja mida “iseloomustab tõsiasi, et see võib ennast kergesti siduda juba olemasolevate religioossete ja filosoofiliste süsteemidega” (Broek 2006: 406).

Keskne gnostiline idee ilmutatud, salajasest gnoosisest kui kingitusest, mis valgustab inimese seesmist mina ja selle vabastab, leidub kõigil perioodidel. [---] See on põhjus, miks terminid “gnoosis” ja “gnostiline” on kasutatavad antiikajast kuni tänapäevani kõigi ideede ja voolude kohta, mis rõhutavad esoteerilise tunnetuse vajalikkust (Broek 2012: 3, 8).

Samasugust ideede kogumit on käsitletud April DeConicki hiljutises teoses gnostilisest spirituaalsusest, mis “pole uus usund, vaid uus spirituaalsuse tüüp”, mis on ületanud muistsed religioossed seosed (DeConick 2016: 10). Ta paigutab selle vaimsuse kujunemise, milles olid kesksed isiklikud müstilised kogemused, platoonikute (läbinisti hüpoteetiliste) initsiatsioonide hulka, mis puutuvad Egiptuse jumala Atumi⁷³ müsteeriumidesse (DeConick 2016: 70). Ta teeb kindlaks neli “gnostilist äratust” pärast kristlike gnostikute ja manilaste allasurumist antiikajal: paulikiaanide,⁷⁴ bogomiilide ja katarite dualismid Balkanil; platonismi õitseng renessansiajal; Bruce’i ja Askew’ koodeksite avastamine ja nende retseptsioon Meadi, Blavatsky ja Jungi poolt; Berliini, Nag

⁷²Eesti keeles vt Broek 2022.

⁷³Jumal vanaegiptuse usundis (vt Stadnikov 2019: 34). DeConick arvab, et see jumal on gnostikute kõrgema, transtendentse Jumala prototüüp (DeConick 2016: 55).

⁷⁴7. sajandil Süürias või Armeenias tekkinud dualistlik õpetus. On mõjutanud bogomiilide õpetust. Vt selle kohta: Rudolph 2014: 389–390.

Hammadi ja Tchacose⁷⁵ koodeksite avastamine, tõlkimine ja retseptsioon (DeConick 2016: 347–350).

Muidugi on need teoretiseeringud gnoosise üle erinevad: DeConicki meelest on gnoosisekogemusi kõige parem mõista muutunud teadvusseisunditena (sarnaselt Merkur 1993: 110–114), aga van den Broek sellest ei räägi (kuigi Hanegraaffi meelest on see keskne; vt allpool). Nad on eriarvamusel gnoosise päritolu suhtes. Kuid põhialuste osas on neil üksmeel: gnostiline usund või spirituaalsus on eraldiseisev antiikse gnostitsismi nähtusest, gnoosise ainulaadsest dualistlikust kehastusest. Tegelikult on see erinev kõigist usunditest, kuna see ületab religioosseid ja isegi ajalisi piire. Gnoosis ulatub antiikajast tänapäeva; selle alus on isiklik ilmutuslik kogemus väljendamatust Jumalast.

Nagu märgib Hanegraaff (2016: 391), pole selle gnoosisekontseptsiooni üle tänapäevases uurimises eriti diskuteeritud. Tõepoolest, sellega pole antiikse gnostitsismi uurijad eriti üldse tegelnud. Teen siinkohal katset lühikese kriitikaga (samuti Burns 2015: 27–29). Kuigi nii van den Broek kui ka DeConick on hoolsad gnostilise mõtteraamistiku ja gnostilise spirituaalsuse eristamisel gnostilisest usundist (ja omakorda selle eristamisel kristlusest, islamist jne), on raske näha, milles see seisneb. Van den Broek näiteks vastandab “gnostilise usundi” “gnostilisele usundile kui sellisele” (2012: 3). See ajab asja vaid segaseks. Pealegi saavutab kavatsus eristada erilise “gnostilise” religioosse tunnetuse või müstilise kogemuse kirjeldusi mistahes konkreetsest religioossest liikumisest, lootuses vältida essentsialiseerimist, just selle. Kui nimetada antiikseid setiaane ja manilasi, keskaegseid juudi müstikuid ja šii teolooge ning tänapäeva teosoofe kõiki teatud mõttes gnostikuteks, vaadatakse mööda nende iseloomulikust, ajaloolisest identiteedist koos nende iseloomulike, ajalooliselt kirjeldatud murede ja huvidega. Isegi kui nt kaks sellist rühma olid ühel meelel, et maailma looja ei ole Jumal või et ini-

⁷⁵Koptikeelne koodeks, mis sai laiemale avalikkusele tuntuks tänu 2006. a esmakordselt avaldatud Juuda evangeeliumi tõlkele. Koodeks sisaldab peale nimetatut veel teisigi kristlikke gnostilisi teoseid. Vt selle kohta: Broek 2013: 23–24; Wurst, Popkes 2012.

mesed on jumalikud, olid neil tavaliselt erinevad põhjendused, et nii mõelda; ning nad sõnastasid selle teema erinevate autoriteetsete (nt piibellike) traditsioonide suhtes. Meenutatagu Jungi saksa romantilist “müstotsentrismi” ja teadlasi, kes kohtusid temaga 20. sajandi keskel Eranose kokkutulekutel Šveitsis.⁷⁶ Motiveeritud “otseselt metaajaloolisest, kui mitte idealistlikust agendast”, üritasid Eranose teadlased välja koorida oma uuritavate usundite ja religiooni kui sellise “gnostilist”, esoteerilist tuuma, tõrjudes usundi sotsiaalsed, õiguslikud ja rituaalsed elemendid äärealale (Wasserstrom 1999: 5, 239–240). Isegi kui seda mitte nimetada religiooniks, isegi kui see on juhuslik, näib gnoosise “gnostilise mentaliteedi” konstrukt tegevat suuresti sedasama.

Muuhulgas on terminit “gnoosis” kasutanud ka Hollandi religiooniloolane Wouter Hanegraaff, et kirjeldada ühte teatud ilmutusliku tunnetuse tüüpi (minu sõnad). Ka sellest vaatenurgast on gnoosis midagi gnostitsismist eraldiseisvat (Hanegraaff 2016: 381): filosoofide pretensioon omada erakordset teadmist, mis pärineb muutunud teadvusseisundi kogemustest. Antiikajal olid sellised pretensioonid sageli autoriseeritud, kuuludes “orientaalse” *philosophia perennis*’e⁷⁷ juurde. See kogemus oli, kirjutab Hanegraaff

iseäranis Egiptuses valitsenud teatud laadi “konfessioonideüleses” kultuslikus õhustikus keskne huvi, mille järgijad — olgu nad siis paganad, juudid või kristlased — tõlgendasid kõik (kesk)pla-

⁷⁶1904. aastal loodi Saksamaal religioonilooliste küsimuste arutamiseks professoreid ühendav Eranos-Kreis. Selle nimi kandus üle 1933. a loodud interdistsiplinaarsele arutelurühmale, mis korraldas (ja korraldab tänini) oma kokkusaamisi vaheldumisi Moscias ja Asconas Šveitsis. Neil kokkusaamistel osalesid mh süvapsühholoogia rajaja Carl Gustav Jung (1875–1961), usundiloolane Mircea Eliade (1907–1986), patristik Gilles Quispel, juudi müstika uurija Gershom Scholem jpt silmapaistvad vaimuinimesed.

⁷⁷Lad k ‘igavene filosoofia’. Oletatav inimkonna iidne ja universaalne tarkus, mille säilitajateks peeti Kreeka-Rooma maailmas Egiptuse, Kaldea ja Pärsia preestreid (maage), India braahmaneid, juudi prohveiteid jt “idamaise tarkuse” esindajaid. Käsitlust sellisest tarkusest vt Dihle 2020: 76–97, 119–138.

tonistlikku⁷⁸ metafüüsikat nii, et see muutus religioosseks maailmavaateks,

otsides “oriendi ja tema legendaarsete tarkade [...] muistset ja universaalset vaimset tarkust” (Hanegraaff 2016: 381). Hanegraaffi järgi rõhutab gnoosis “diskursiivse keele totaalset ebaadekvaatsust” Jumala kirjeldamisel ja annab meile nõnda selle asemele “idealiseeritud narratiivid sellest, kuidas selle on saavutanud eeskujulikud otsijad”. Kogemus on selles keskne: “võimalus saavutada otsest ligipääsu valguse maailmale ekstaatiliste seisundite abil oli omane platonistlikule orientalismile”. Renessansi mõtlejad huvitusid muistse hermeetilise ja platonistliku kirjanuduse “ratsionaalsuseülesest ekstaatilisest tunnetusest”, mida tagas “inkognito säilinud *gnosis* kui ekstaatiline usund, mis rajanes platonistlikel ja hermeetilistel alustel”, mis “näisid vajavat muutunud teadvusseisundit” (Hanegraaff 2016: 382–384, 387–388).

Nagu van den Broek ja DeConick, ei kirjelda ka Hanegraaff “gnostilist usundit”. Siiski toimib ta termini “gnoosis” osutus samal kombel. Ükskõik kui palju üritada visandada konfessioonideülest, ajalooülest gnoosist — nimetatagu seda siis gnostiliseks vaimsuseks, gnostiliseks religiooniks või platonistlike orientalistide ekstaatilisteks seisunditeks —, see on ajaloolise kriitika valdkonnas raske. Üks silmapaistev näide pakub end ise setiaanlike gnostiliste apokalüpsiste näol, mis ringlesid muistse uusplatonistliku filosoofi Plotinose koolis kolmanda sajandi keskel pKr ja mis on nüüd olemas Nag Hammadist.⁷⁹ Plotinose õpilane Porphyrios ütleb, et kristlikud hereetikud viitavad nendele apokalüpsistele isegi kui Platoni kirjutistest autoriteetsematele. Nendes setiaanlikes tekstides sisalduv metafüüsika ja negatiivne teoloogia oli väljendatud platonistlikus terminoloogias ja piisavalt arenenult, et pälvida Plotinose tähelepanu; nende kirjeldused noeetili-

⁷⁸“Keskmise platonismina” mõistetakse tavaliselt seda platonismi vormi, mis tekkis 1. sajandil eKr ja püsis kuni uusplatonismi tekkimiseni 3. sajandi alguses pKr. Vt selle kohta: Lahe 2022.

⁷⁹Neid teoseid mainib oma *Plotinose elus* tema õpilane Porphyrios. Vt Burns 2014.

sest tõusust Ühe⁸⁰ juurde võivad olla mõjutanud Plotinose enda müstitsismi (Mazur 2010; ja vt Lacroix, Narbonne 2019). Niihästi Plotinos kui ka gnostikud osalesid orientaalse platonismi diskursuses: esimese arvates oli hieroglüüfidel kõrgemale mõtlemisele omaseid keeleüleseid kvaliteete (*Enneaadid* 5.8.6) ja üks gnostiline apokalüpsis, *Zostrianos*, esitab pseudepigraafilise väite olla “Zoroastri ennustused” (NHC VIII,1.(132)). Siin on kaks oletatavat näidet “gnoosisest” — Plotinose ja gnostikute oma. Ent Plotinos kirjutas traktaadi neid setiaanlikke tekste esindavate kristlike gnostikute *ründamiseks*;⁸¹ Porphyrios andis sellele nimeks *Gnostikute vastu* (*Enneaadid*, 2.9). Plotinos oli gnostikutega teravalt eriarvamusel kosmoloogia, soterioloogia ja eshatoloogia, müüdi ja ilmutuse loomuse osas ning enim kultusliku ja filosoofilise kuuluvuse osas (Burns 2014a: 32–47). Plotinos ja tema gnostilised vastased ei kuulunud kuidagiviisi ühte “gnostilisse mentaalsusesse” või “vaimsusesse”. Ta pidas ennast ise kreeklaseks. Porphyrios nimetab neid kristlasteks ja gnostikuteks; mõlemad pooled pidasid Platonit autoriteediks. Kui me peaksime kasutama terminit “gnoosis” nende tegevuse kohta — arvestades mõlema huvi ekstaatilise kogemuse vastu —, siis võidakse küsida, kas pole see peatükk gnoosise ajaloost lihtsalt üks peatükk müstitsismi ajaloost teise nime all.

MÜSTITSISM, ESOTEERIKA JA UUSGNOSTITSISM

Tõepoolest on raske näha, mille poolest gnoosis erineb müstitsismist, eriti kui gnoosise määratlused rõhutavad selle erinevust gnostitsismi dualismist. Vaatamata Hanegraaffi katsele (2012: 371–373) on ka raske näha, kuidas “gnoosise” uurimine erineb praktikas “lääne esoteerika” uurimisest. Vastavalt sellele väidab Kocku von Stuckrad (2013: 315), et müstitsism, esoteerika ja gnostitsism (s.t gnoosis) on kategooriad, mis üheskoos “moodus-

⁸⁰Õpetus “Ühest” (kr k *hen*) kui kõige oleva ürgalusest on uusplatonismi põhiõpetus, vt selle kohta: Halfwassen 2022: 42–77.

⁸¹Plotinose ja gnostikute konflikti kohta vt Halfwassen 2022: 30; vt ka Rudolph 2014: 67–68.

tavad diskursiivse välja”, mis “korraldab [...] selliseid mõisteid nagu täiuslik tunnetus, ülim tõde, saladuses hoidmine, ilmutus või lunastus”, soovitades, et “esoteerikat” kasutataks juhtudel, mis keskenduvad absoluutse tunnetuse saavutamisele ning “gnostitsismi” juhtudel, mis keskenduvad lunastusele; seega “müstiline diskursus võib põimuda esoteerilise diskursusega, kui tunnetuspretensioonid tuletatakse müstilistest narratiividest. Gnostiline diskursus põimub esoteerilise diskursusega, kui arusaamad lunastusest on seotud pretensiooniga täiuslikule tunnetusele” (Stuckrad 2013: 318). Mujal olen ma väitnud, et see, mille üle vaieldakse “gnoosise” puhul, on tegelikult võistlevad ilmutuspretensioonid, millest mõnd uuritakse tänapäeval “lääne esoteerika” rubriigi all (Burns 2015: 29).

Väitlused nende terminite üle jätkuvad kindlasti. Samal ajal on väljaspool akadeemilist maailma muistse gnostilise kirjanduse tõlked ja teaduslik väitlus gnostitsismi ja gnoosise üle hakanud elama omaette elu. Kuigi mõned muistse gnostitsismi uurijad peavad gnostitsismi retseptsiooni tänapäeva religioosset elus kõrvaliseks (Markschies 2001: 13), annab see meile ehk parimad laboratooriumid, et sõeluda välja, mida me teeme, kui räägime gnostitsismist, gnostikutest ja gnoosisest. Nag Hammad “Tooma evangelium” on leidnud teoloogilisi kommentaatoreid niihästi *new age*’i liikumisest, uusgnostilisest *Ecclesia Gnostica*’st kui ka sõltumatute, end gnostikutena kirjeldajate hulgast, kes kõik esitavad mitmekesiseid, tänapäevaseid vaatenurki, mille nad on saanud populaarteadusliku kirjanduse (kohati selektiivse) lugemise kaudu (Burns 2007). “Johannese apokrüüfi” üle, millest oli juttu eespool, on vaieldud uusgnostilistes netifoorumites, pidades silmas küsimust, kas gnostitsism on dualistlik või holistlik (Dillon 2018). Suure osa uusgnostilise diskursuse lähedus mitte üksnes uutele religioossetele liikumistele, vaid ka neile, kes kirjeldavad end maagia praktiseerijatena, tuletab meile meelde, et gnostilise ja maagilise saatus on tänapäevases diskursuses jäänud läbipõimunuks. “Gnostiline kino” on hitt filmide hulgas, trend, mis näib vaid tõusvat (DeConick 2016; Kwiatkowski 2019). Kõigil neil juhtudel paistavad olevat kesksed peategelase erilist või jumaliku iseloomu puudutavad ilmutuslikud nähtused, mis tuletavad

meile meelde, kui tähtsal kohal on arusaam erilisest ilmutuslikust tunnetusest tänapäevases kultuuris. Vaatamata muistsete hereesia-küttide ja tänapäeva teadlaste parimatele ponnistustele paistavad gnostitsism, gnostikud ja võib-olla ka gnoosis ikka meiega jäävat.

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

- Asatryan, Mushegh 2019. An agenda for the study of the early Shi'i cosmologies. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 321–327
- BeDuhn, Jason David (ed.) 2008. *New Light on Manichaeism: Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*. Leiden & Boston: Brill
- Borst, Arno 1997. *Die Katharer*. 5. Aufl. Freiburg, Basel, Wien: Herder
- Broek, Roelof van den 2013. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Broek, Roelof van den 2022. Gnoosis ja gnostiline usund. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1370–1392
- Buckley, Jorunn J. 2002. *The Mandaeans: Ancient Texts and Modern People*. Oxford: Oxford University Press
- Buckley, Jorunn J. 2005. *The Great Stem of Souls: Reconstructing Mandaean History*. New Jersey: Gorgias
- Burns, Dylan M. 2014. *Apocalypse of the Alien God: Platonism and the Exile of Sethian Gnosticism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Coyle, J. Kevin 2009. *Manichaeism and Its Legacy*. Leiden & Boston: Brill
- Daftary, Farhad 2019. Ismailism and gnosis. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 337–348
- DeConick, April D. 2016. *The Gnostic New Age: How Countercultural Spirituality Revolutionized Religion from Antiquity to Today*. New York: Columbia University Press
- Dihle, Albrecht 2020. *Kreeklased ja võõrad*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Förster, Niclas 1999. *Marcus Magus: Kult, Lehre und Gemeindeleben einer valentinianischen Gnostikergruppe*. Sammlung der Quellen und Kommentar. Tübingen: Mohr Siebeck

- Gardner, Iain, Jason BeDuhn, Paul Dilley 2015. *Mani at the Court of the Persian Kings: Studies on the Chester Beatty Kephalaia Codex*. Leiden & Boston: Brill
- Haar, Stephen 2003. *Simon Magus: The First Gnostic?* Berlin & New York: Walter de Gruyter
- Halfwassen, Jens 2022. *Plotinos ja uusplatonism*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Hutter, Manfred 2018. Manilus Iraanis. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 3, lk 497–524
- Klimkeit, Hans-Joachim 2002. Mani ja manilus. Tlk Tiiu Hallap. — *Akadeemia*, nr 4, lk 795–831
- Lahe, Jaan 2005a. Gnoosise defineerimisest. — A. Hiob, U. Nõmmik, A. Tuhkru (toim.). *Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi Toimetised 13.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 376–392
- Lahe, Jaan 2005b. Gnoosise päritolu. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 9, lk 136–164
- Lahe, Jaan 2006a. Sisesejuhatuse. — *Manilaste laule*. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, lk 7–23
- Lahe, Jaan 2006b. Kas Siimon Nõid oli gnostik? — *Akadeemia*, nr 5, lk 1069–1110; nr 6, lk 1260–1287
- Lahe, Jaan 2007. Gnoosis Uues Testamendis kui probleem Uue Testamendi teaduse ajaloos. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 25–58
- Lahe, Jaan 2009. Kas gnoosis on olemas?: Diskussioon gnoosise definitsiooni ja olemuse üle 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse gnoosise-uurimises. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 138–156
- Lahe, Jaan 2011. Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 112–142
- Lahe, Jaan 2014. Järeldsõna. Kurt Rudolph ja tema töö 20. sajandi ja 21. sajandi alguse gnoosise-uurimise kontekstis. — K. Rudolph. *Gnoosis: Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 393–444
- Lahe, Jaan 2022. Gnoosis ja platonism. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 106–127
- Lambert, Malcolm 2002. Katarid. Tlk Riita-Ilona Märka. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1416–1434; nr 8, lk 1712–1748
- Le Goff, Jacques 2000. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tlk Margus Ott. Tallinn: Kuper
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1996. *Montaillou, Prantsuse küla 1294–1324*. Tlk Tiiu Viirand. Tallinn: Kunst

- Lupieri, Eduardo 2001. *The Mandaean: The Last Gnostics*. Grand Rapids: William B. Eerdmans
- Luttikhuizen, Gerard P. 2005. Elchasaites and their Book. — *A Companion to Second-Century Christian "Heretics"*. (Supplements to *Vigilae Christianae* 76.) A. Marjanen, P. Luomanen (eds.). Leiden & Boston: Brill, pp. 335–364
- Löhr, Winrich Alfried 1996. *Basilides und seine Schule: Eine Studie zur Theologie- und Kirchengeschichte des zweiten Jahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Marjanen, Antti (ed.) 2005. *Was There a Gnostic Religion?* Helsinki & Göttingen: Finnish Exegetical Society; Vandenhoeck & Ruprecht
- Markschies, Christoph 1992. *Valentinus Gnosticus?: Untersuchungen zur valentinianischen Gnosis mit einem Kommentar zu den Fragmenten Valentins*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Markschies, Christoph, Einar Thomassen (eds.) 2020. *Valentinianism: New Studies*. Leiden & Boston: Brill
- Milani, Milad 2019. Classic Sufism and Gnosis. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 328–336
- Moll, Sebastian 2010. *The Arch-Heretic Marcion*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Pearson, Birger A. 1990. *Gnosticism, Judaism and Egyptian Christianity*. Minneapolis: Fortress Press
- Pearson, Birger A. 2007. *Ancient Gnosticism: Traditions and Literature*. Minneapolis: Fortress Press
- Pearson, Birger A. 2020. Friedländer uue pilgu läbi: Aleksandria judaism ja gnostitsismi päritolu. Tlk Jaan Lahe; komm. Jaan Lahe, Anu Põldsam. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1058–1090
- Quispel, Gilles 1987. Gnoosis. Tlk Kalle Kasemaa. — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 61–70
- Rasimus, Tuomas 2009. *Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking: Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Evidence*. Leiden & Boston: Brill
- Reeves, John C. 2019. Questions of Gnostic influence on early Islam. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 307–320
- Rudolph, Kurt 2014. *Gnoosis: Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus

- Schenke, Hans-Martin 1981. The phenomenon and significance of Gnostic Sethianism. — B. Layton (ed.). *The Rediscovery of Gnosticism: Proceedings of the International Conference on Gnosticism at Yale, New Haven, Connecticut, March 28–31, 1978*. Vol. 2: *Sethian Gnosticism*. Leiden: Brill, pp. 588–616
- Schmid, Herbert 2018. *Christen und Sethianer: Ein Beitrag zur Diskussion um den religionsgeschichtlichen und den kirchengeschichtlichen Begriff der Gnosis*. Leiden & Boston: Brill
- Stadnikov, Sergei 2019. Sissejuhatus vanaegiptuse usundilukku ja mütolooiasse. — S. Stadnikov. *Muinas-Egiptuse ahvatlus: Artikleid Vana-Egiptuse kultuuriajalooost ja selle retseptisioonist*. Koost. M. Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 29–40
- Zlatar, Zdenko 2019. Bogomils and Cathars. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 382–396
- Thomassen, Einar 2006. *The Spiritual Seed: The Church of the “Valentinians”*. Leiden & Boston: Brill
- Thomassen, Einar 2021. *The Coherence of “Gnosticism”*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter
- Toom, Tarmo 2022. *Varakristlik teoloogia*. Tartu: TÜ Kirjastus
- Tröger, Karl-Wolfgang 2001. *Die Gnosis: Heilslehre und Ketzer Glaube*. Freiburg, Basel, Wien: Herder
- Turner John D. 1995. Typologies of the Sethian Gnostic treatises from Nag Hammadi. — L. Painchaud, A. Pasquier (eds.). *Les textes de Nag Hammadi et le problème de leur classification*. Québec: Presses de l’Université Laval; Louvain & Paris: Peeters, pp. 169–217
- Turner, John D. 2001. *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*. Louvain & Paris: Peeters
- Williams, Michael 2005a. Sethianism. — *A Companion to Second-Century ‘Heretics’*. A. Marjanen, P. Luomanen (eds.). Leiden: Brill, pp. 32–63
- Williams, Michael 2005b. Was there a Gnostic religion?: Strategies for a clearer analysis. — *Was There a Gnostic Religion?* A. Marjanen (ed.). Helsinki & Göttingen: Finnish Exegetical Society; Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 55–79
- Wurst, Gregor, Enno Edzard Popkes 2012. *Judasevangelium und Codex Tchacos*. Tübingen: Mohr Siebeck

Kirjandus

- A m i r - M o e z z i, Ali (ed.) 2016. *Esotérisme shi'ite: ses racines et ses prolongements*. Paris: Bibliothèque de l'École des Hautes Études
- A s a t r y a n, Mushegh 2017. *Controversies in Formative Shi'i Islam: The Ghulat Muslims and Their Beliefs*. London: I. B. Tauris
- A s a t r y a n, Mushegh, Dylan M. B u r n s 2016. Is Ghulat religion Islamic Gnosticism?: Religious transitions in late antiquity. — *Esotérisme shi'ite: ses racines et ses prolongements*. A. Amir-Moezzi (ed.). Paris: Bibliothèque de l'École des Hautes Études, p. 55–86
- B a u r, Ferdinand-Christian 1975 [1853/1860]. *Die Gnosis. Gnosis und Gnostizismus*. K. Rudolph (Hrsg.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 1–16
- B e D u h n, Jason 2016. Secrets of heaven: Manichaeism cosmology in its late antique context. — *Gnose et manichéisme: Entre les oasis d'Égypte et la Route de la Soie: Hommage à Jean-Daniel Dubois*. A. van den Kerchove, L. Soares Santoprete (eds.). Turnhout: Brepols, pp. 195–214
- B e e, Guido 2005. Audians. — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. W. Hanegraaff, A. Faivre, R. van den Broek (eds.). Leiden: Brill, pp. 141–142
- B i a n c h i, Ugo (ed.) 1970. *Le Origini dello Gnosticismo: Colloquio di Messina, 13–18 Aprile 1966*. Leiden: Brill
- B l a d e l, Kevin T. van 2017. *From Sasanian Mandaean to Sābians of the Marshes*. Leiden: Brill
- B r a k k e, David 2010. *The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- B r a k k e, David 2011. Scriptural practices in early Christianity: Towards a new history of the New Testament canon. — *Invention, Rewriting, Usurpation: Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity*. J. Ulrich, A.-C. Jacobson, D. Brakke (eds.). Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 263–280
- B r a s h e a r, William 1995. The Greek magical papyri: An introduction and survey; annotated bibliography (1928–1994). — *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.18.5*. W. Haase (Hrsg.). Berlin & New York: Walter De Gruyter, S. 3380–3684
- B r o e k, Roelof van den 2006. Gnosis I (Gnostic religion). — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. W. Hanegraaff, A. Faivre, R. van den Broek (eds.). Leiden: Brill, pp. 403–415

- Broek, Roelof van den 2012. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Buckley, Jorunn Jacobsen 2002. *The Mandaean: Ancient Texts and Modern People*. Oxford: Oxford University Press
- Bukovec, Predrag 2013. 'Endmeer und Schilfmeer': Mit einem Exkurs zur Herkunft der Mandäer. — *Jenseitsvorstellungen im Orient: Kongressakten der 2. Tagung der RVO (3./4. Juni 2011, Tübingen)*. B. Kolkman-Klamt (Hrsg.). Hamburg: Verlag Dr. Kovac, S. 397–444
- Bultmann, Rudolf 1933. Gignōskō, Gnōsis. — *Theologisches Wörterbuch des Neuen Testaments*. Bd. 1, S. 688–719
- Burns, Dylan M. 2007. Seeking ancient wisdom in the New Age: New Age and Neo-Gnostic commentators on the Gospel of Thomas. — *Polemical Encounters: Esoteric Discourse and its Others*. K. von Stuckrad, O. Hammer (eds.). Leiden: Brill, pp. 252–289
- Burns, Dylan M. 2014a. *Apocalypse of the Alien God: Platonism and the Exile of Sethian Gnosticism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Burns, Dylan M. 2014b. Apocalypses amongst Gnostics and Manichaeans. — *The Oxford Handbook of Apocalyptic Literature*. J. Collins (ed.). New York: Oxford University Press, pp. 358–372
- Burns, Dylan M. 2015. Ancient esoteric traditions: Mystery, Revelation, Gnosis. — *The Occult World*. C. Partridge (ed.). London: Routledge, pp. 17–33
- Burns, Dylan M. 2016. Providence, creation, and Gnosticism according to the Gnostics. — *Journal of Early Christian Studies*, Vol. 24, No. 1, pp. 55–79
- Burns, Dylan M. 2019. The Nag Hammadi codices and Graeco-Egyptian magical and alchemical literature. — *The Nag Hammadi Codices as Monastic Books*. H. Lundhaug, C. Bull (eds.). Tübingen: Mohr Siebeck
- Cahana, Jonathan 2014. None of them knew me or my brothers: Gnostic antitraditionalism and Gnosticism as a cultural phenomenon. — *Journal of Religion*, Vol. 94, No. 1, pp. 49–73
- Choat, Malcolm 2019. Gnostic elements in ancient magical papyri. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 217–224
- Collins, John 1979. Morphology of a genre. — *Semeia*, Vol. 14, pp. 1–19
- Coulano, Ioan 1992. *The Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*. San Francisco: HarperSan-

- Francisco
- De C o n i c k, April 2016. *The Gnostic New Age*. New York: Columbia University Press
- D i l l o n, Matthew 2018. The impact of scholarship on contemporary ‘Gnosticism(s)’: A case study on the Apostolic Johannite Church and Jeremy Puma. — *New Antiquities: Transformations of Ancient Religion in the New Age and Beyond*. D. M. Burns, A.-B. Renger (eds.). London: Equinox
- D u b o i s, Jean-Daniel 2019. Basilides and the Basilidians. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 156–161
- F a i v r e, Antoine 2010. Le terme et la notion de ‘Gnose’ dans les courants ésotériques occidentaux modernes (essai de périodisation). — *Les textes de Nag Hammadi: Histoire des religions et approches contemporaines*. J.-P. Mahé, P.-H. Poirier, M. Scopello (eds.). Paris: AIBL — Diffusion De Boccard, p. 87–112
- F a i v r e, Antoine 2019. “Gnosis” as term and concept in the esoteric movements of the Modern West: An attempt at periodization. Tr. by Korshi Dosoo. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 409–425
- F i l o r a m o, Giovanni 2000. Gnosis/Gnostizismus, I: Religionswissenschaftlich. — *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 3, Sp. 1043–1044
- G a r d n e r, Iain 2016. Dualism. — *Vocabulary for the Study of Religion*. R. A. Segal, K. von Stuckrad (eds.). Leiden: Brill Online. http://referenceworks.brillonline.com/entries/vocabulary-for-the-study-of-religion/dualism-COM_00000283
- G a r d n e r, Iain, Samuel L i e u (eds.) 2004. *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press
- G r u e n w a l d, Ithamar 1981. Aspects of the Jewish-Gnostic controversy. — *The Rediscovery of Gnosticism: Proceedings of the International Conference on Gnosticism*. B. Layton (ed.). Leiden: Brill, pp. 713–723
- H a l m, Heinz 1982. *Die islamische Gnosis: Die extreme Schia und die ‘Alawiten*. Zürich: Artemis
- H a n e g r a a f f, Wouter 2008. Altered states of knowledge: The attainment of Gnōsis in the hermetica. — *International Journal of the Platonic Tradition*, Vol. 2, pp. 128–163
- H a n e g r a a f f, Wouter 2012. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge: Cambridge University

Press

- Hanegraaff, Wouter 2016. Gnosis. — *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism*. G. Magee (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 381–392
- Hanegraaff, Wouter, Antoine Faivre, Roelof van den Broek (eds.) 2005. *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. Leiden: Brill
- Harnack, Adolf von 1975 [1886]. Die Versuche der Gnostiker, eine apostolische Glaubenslehre und eine christliche Theologie zu schaffen, oder: die akute Verweltlichung des Christentums. — *Gnosis und Gnostizismus*. K. Rudolph (Hrsg.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 142–173
- Herrmann, Klaus 2013. Jüdische Gnosis? Dualismus und “gnostische” Motive in der frühen jüdischen Mystik. — *Zugänge zur Gnosis: Akten zur Tagung der Patristischen Arbeitsgemeinschaft vom 02.–05.01.2011 in Berlin-Spandau*. C. Marksches, J. van Oort (Hrsg.). Leuven: Peeters, pp. 43–90
- Holzhausen, Jens 2005. Valentinus and Valentinianism. — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. W. Hanegraaff, A. Faivre, R. van den Broek (eds.). Leiden: Brill, pp. 1144–1157
- Jonas, Hans 2001 [1958]. *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. Boston: Beacon Press
- King, Karen 2003. *What is Gnosticism?* Cambridge, MA: Harvard University Press
- King, Karen 2006. *The Secret Revelation of John*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Koschorke, Klaus 1981. Patristische Materialien zur Spätgeschichte der Valentinianischen Gnosis. — *Gnosis and Gnosticism: Papers read at the Eighth International Conference on Patristic Studies (Oxford, September 3rd–8th 1979)*. M. Krause (ed.). Leiden: Brill, pp. 120–139
- Kwiatkowski, Fryderyk 2019. Cinema: Evil demiurges in Hollywood films at the threshold of the twenty-first century. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 679–687
- Lacroix, Francis, Jean-Marc Narbonne 2019. Plotinus and the Gnostics. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 208–216
- Lahé, Jaan 2012. *Gnosis und Judentum: Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis*. Leiden: Brill

- L a z i e r, Benjamin 2008. *God Interrupted: Heresy and the European Imagination between the World Wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- L a y t o n, Bentley 1995. Prolegomena to the study of ancient Gnosticism. — *The Social World of the First Christians: Essays in Honor of Wayne Meeks*. M. White, L. Yarbrough (eds.). Minneapolis: Fortress Press, pp. 334–350
- L e i c h t, Reimund 2000. Gnostic myth in Jewish garb: Niriyah (No-rea), Noah's bride. — *Journal of Jewish Studies*, Vol. 51, pp. 133–140
- L u n d h a u g, Hugo, Lance J e n o t t 2015. *The Monastic Origins of the Nag Hammadi Codices*. Tübingen: Mohr Siebeck
- M a r k s c h i e s, Christoph 2000. Gnosis/Gnostizismus, II. Christentum. — *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 3, Sp. 1045–1053
- M a r k s c h i e s, Christoph 2001. *Gnosis: An Introduction*. London & New York: T. & T. Clark
- M a r j a n e n, Antti 2005. What is Gnosticism?: From the pastorals to Rudolph. — *Was There a Gnostic Religion?* A. Marjanen (ed.). Helsinki: Finnish Exegetical Society, pp. 1–53
- M a r j a n e n, Antti 2008. Gnosticism. — *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. S. A. Harvey, D. G. Hunter (eds.). Oxford: Oxford University Press, pp. 203–217
- M a z u r, Zeke 2010. *The Platonizing Sethian Gnostic Background of Plotinus' Mysticism*. Ph.D. diss. University of Chicago
- M e r k u r, Dan 1993. *Gnosis: An Esoteric Tradition of Mystical Visions and Unions*. Albany: State University of New York Press
- P e a r s o n, Birger 2005. Gnosticism as a religion. — *Was There a Gnostic Religion?* A. Marjanen (ed.). Helsinki: Finnish Exegetical Society, pp. 81–101
- R a s i m u s, Tuomas 2009. *Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking: Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Evidence*. Leiden: Brill
- R e e v e s, John C. 2011. *Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism*. Sheffield: Equinox
- R u d o l p h, Kurt 1987. *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- R u d o l p h, Kurt 1996. Der Gnostische 'Dialog' als Literarisches Genus. — K. Rudolph. *Gnosis und spätantike Religionsgeschichte*. Leiden: Brill, S. 103–122

- S c h e n k e, Hans-Martin 1981. The phenomenon and significance of Gnostic Sethianism. — *The Rediscovery of Gnosticism: Proceedings of the International Conference on Gnosticism*. B. Layton (ed.). Leiden: Brill, pp. 588–616
- S c h o l e m, Gershom 1960. *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*. New York: Jewish Theological Seminary of America
- S c h u l t z, Wolfgang 1975 [1910]. Dokumente der Gnosis. — *Gnosis und Gnostizismus*. K. Rudolph (Hrsg.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 238–279
- S c o t t, Alan B. 1995. Churches or books?: Sethian social organization. — *Journal of Early Christian Studies*, Vol. 3, No. 2, pp. 109–122
- S e g a l, Alan 2002. *Two Powers in Heaven: Early Rabbinic Reports about Christianity and Gnosticism*. Boston & Leiden: Brill
- S e n n i s, Antonio (ed.) 2016. *Cathars in Question*. York: York Medieval Press; Boydell Press
- S m i t h, Geoff 2015. *Guilt by Association: Heresy Catalogues in Early Christianity*. Oxford: Oxford University Press
- S t o y a n o v, Yuri 2000. *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. London & New Haven: Yale University Press
- S t u c k r a d, Kocku von 2010. *Locations of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe: Esoteric Discourse and Western Identities*. Leiden: Brill
- S t u c k r a d, Kocku von 2013. Afterword: Mysticism, Gnosticism, and esotericism as entangled discourses. — *Histories of the Hidden God: Concealment and Revelation in Western Gnostic, Esoteric, and Mystical Traditions*. A. DeConick, G. Adamson (eds.). Durham: Acumen, pp. 312–319
- Z l a t a r, Zdenko 2019. Bogomils and Cathars. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 382–396
- T a r d i e u, Michel, Anna van den K e r c h o v e, Michaela Z a g o (eds.) 2013. *Noms barbares I: Formes et contextes d'une pratique magique*. Turnhout: Brepols
- T h o m a s s e n, Einar 2008. *The Spiritual Seed: The Church of the "Valentinians"*. Leiden: Brill
- T h o m a s s e n, Einar 2019. Valentinus and the Valentinians. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 162–169

- Turner, John D. 2001. *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*. Louvain & Paris: Peeters
- Turner, John D. 2019a. Genres of Gnostic literature and the “classical Gnostic” school of thought. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 133–146
- Turner, John D. 2019b. Sethian Gnostic speculation. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 147–155
- Waldstein, Michael 2000. Hans Jonas’ construct ‘Gnosticism’: Analysis and critique. — *Journal of Early Christian Studies*, Vol. 8, No. 3, pp. 341–372
- Wasserstrom, Steven 1999. *Religion After Religion: Gershom Scholem, Mircea Eliade, and Henry Corbin at Eranos*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Williams, Michael 1996. *Rethinking “Gnosticism”: Arguments for Dismantling a Dubious Category*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Williams, Michael 2005a. Sethianism. — *A Companion to Second-Century ‘Heretics’*. A. Marjanen, P. Luomanen (eds.). Leiden: Brill, pp. 32–63
- Williams, Michael 2005b. Was there a Gnostic religion?: Strategies for a clearer analysis. — *Was There a Gnostic Religion?* A. Marjanen (ed.). Helsinki: Finnish Exegetical Society, pp. 55–79
- Williams, Michael 2019. On ancient “Gnosticism” as a problematic category. — *The Gnostic World*. G. W. Trompf, G. B. Mikkelsen, J. Johnston (eds.). London & New York: Routledge, pp. 100–117
- Yamauchi, Edwin 1983. *Pre-Christian Gnosticism: A Survey of the Proposed Evidences*. Grand Rapids: Baker Book House

DYLAN MICHAEL BURNS (1981) on Ameerika religiooniuuriija, lõpetanud 2003 Reedi Kolledži, magistrikraad 2004 Amsterdami Ülikoolist, doktorikraad 2011 Yale'i Ülikoolist. Töötanud Kopenhaageni ja Berliini Vabas Ülikoolis, alates 2021 hilisantiikaja esoteerika ajaloos dotsent Amsterdamis Ülikoolis. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on gnostitsism ja manihheism. Teosed: *Apocalypse of the Alien God: Platonism and The Exile of Sethian Gnosticism* (2014) ja *Did God Care?: Providence, Dualism, and Will in Later Greek and Early Christian Philosophy* (2020). Toimetanud kogumiku *The Dead Sea Scrolls and the Nag Hammadi Codices* (2022).

KUS ÜLO ON?

Okultne seanss

Toomas Haug

Pimedus.

VÄGA VANA HÄÄL: Kus Üülu on?

NOOR HÄÄL: Ülo on Porschega Selveris.

VÄGA VANA HÄÄL: Mis portsuga?

NOOR HÄÄL: Porschega, mitte portsuga. Porsche on. . .

*Kõlab vaikne pauk. Nagu oleks korgid läbi löönud. Lava valge-
neb. Seltskond põhiliselt nooremapoolseid inimesi istub ümber
laua ja hoiab laua peal üksteisel kätest kinni. Juteldes lasevad
nad kätest lahti, nii et need jäävad esialgu nõutult rippu.*

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Ära katkes! Kadus. No ei saa sellest asja!

TORTILLA SOUND: Miks sa ütlesid Porsche? Ta ei saa sellest sõnast aru. Tal jooksis juhe kokku. Mingi pröks käis ju.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Mis toimub. Fakk, ma ütlen, mis toimub?

**Kõik tegelased peale Karl Marxi on välja mõeldud. Kokku-
langevused reaalselt eksisteerivate isikutega on juhuslikud ja tere-
tulnud. Aut.**

TIIU (*vanem naine laua otsas*): Lapsed-lapsed, peame pausi. Me oleme kõvasti pingutanud. Vanavanavanaema on väsinud ja meie oleme väsinud, sellepärast see asi läheb meil luhta.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Läheb kuhu? Kuhu? Fakk, ma ütlen, enam ei saa aru, mida inimesed su ümber räägivad. Miks ma pean siin olema ja teie kätest kinni hoidma? Kes selle välja mõtles?

HAAS v. JUCHKE: Kui ma seletasin, siis sa ei kuulanud. Siis sa vahtisid kella pealt oma vererõhku. Ma räägin. Meie partei suvepäevadel. See seanss oli väga edukas. Noored tahtsid Marxi originaalis kuulata.

TORTILLA SOUND: Mis aastast see bänd on?

HAAS v. JUCHKE: Karl Marxi, püha jumal! Ma ei saa aru, mis inimesed mu ümber on! Algul oli see nagu nali. Pandi näpud kokku, et teeme okultismi ja nii edasi. Aga siis ta ilmuski välja. Vaim, tähendab. Kõik kuulsid seda. Ja mõned ütlesid, et olid isegi kergelt näinud.

TIIU: Lapsed-lapsed, rahuneme-rahuneme ja peame aru ja peame pausi.

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Tähendab, teie ühendus toimis. Tähendab, saab küll. Kui palju neile tuleb maksta? Kes muide teie okulti opereeris?

HAAS v. JUCHKE: Elisa. Pärast vahetasime Tele2 vastu välja. Laiem riba, aga odavam.

TIIU: Lapsed-lapsed, ega operaator üksi ei aita. Oma hingejõud, ühine, lapsed, hingejõud tuleb sellesse panna. Nagu palvesse. Võtame kätest kinni. . .

TORTILLA SOUND: See on liiga vanaaegne, see kätest kinni. Meil Raadio Kolmes töötajad ei tohi üksteist puudutada, absoluutselt, see on keha privaatsuse rikkumine, see on keelatud. Aga energia, mis tekib, stuudios ma mõtlen, see on ikka pöörane.

TIIU: Ega täitsa luhta pole ju ka läinud. Korraks ta oli juba väljas ja küsis, kus Üülu on.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Miks ta seda Üülut küsis? Kreisi mu meelest.

TORTILLA SOUND: Mulle kõlas see nagu Raadio Ühe õnnesoovide saade. Seal räägivad sellised... maa-aluste hääled. (*Imiteerib.*) Palju õnne ja uusi suuri kordaminekuid 101. eluaastal...

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Tead, see on kultuur. See on vanade inimeste asi. Kas sa ei ole ennast kursustel täiendanud? Vanavanavanaema võib muide isegi Üülut mäletada. Sellest jumal teab kui vanast ajast. Kuule, see meie Üülu... see on ju ka ikka õudselt vana, eks ole?

KEVIN-COSTNER ILUMÄE (*tõstab käed taeva poole*): Kes kurat lasi tal siis Porsche Selverisse minna?

HAAS v. JUCHKE: See ei loe! Midagi ei loe! Käed võib ühendada, aga avatus on tähtis. Avatud meel. Valmisolek alati midagi uut vastu võtta. Avatus kõigele, mis on tundmatu ja tuleb kaugelt. Kui järele mõelda — mis see vanavanavanaemagi meil muud on kui üks ajamerre eksinud pagulane.

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Mina tegelikult Üülut ei mäleta. Kui meil projekt algas, siis olin veel väga noor, ei pannud tähele, kes kodus olid, mulle tundus, et siin kõik lihtsalt tuiavad sihitult ringi, aga nüüd on maailmas nii palju kenasid inimesi kohatud, huvitavaid isiksusi, et ei tee enam nagu vahet, ja no ütle kohta, kus ma poleks oma projektiga käinud?

TIIU: Lapsed-lapsed, proovime veel üks kord. Ärme anna alla. Teeme ühe kiire seansi. Proovime nii, nagu Haas ütles: hästi avatult. Viime ennast avatuse seisundisse. Aga paneme ikka sõrmeotsad ka laua peal kokku, vana aja mälestuseks.

TORTILLA SOUND: Ma teiega panen, aga Raadio Kolmes oleme kõik vägivalla vastu.

Pärast mõnesugust nurinat ("no ma ei tea, pane käsi teistpidi, ära pöidlaga suru" jne) tardutakse ringiks. Pingeline paus. Kostab

TUNDMATU HÄÄL, mis kannab ette lühikese saksakeelse katkendi teosest Das Kapital.

PEAAEGU KÕIK: Noh?

HAAS v. JUCHKE: Jälle Marx! Pressis vahele. Temaga saab ikka jube kergesti ühenduse.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Mis toimub? Mis t o i - m u u b?
No ikka täitsa fakk, jumala eest.

HAAS v. JUCHKE: Ei ole siin mingit fakki. Tuntud ja ajalugu mõjutanud inimestega saab lihtsalt kergemini kontakti astuda. Sõltumata operaatorist. See võib tulla ka sellest, et nende suunas on palju väljakutseid korraga õhus. Umbes nagu lennukeid või nii. Kui vaatate lennukaarti, siis näete reaalselt, et õhk on Euroopa kohal lennukitest pidevalt paks. Samamoodi võime ette kujutada, et õhk on paks kontaktitaotlustest mineviku vaimusuurustega. Nad peavad muudkui käima, samamoodi nagu lennukid peavad lendama. Kui palju on loodud kõikvõimalikke mõttekodasid! Kui palju on unistajaid ja uuendajaid! Kui paljudes kollektiivides tuntakse muret inimkonna käekäigu pärast! Mida teha? Kuidas edasi? Kõik see on nagu üks suur... kontakti taotlev nuuks. Mis te siis imestate, kui Karl või mõni teine on plaksti kohal.

TORTILLA SOUND: Eks ole, mida iganes.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: See nuuks ajab vererõhu üles ja muud ei midagi.

HAAS v. JUCHKE: Ei aja. Nemad on harjunud käima. Aga vana-vanavanaemade järele ei ole nõudlust! Nende käik on roostes.

TIIU: Kuidas siis nii? Emma Aura, ütle ometi midagi!

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Mina ütlen lohutuseks: ega see ei ole vanavanavanaema süü. Mina kogesin oma maailmaprojekti käigus, et intellektuaalne kapital moodustab telekineetilisi energiavälju, ja need levivad kõikjal. Me oleme osalised nii-sugustes avatud väljades, kuigi oleme keskustest kaugel. Sellepärast ongi nii, et vaevalt jõuad kokku istuda ja energeetilise ringikese moodustada, kui mõni energiapomm on juba platsis. Juba

ühendus loodud. Ta on lihtsalt nii kaane all, noh. (*Kurvalt.*) Aga vanavanavanaema tuleb nagu kuskilt sügavalt poti põhjast suure vaevaga kätte saada. Teda tuleb nagu mutiaugust välja urgitseda.

TORTILLA SOUND: Tähendab, ikkagi vägivald. Nii lihtne see ongi.

TIIU: Lapsed-lapsed, ärge olge nii pessimistlikud. Korraks ometi saime ühenduse. Küsis, mis ports Üülul on, täitsa ilusti ja vaimukalt küsis ju?

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Ta lihtsalt ei kuulnud meid. Pime ja kurt. Ma tõesti ei tea enam, mis toimub! Kes kurat praegu helistab?

TIIU (*kelle telefon helises, kuulab, mida talle räägitakse, paneb telefoni aeglaselt ja pidulikult lauale*): Üülu on Selveris aknast sisse sõitnud ja purustanud Tai köögi.

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: No mis ma ütlesin? Nüüd ma naeran. Oi, ma naeran!

PEAAEGU KÕIK: Mis siin naljakat on, miks sa naerad?

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Mina ei tea. Aga see on täielik astroloogia, mis toimub.

HAAS v. JUCHKE: Ausalt öeldes nüüd ma ei saa enam midagi aru.

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Äkki Üülu on nüüd surnud? Kas ongi või? Ma aiman seda! Peame teda mälestama!

TIIU: Ei-ei-ei, politseist helistati, mitte surnukuurist. Ta on kinni võetud.

TORTILLA SOUND (*läheb hüsteeriasse*): Seda võis arvata! Politseivägivald! Poliisbrutaliteet! Mina olen Üülu! Me kõik oleme Üülud! Nüüd võtame küll kätest kinni ja läheme... läheme... ükskõik kuhu!

TIIU: Lapsed-lapsed, rahunege-rahunege! Ärge muretsege. Pean teile midagi rääkima. Teie ei tundnud Üülut. Emma Aura just ütles ka, et ei mäletagi, kes siin kodus tuiasid. Üülu oli vaikne,

peaaegu nähtamatu mees, kellel aga oli suur sisemine unistus. Ja mis see oli? Tema rääkis: minu unistus on, et ma saaksin oma 74. sünnipäeval, pange tähele, see on täna, ja vanavanavanaema mäletas seda, eks ole, ega ta muidu poleks kohe Üülu kohta küsinud. Nojah, et ma saaksin, mustad päikesepillid ees ja juuksed õliga üle pea kammitud, astuda uksest välja ja istuda oma lubjastuvate põlvede elegantselt nagisedes — just nii ta ütles, pange tähele: elegantselt nagisedes — tuliuue Porsche rooli. Ja sõita temaga Tai kööki. Talle kangastus selles omamoodi meie rahva, meie hõimude rännak läbi aja ja ta tundis ennast selle rännaku lõpule viijana. Ükski asi ei kesta igavesti ja kord saabub perfektseim hetk, nii ta armastas öelda. Ja rääkis ikka, et see neenetsite oksarisust punutud kõver paat, mis tuhandete aastate eest kaugel idas ühes jões ajavoogudesse ja Linnutee tuultesse lasti ja siia meie poole teele asus, jõuab kulminatsiooni ja täitumusse just sel hetkel, kui tema oma tuliuue Porsche Selveri Tai kööki sisse sõidab. See oli ilus visioon. Ma ainult ei teadnud, et ta mõtles seda nii täpselt ja nii sõna-sõnalt... Ja selle nimel ta elas ja müüs kõik maha, mis tal oli ja täna hommikul, enne teie saabumist, tema elus see hetk koitis. Auto, tuliuus, toodi ukse ette. Küsisin, kas ta ei tahaks oodata, lapsed tulevad, aga ta vastas: ei, ma olen juba millegi suurema embuses. (*Rõõmsamalt.*) Kuulge, ärge norutage! Kas proovime veel vanavanavanaemaga ühendust saada?

(*Peaaegu kõik nihelevad, mõmisevad, tõusevad ebaledes laua tagant, nihkuvad ukse poole*).

KEVIN-COSTNER ILUMÄE: Ei tea, mis me enam... hakkab jälle see imelikus keeles jutlustamine peale, besserung ja besserung, ma ei saa sellest sogast aru... Öelgu selgelt fakk või ärgu öelgu midagi.

EMMA AURA JÕEORG-STEINBERG: Ja kas ongi mõtet ronida nendesse mutiaukudesse, kus energiaväljad on lahtunud? On see õige projekt? Samal ajal kui maailm on energiast tulvil. Uued avastused seisavad ees. Telekinees. Ekstrasensorika. High Mountains ja Peterburi koolkond. Meil tuleb siin kiiresti kõik ära parandada, mis tuhande aasta jooksul on tuksi keeratud. Ah, ma ütlen!

Kus Ülo on?

HAAS v. JUCHKE: Mina ei saa paljudest asjadest aru, mis mu ümber toimuvad. Ja tänane päev on seda arusaamatust ainult süvendanud. Aga olgu kuidas on, ühte tean ma kindlalt: ühendus Karl Marxiga toimib! Kõik muu on ebakindel ja kuidagi mõistatuslik.

TORTILLA SOUND tõmbab kopsud õhku täis, nagu hakkaks midagi otsustavat ütlema, aga vakatab ja jääb, põsed punnis ja silmad pungis, meeleheitlik ilme näol, tardunult seisma. Nii et ühel hetkel me kardame, et ta lämbub.

TIIU tuleb *Tortilla Soundi* juurde, laksab talle käega vastu selga, *TS* laseb õhu järsu pahvakuga kopsust välja ja kõik hingavad kergendunult.

TOOMAS HAUG (1956) on kirjandusloolane ja toimetaja. *Akadeemias* on ta avaldanud loo “Mustjala: Tõestisündinud lugu” (2021, nr 11, lk 2002–2007).

HOBUKASTANI TEEKOND EESTISSE. II

Heldur Sander

HARILIKU HOBUKASTANI LEVIK 17. LÖPUL
JA 18. SAJANDIL

Tallinnas kerkivad hobukastanid meie vaatevälja 18. sajandi esimesel veerandil. Rootsi Läänemere-provintsidest alustati 17. sajandi viimasel veerandil Moskva tsaaririigist lähtuva sõjaohu kartuses uute ja senisest hoopis võimsamate muldkindlustuste kavandamist. Rootsi fortifikatsiooniülema Erik Dahlbergi ja Tallinna komandandi Paul von Esseni projekt kinnitati 1686. aastal ja see nägi ette võimsa bastionivööndi rajamist. Seetõttu kaotati selle alla jäänud aedadega kinnistud. Jõukamad maaomanikud said hüvituseks loa rajada endale suvemõis Tallinnast kirdesse, merelähedase Lasnamäe klindi jalamile. Ilmselt oli sinna üksikuid suvemõisaid rajatud juba varem. Samuel Waxelbergi 1688. aasta plaanil on näha kümmet väikest suvemõisat. Üks neist kuulus 1662. aastast Heinrich Fonnele (u 1603–1681 v 1683). Pärast Fonne surma sai suvemõisa omanikuks Tallinna raehärra Hermann von Drenteln, kelle surma järel (Riias 1697) ostis 1714. aastal suvemõisa tema leselt Elisabet von Drentelnilt (snd Buchau, 1661–1740) Peeter I (Laurenty 1925: 32, 111; Keevallik 1977: 17; Lumiste 1988: 11). Sel ajal koosnes mõis elamust, mille keskosa ning merepoolne tiib olid kivist ja maapoolne tiib tellisetäitega sõrestikust, saunast, tall-vankrikuurist ja kuurist. Suvemõisa

Algus eelmises numbris.

juurde kuulus ka väike park (Särg 2010: 35–36). Peeter I-l oli kavas rajada Tallinnasse residentsmõis ja selle juurde ulatuslik park. Edaspidi omandati veel suvemõisaid, nii et lõpuks jäi tulevase Kadripargi alale viis varasemat suvemõisat. Endise Fonne ja tollal Drentelni suvemõisa peahoone (Peeter I vana palee) pargis kasvas 12 “kallist välismaa puud” — kastanit (hobukastanit). Need olid veel 1723. aastal tervena alles (Keevallik 1977: 17, 55). Sellest väljendist nähtub, et puud pidid olema sisse toodud. Need võisid olla seatud puisteteeks. Saksamaal oli 1697. aastal hobukastani puistee rajatud Berliini lähedale Charlottenburgi ja 1699. a Sambergi lähedale Seehofi. 18. sajandi barokkaedades oligi Saksamaal levinud hobukastani puisteede rajamine (Wimmer 2001: 33). Tollal Rootsi-Saksa kultuuriruumi kuulunud Eestis tehti seda niisiis juba varem. Kadrioru hobukastanid pidid olema üsna suured ja vanad, et väärida jäädvustamist. Tegelikult ei olnudki nad siinses piirkonnas nii väga erilised. Rootsile kuulunud Soomes oli meditsiiniprofessor ja botaanik, nn Soome botaanika isa Elias Tillandz (Tillander, 1640–1693) oma Turu piirkonna taimekataloogis 1683. aastast viljapuude ja marjapõõsaste kõrval maininud ka hobukastanit (Höyrynen 2008: 56).

Tallinnas näeme järjepidevust, sest tol ajal pidi veel alles olema nunnakloostri hobukastan, eriti juhul, kui Fonne mõisa puu pandi kasvama seemnest. Kas nunnakloostri hobukastan oli tol ajal Tallinnas ainuke? See tundub siiski kahtlane, sest linnas oli üsna arvestatav aiakultuur; näiteks 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul istutati kirikute juurde kodu- ja võõramaiseid pärnasid ning leidus ka aedasid (Sander 2019: 6–7). Nunnakloostri hobukastan viljus ja neid puid oleks saanud siin kasvatada; milleks oli siis vaja neid sisse tuua? Siin tuleb arvestada asjaoluga, et hobukastanid olid Euroopas haruldased ka veel 17. sajandil ja suurem aianduslevik puudus. Nunnaklooster oli kinnine, omaette eksisteeriv üksus ning sealsetest hobukastanitest polnud laiemalt midagi teada.

Järgmised sündmused, mis on seotud hobukastanite toomisega siinsesse piirkonda, haakuvad Põhjasõjaga ja kunagiste Rootsi meretaguste provintside üleminekuga Venemaa koosseisu. Nende aluseks oli Vene tsaari Peeter I huvi iluaiaanduse vastu. Väidetavalt olid kaks tema lemmikpuud hobukastan ja pärn. Küllap oli

ta nendega tutvunud oma reisidel Lääne-Euroopasse. Riias soetas Peeter endale väikese mõisa, lasi rajada aia (nn keisriaed) ning pani aluse Riia haljastusele ja iluaiaandusele. Keisriaia loomine Riias on dateeritud 1711. aastaga, mil Hollandist telliti pärnasid; need jõudsid kohale 1712. aastal (Buchholtz 1900: 36–38). Alates 5. maist 1711 tõid laevad Amsterdamist puid ja seemneid; neid toodi 7. detsembrini 1712, kahel aastal vastavalt seitsmel ja viiel korral, kokku 12 laevaga. Edaspidi toodi neid peamiselt Lüübekist, ühe korra ka Gdańskist, seejuures laias valikus ja tün-nide kaupa. 1720. aasta 11. märtsil kirjutas Peeter kindralkuberner vürst Anikita Repninile: “Lase kohe Gdańskist 30 või rohkem kastanipuud saata ja istuta need prooviks sobivatesse kohtadesse, kolm või neli tükki ka minu maja ette linnas” (samas: 38). Võib üsna kindel olla, et jutt käis hobukastanitest ja et tegu oli esimese korraga, mil neid puid Riiga telliti. Kaks puud, pärna ja kastani, olevat Peeter I ka ise istutanud, ning 19. sajandi keskpaigast pärit teate järgi olevat need tol ajal olnud tõenäoliselt ilusaimad, suurimad ja vanimad Liivimaal (samas: 45). 1721. aastal saabus Amsterdamist meritsi mitmelt eraisikult 20 kastanipuud, neli loorberipuud, kaks apelsinipuud, kaks pomerantsipuud, kaks sidrunipuud, veel 43 kimpu puid, 30 potti rosmariini ja üks partii lillkapsaseemneid. Nagu näha, telliti ja saadi välismaalt tohutu hulk taimi seemnete, sibulate ja istikutena, mis transporditi Riiga välismaalt (samas: 47–49). Amsterdami saadetise puhul jääb küll kahtlus, et tegu oligi kastanite, mitte hobukastanitega, sest kõik teised puud olid meie kliimasse sobimatud. Ilmselt olid need mõeldud potitaimedena suviti väljas hoidmiseks. Osa saadetud taimematerjali võis olla mõeldud Peterburi tarbeks, sest Riia sadam oli laevnikele märksa parem sihtkoht kui Tallinn või alles algstaadiumis Peterburi sadam.

Kuramaa provintsi esinduslikemas, hertsog Ernst Johann von Bironile kuulunud Rundāle pargiansamblis istutati aednik Christopher Weylandi juhtimisel aastatel 1736–1739 aiaosa hekkideks ja alleede ääristamiseks 32 818 pärna, 500 harilikku hobukastanit ja 188 tamme (Lancmane 2009: 171). Hobukastanid saadi 25 aastat (1730–1755) ametis olnud Riia keisriaia aedniku Mihael (Michael) Schindleri (srn 1763) vahendusel. Nimelt tegeldi keisriaias

ka istikute ja lillede kasvatamisega müügiks. Nii müüdi Kura-
maale tsitruselisi, viigipuid, hüatsinte, nartsisse ja tulpe, samuti
500 hobukastanit hinnaga seitse kopikat tükk (Püka jt 2010: 27–
28). Siit nähtub, et hobukastanid olid siinses piirkonnas või isegi
kõigis kolmes provintsis levinud ja tuntud.

Riias ei kasutatud hiljem harilikku hobukastanit veel kuigi
laialdaselt. Seda näitavad Wöhrmanni (Võrmane) pargis tehtus
istutustööd. Juunis 1817 osteti istutamiseks 1282 puud: 161 kas-
ke, 333 vahtrat, 291 saart, 10 tamme, 21 kastanit (s.t hobukasta-
nit), 88 jalakat, 136 paplit, 150 lehist, 6 hõbepaplit, 80 pärna ja
6 nulgu. Enamik neist leidis kasutust Wöhrmanni suures pargis
ja juba tookord kavandatud väikeses pargis. Väike osa taimedest
läks 1813. aastal katkenud istutustööde jätkamiseks Karli värava
juurde viival alleel. Sügiseseks istutuseks hangiti veel 235 puud:
80 kaske, 60 vahtrat, 60 saart, 20 elupuud, 11 hõbepaplit ja neli
kastanit (Blumenbach 1913: 55).

Ilmselt toodi puud välismaalt, sest siinsed puukoolid olid üldi-
selt liiga väikesed, kuigi kohati võis olla ka üsna suuri. Seda näi-
tavad Kadrioru pargi rajamisel aastatel 1718–1727 hangitud tu-
handed puud Eesti mõisatest. 1717. aastal kirjutas üks Reveli
polgu porutšik Tallinna maakonnas üles 150 tamme, 1900 saart,
480 vahtrat ja 250 niint (pärna). Pargi jaoks toodi 1718. aas-
ta jooksul Peterburi, Eesti- ja Liivimaa kindralkubernerile Alek-
sandr Menšikovi Viimsi mõisast 1080 pärna (Keevallik 1977: 18).
Viimsi mõis oli juba Rootsi ajast Eestimaa kindralkubernerile laua-
mõis ja ilmselt hästi majandatud. Huvitav on see, et kuna meie
looduslikku harilikku pärna (*Tilia cordata*) nimetati niineks, siis
sõna “pärn” all võidi mõelda suurelehist (*T. platyphyllos*) või veel
suurema tõenäosusega läänepärna, s.t hariliku pärna ja suurelehi-
se pärna hübriidi (*T. ×europaea*), sest selle arvatavat leidumist
Tallinnas on teada juba Rootsi ajast (Sander 2019: 6–7). Nii suu-
res koguses pärnade saamine Viimsist viitab sellele, et seal võis
olla puukool.

Kadrioru pargi rajamise tõttu toodigi hobukastanid kõige roh-
kem Tallinnasse. Esimene teade selle kohta on 1720. aasta aprill-
list, mil Lüübekist laevaga Tallinna toodud harilikest hobukasta-
nitest istutati Kadrioru 40 puud, ülejäänud saadeti postihobusega

Peterburi. Kadriorus istutati need nn vanasse aeda Peeter I maja ümbrusse, endise Fonne ja Drentelni suvemõisahoone aeda. Sama aasta mais toodi laevaga 835 kastanit vana kastaniaia jaoks. Järgmise kolme aasta jooksul kuivas neist 250 ära. Osa Kadrioru parki istutatud puudest, eelkõige hobukastanid, pandi sinna kasvama ajutiselt. Kavatsus oli need hiljem Peterburi ümbruse aedadesse üle viia, kuid Peeter I surma järel see ununes.⁹ 1723. aasta 7. aprillil saadeti fregatil Amsterdam Kadriorust Peeter I lossi juurest Peterburi 10 kastanit. 3. mail kirjutas keiser Tallinnas ametis olnud kindralmajorile Wilhelm van Deldenile, et saadetakse Peterburi kastaneid juurde. 19. märtsil 1724 saabus järjekordne käsk läkitada pealinna veel 20 kastanit (Keevallik 1977: 31, 55, 73; Lumiste 1988: 21–22). 12. detsembril 1731 aednik Ilja Surmini koostatud aruande järgi olid peahoone ja tiibhoonete vahel hekipuudeks 11 pärna, seitse vahtrat, 52 hobukastanit ja 12 “taksisepuu” püramiidi.¹⁰ Kastanipuude vahel olid vahtrahekid. Kastaniaias kasvas 433 kastanit, samuti rohkesti viljapuid: õuna-, kirs-, ploomi- ja pirnipuid ning 38 noort, meie kliimasse sobimatut pomerantsipuid (*Citrus* sp.; Kuuskemaa 1980: 12–13). Neid viimaseid võidi kasvatada pottides ja ainult suvekuudeks välja tuua.

Kadrioru hobukastanite kohta on 19. sajandi esimesest poolest ja keskpaigast meieni jõudnud kolm teadet. 1832. aastal suvitas Tallinnas Kadrioru lossis Venemaa keisri Nikolai I abikaasa Aleksandra Fjodorovna (1798–1860) tütarde Maria, Olga ja Aleksandraga. Üheksa-aastane Olga Nikolajevna (1822–1892), hilisem Württembergi kuninga Karl Friedrich Alexandri abikaasa, kirjutas prantsuskeelses kirjas 27. juunil ilmselt Peterburi kellelegi Mašale: “Kui kaunid kastanid [*maronniers*] siin on, neid nä-

⁹Peeter I suri 1725. *Toim.*

¹⁰Jüri Kuuskemaa oletab (1980: 12–13), et taksisepuu all mõeldi elupuud, kuid selles võib kahelda. Elupuud on pärit Põhja-Ameerikast ja meil looduslikult ei kasva. Teisi selle aja tekste uurides ja nime järgi otsustades võiks arvata, et mõeldi harilikku jugapuud (*Taxus baccata*). Neid oli Kadrioru ette nähtud veel 130 isendit, et kujundada neist lossi alguse saava alumise ja keskmise aia parteritesse püramiide (samas: 14–15). *Aut.*

gemata sellest aimu ei saa. Tsarskoje Selo¹¹ pole nendega võrreldav” (Erelt 2022: 42). 1849. aastal kirjutab baltisaksa geoloog ja arst, mõnda aega ka Tartu ülikoolis zooloogia eradotsendina töötanud Karl Eduard von Eichwald (1795–1876) Kadriorust:

Kusagil mujal ei näe hobukastanit (*Aesculus Hippocastanum*) nii suures hiilguses kui siin; see moodustab terveid puisteid kõige jämedamate tüvedest, mis sirutavad kaugele välja oma arvukad varjulise lehestikuga oksad. Neid kannavad kõikjal tugevad toed, et nad oma raskusele järele ei annaks (Eichwald 1849: 430).

Kadrioru pargi algusaegadest pärit vanadele hobukastanitele ja pärnadele on viide ka 1856. aastast. Eestis tegutsenud Saksa päritolu aednik ja pargiplaneerija ning ühtlasi Eesti esimeseks mükoloogiks peetav Heinrich August Dietrich (1820–1897) kirjutab, et nende vanade puude tüvedel kasvab vahel harva seen tolleaegse nimetusega *Merismata lobatus* Gmel. (Dietrich 1856: 132).

Kõik need teated näitavad kaudselt, et pargi rajamisel istutatud hobukastanid võisid sel ajal veel alles olla ning et neid ka uuriti ja hooldati.

1791. aastal Tallinna raelt Peterburi saadetud teate mustandist ilmneb, et mõne linnakodaniku aias kasvavad muu hulgas metskastanid (*wilde Kastanien*, *Aesculus hippocastanum*).¹² 18. sajandi lõpul pakuti harilikke kastaneid ja harilikke hobukastaneid müügiks Johann Georg Haetge (u 1752–1837) puukoolis suurte ja väikeste istikutena (Haetge 1792(?): 22). Samuti pakuti neid 1826. aastal müügiks Soome ajalehes (Nummi 2000: 194). Seega leidis 18. sajandi lõpukümnendil hobukastaneid Tallinna aedades ja neid müüsid ka puukoolid. Samuti võis veel alles olla Tallinna vanim, nunnakloostri harilik hobukastan ja selle kõrval veel mitmes vanuses puid. Hobukastan oli linnas üsnagi tuntud ja neid sai igaüks oma aeda hankida. Sel ajal jõudis harilik hobukastan ka Saaremaale. 1823. aastast on sealt teada, et “seda ilusat ja kiiresti kasvavat puud on siin viimase 30 aasta jooksul sageli kasvatatud” (Luce 1823: 114). Niisiis saavutas harilik hobukastan 18. sa-

¹¹Vene keisriperekonna residents Peterburi lähedal. *Aut.*

¹²TLA.230.1.BO/13. *Aut.*

jandi lõpuks Eestis arvestatava leviku, kuid täit selgust selle kohta pole, sest konkreetseid kasvukohti on teada vähe.

HARILIKUD HOBUKASTANID SIINSE PIIRKONNA BOTAANIKAALASES KIRJANDUSES 1777–1810

Kirikuõpetaja August Wilhelm Hupeli (1737–1819) neljaköitelise *Topograafiliste teadete* teises köites on peatükk “Taimeriik ehk Liivimaa taimed” varustatud lisaga (“Mõningatest aiataimedest”), milles öeldakse: “Metsik kastanipuu on külmakindel ja kasvab üsna kõrgeks” (Hupel 1777: 522). Kes on selle kirjatüki (samas: 520–524) autor, pole teada. Teose loodusteadusliku osa (samas: 486–520) loojaks peetakse Riias elanud Jakob (Jacob) Benjamin Fischerit (1731–1793; Kukk 1999: 12), kelle aasta hiljem ilmunud Liivimaa loodusloo käsitlus sarnaneb Hupeli teose samasisulise osaga (Fischer 1778). Fischer oli aastatel 1756–1758 õppinud Kopenhaageni ülikoolis ning 1761. a zooloogiat ja botaanikat Uppsalas Linné juures (Lenz 1998: 217–218). Hiljem töötas ta Riias apteekrina ja lastekodu raamatupidajana ning sai tuntuks loodusteadlasena, eriti taimeuurijana.

Kõigi kolme Balti provintsi, Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa aiandusega oli 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul kursis Viinist pärit iluaednik, varem Riias tegutsenud August Schmidt (vt Schmidt 1799, 1805a, 1805b, 1806a, 1806b). Ta pidas mitmes, muu hulgas Polli mõisas aednikuametit (Schmidt 1799: 215; 1805a: 298) ja avaldas sealse mõisaaia puittaimede nimestiku, milles on üles loetud 71 liiki, teiste seas harilik hobukastan (Schmidt 1799: 221). Teine selline nimestik, samuti August Schmidti koostatud, kajastab Aluliina (lt k Alüksne, sks k Marienburgi) mõisa taimestikku liigirikkust (1800: i–xxv). Arvata-vasti valmis nimestik 1798. aastal enne järgnenud talvede suurt pakast. Selles avamaa- ja kasvuhoonetaimede nimekirjas on avamaal kasvavana nimetatud ka harilikku hobukastanit ja tema kah-te vormi (*foliis luteo variegatis* ja *foliis albo variegatis*;¹³ Schmidt 1800: iii).

¹³S.t kollase- ja valgekirjude lehtedega. *Toim.*

Kummatigi on täiesti võimalik, et nende kahe nimestiku koostajad olid lihtsalt nimekaimud. August Schmidt nimeline aednik oli aastail 1798–1800 ja 1800–1801 ametis Aluliinas ja ajavahe-
mikus 1800–1801 ka Tartu ülikoolis (Sander, Meikar 2009: 73–74; Püka jt 2010: 28).

Siinse floora 1803. aasta ülevaates nimetatakse samuti harilikku hobukastanit. Selle liigi kohta öeldakse, et kohati on ta peaaegu metsik (Grindel 1803: 300). Aasta hiljem ilmus taime-
de majandusliku kasutamise võimalusi käsitlev ülevaade, mille koostas baltisaksa ajaloolane, Liivimaa sotsieteedi alaline sekretär ja hiljem Tartu ülikooli audoktoriks valitud Wilhelm Christian Friebe (1761–1811). Ta nendib siinse iluaiaanduse arengut, tutvustab Linné süsteemi ja esitab floora nimestiku. See algab puuliikidega, järgnevad põõsad ja rohttaimed ning pikalt iseloomustatakse igat liiki (Friebe 1805: 1–308). Harilikust hobukastanist kirjutab ta (samas: 34–36), et see on üldtuntud puu, mis ei kasva
meil looduslikult ega ole siit pärit, kuid mida leidub siiski paljudes aedades ja puisteedel. “Et ta meil suurepäraselt kasvab, seda tõendavad ilusaima kasvuga peaaegu saja-aastased Peeter I istutatud puud mõlemas keiserlikus aias Riia lähedal. Samasuguseid puid leiab ka teistest Liivimaa aedadest” (samas: 34). Seega oli 18. sajandi lõpuks hobukastani viljelemine siin üsna laialdane.

Säilinud on veel Aluliina mõisa võõramaiste puude ja põõsaste nimestik (Friebe 1805: 310–340). See sisaldab 193 taksonit puid ja põõsaid, mille seas on ka harilik hobukastan oma kahe vormiga (*foliis luteo variegatis* ja *foliis albo variegatis*) ning Põhja-Ameerika päritolu Paawi hobukastan (*Aesculus pavia flore lutea*; Friebe 1805: 314–315). Hobukastanite kohta kirjutatakse (samas: 315): “Need kolm viimast on karmid talved välja kannatanud. Esimene on peaaegu pärismaine.”

18. sajandi lõpuks oli siinses piirkonnas ka teada, kuidas hobukastaneid paljundada. Parim viis selleks, kirjutab Wilhelm Christian Friebe, on koguda sügisel küpseid vilju, hoida neid kuivas liivas ja panna kevadel, niipea kui külm on taandunud, seemned vagudesse üksteisest 2–3 tolli kaugusele ja 2–3 tolli sügavusele. Seemned peavad kasvama kobedas ja viljakas pinnases, et noored taimed sirguksid oma esimesel eluaastal vähemalt ühe ja

la kõrguseks. Taimed tuleb suvel umbrohist puhtad hoida. Kõige parem on noored puud tulevasse kasvukohta ümber istutada kolmandal eluaastal, sest vanematele puudele see protseduur ei meeldi ja nad ei arene enam nii hästi. Kuna pungad tärkavad varakevadel, on ümberistutamine kõige õigem ette võtta sügisel (Friebe 1805: 36). Seda on ka mujal rõhutatud, et hobukastanite puisteedes iseenesest kasvama läinud puukesi ei ole mõtet püüda ümber istutada.

1807. aastal leidis harilik hobukastan Tartu ülikooli botaanikaia vana asupaiga¹⁴ taimede nimestikus (Germann 1807: 13). 1810. aastaks valminud praeguse asukoha taimede nimestikus on see samuti ära toodud märkusega, et puu kasvab avamaal (Weinmann 1810: 6). Seega võib selle perioodi kohta öelda, et harilik hobukastan oli 18.–19. sajandi vahetuseks küllaltki levinud; tunti selle puu kasutamist ja kasvatamist ning sobivust meie piirkonna kliimasse.

HARILIKU HOBUKASTANI KASUTUSSOOVITUSTEST 19. SAJANDIL

18. sajandil, mida iseloomustas tööstuse areng ja manufaktuuride teke, uute toodete ja värvainete leiutamine, konkurents Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa vahel, vaadati igale uuele taimeliigile kui loodusvarale, mis tuleb võimalikult mitmekesiselt kasutusele võtta. Manufaktuuride arendamisse oli kaasatud teadlasi, tehti katseid ja hangiti teadmisi taimede kasutamise kohta.

Hariliku hobukastani ravitoimet ja muid omadusi oli Itaalia arst Giovanni Jacopo Zannichelli (1695–1759) juba 1733. aastal näidanud oma isa, farmakoloogi, keemiku ja botaaniku Giovanni Girolamo Zannichelli (1662–1729) kogutud materjali ning isenda katsete ja tähelepanekute varal. Ülevaate avaldas ta koos lehtes puu pildiga, eraldi lehe, õie ja vilja näidisega. Teda ajendas seda tegema hobukastanite rohkus Treviso-lähedase Villa Da Lezze aias ja puisteel. Zannichelli oli paleed külastanud 1730. aastal

¹⁴1803. a asutatud aed paiknes algul Tiigi tänava ääres praeguse Vanemuise pargi kohal ja koliti Laiale tänavale 1806. a. *Toim.*

ja tutvunud selle suurepärase aiaga. Hobukastanit varem uurinud meestest nimetab ta Mattiolit, Clusiust, Cesalpinot ja Dodoensi ning annab selle idast pärit puu iseloomustuse. Tema sõnul on inimesed hobukastanist abi saanud migreeni, kõhuvalu ja rinna-
haiguste vastu, samuti teatud palaviku alandamisel ning hobus-
te ravimisel. Ta kirjeldab üksikasjalikult oma katseid ja mainib
Itaalia arsti Francesco Tortit (1658–1741), Veneetsia arsti, mate-
maatikut ja inseneri Bernardino Zendrinit (1679–1747) ning ees-
pool nimetatud Gaspard Bauhini, kes püüdsid malaariavastase ra-
vimi valmistamisel kasutada peale Lõuna-Ameerikast pärit kiina-
puu (*Cinchona* sp.) ka hobukastani koort (Zannichelli 1733: 3–
15).

Siinse piirkonna teadus oli pikka aega seotud saksa keele- ja
kultuuriruumiga ning seepärast on sealt pärit ka meie teadmised
hariliku hobukastani kasutamisest. Neid on toonud meieni siin-
sed, s.t Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa provintsi teadusuurijad,
kes on ühtlasi taganud teadmiste järjepidevuse, mida hilisemal
ajal on kandnud juba uued inimesed. Nii oli hariliku hobukasta-
ni kasutamisest Saksamaal 18. ja 19. sajandil teada, et selle puu
vilju söödeti piimaveistele ja sigadele, samuti kasutati puitu.

19. sajandi algul või isegi varem tehti üks katse Austrias, kus
suurt osa lehma toideti 2/3-ga tavalisest heinahulgast ja 1/3 ulatu-
ses hobukastanitega, hiljem kogu lauta 1/3 ulatuses heina ja 2/3
ulatuses kastanitega, kusjuures alati võeti üks Viini *Metzen*¹⁵ ho-
bukastaneid ühe tsentneri heina kohta. Näiteks 240 tsentneri heina
asemel, mis talve jooksul tavaliselt laudas kulus, söödeti samale
arvule lehmadele ainult 80 tsentnerit heina koos 160 *Metzen*'i ho-
bukastanitega. 18 naela heina asemel päevas arvestati ühe lehma
kohta kuus naela heina ja 12 naela kastaneid. Sarvloomade hea-
olu ja piima hulga mõttes ei olnud mingit halvenemist märgata.
Lehmad andsid koguni rohkem piima ja see muutus märgatavalt
rasvasemaks, kui lehmad said söödaks hobukastani vilju (ilmselt

¹⁵*Metzen* oli saksa keeleruumis levinud, kuid paikkonniti äärmiselt
varieeruv mahuühik. Viini *Metzen* oli u 61,5 liitrit (Preisi oma nt u 3,5 l).
Toim.

mõeldud seemneid),¹⁶ mida nad sõid isukalt ja meelsamini kui tavapärasest sööta (*Abhandlung*... 1806: 26–27, 41–42).

Vilju anti ka lammastele, kelle kohta öeldi, et nad läheksid kastanitest päris paksuks, kuna need olevat sama toitvad kui tervislikud. Sel viisil nuumatud lammaste lihal olevat eriti hea maitse. Tervislikkus tulenevat aga seemnete kibedusest, mistõttu need ravivat kõhtu nagu mõru liköör inimesel. 4–6-aastaste okste koort kasutati punakoorelise kiinapuu (*Cinchona pubescens* Vahl) koores aseainena malaaria vastu ja seda müüdi apteekides *Cortex hippocastani* nime all. Puit on kiiresti kasvaval puul pehme ja söestunud kasutati seda püssirohu valmistamisel. Koort pruugiti ka parkimiseks ja värvimiseks tammekoore asemel. Vilju anti lisasöödana veistele, lammastele ja sigadele, samuti punahirvedele, metskitsedele ja metssigadele. Peale selle saab neist valmistada äädikat ja röstituna tarvitada kohviubade asendajana. Oberlausitzis prooviti hobukastani ja tamme viljadest viina ajada. Hobukastanist saadud viin olnud kristallselge ning maitset ja lõhnalt sarnane rukkist destilleeritud viinaga. Viinast järele jäänud jääkveel olnud tugev lõhn ja mõrkjas hapu maitse, kuid sellegipoolest olevat see veistele joogiks kõlvanud. Türklased olevat hobukastanitega toitnud pahuraid hobuseid. Määrimaal soovitati hobukastanist elavtara, sest see olevat kõige tugevam inimeste ja loomade sissetungi vastu ning samal ajal kõige vastupidavam. Selle tegemine pidavat käima järgmiselt. Kokku kogutud kastaniseemet säilitatakse paar nädalat kuivas kohas. Hilissügisel pannakse seemned kitsa kõplaga tõmmatud vaku 4–5 tolli kaugusele üksteisest ning kaetakse mullaga. Aprilli lõpus tärkavad kastanivõsud, mis esimesel aastal kasvavad 2 ja teisel 5 jalga. Kolmanda aasta kevadel, kui mahl veel ei voola, painutatakse puud risti ja seotakse niine abil võimalikult kõvasti kokku. Seejärel, kui mahl voolama hakkab, kasvavad tüved ristatud kohtades kokku, moodustades sõlmi, millele kasvab mõlemat tüve kattev ühine koor. Kui niin peaks järele andma, nii et täielikku kokkukasvamist ei toi-

¹⁶Hobukastani viljad on paksu kestaga ogalised kuprad, mille sees on 1–2 suurt päklikujulist seemet ehk nn kastanimuna. *Toim.*

mu, tuleks seda korrata neljandal aastal (Rosskastanienbäume... 1830; Branntwein... 1848; Schmitt 1870; Adam 1997).

Saksa ajakirjanduses avaldatud artiklite põhjal tutvustati hariliku hobukastani kasutamist ka siinses piirkonnas. Nii avaldas ajakiri *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland* Preisi sõjanõuniku, varem Königsbergi linnapea ametis olnud Bernhard Gervais' (1753/54 v 1760 – 1821 v 1829) artikli hobukastani kasulikkusest. Gervais kirjutab: “Pärsiast toodud hobukastan uhkel-dab oma õitega ja pakub rikkalikult vilju, kuid nüüd tõrjuvad teda üha enam välja kõrge tüvega suured paplid” (Gervais 1825: 56). Samas polevat kahtlust hobukastani kasulikkuses tervetele ja hai-getele põllumajandusloomadele, eelkõige lammastele, kes kame-ralistlikust¹⁷ seisukohast olevat kõige hinnatumad koduloomad. Hobukastani koor kõlbavat kõigil juhtudel tammekoore asenda-jaks ja seda tuleks eelistada siis, kui haigus asub peamiselt seede-elundites. Gervais jätkab:

Oma kibedate ja kootavate koostisosade tõttu on see soositud ravimina leidnud koha ka meie apteekides; arstid on seda [...] soo-vitana malaaria, plekilise soetõve ja sarlakite vastu. Meie ajal, mil poliitilise kontinentaalblokaadi tõttu on tulnud kiinapuukoo-rest peaaegu täielikult loobuda või see on väga kalliks muutunud, on seda sageli pidanud asendama kastanikoore.¹⁸ Üldse on niisugu-sed suurepärased kodumaised vahendid ja asendajad väärt unu-stusest päästmist, eriti vaeste ravimisel. [...] Viljad ise mõjuvad

¹⁷Kameralism oli peamiselt Saksamaal 18.–19. sajandil levinud riigihalduse ja tsentraliseeritud majanduse juhtimise õpetus. *Toim.*

¹⁸Pole päris selge, mis on see “meie aeg”, millest Gervais räägib. Napoleon I kehtestatud kontinentaalblokaad, millega ühinesid Prantsus-maa liitlased, sõltlasriigid ja vallutatud alad, kujutas endast Inglismaa-vastast majandusembargot aastatel 1806–1814. 1806. aastast kuulus Na-poleonile ka Berliin ja suur osa Preisimaast. Embargole oli eelnenud Inglismaa väljakuulutatud mereblokaad, mis pärssis Mandri-Euroopa kaubavahetust meretaguste maadega, kust pärines kiinapuu. Gervais' siin viidatud artikkel oli varem ilmunud Preisi põllumajanduslikus aas-taraamatus 1819. a (vt Friedrich Schmalz (koost.), *Jahrbuch der preus-sischen Landwirthschaft*, 1819, lk 94–97), kuid ka selleks ajaks oli blo-kaadist möödas juba viis aastat. Niisiis on võimalik, et Gervais' artikkel kuulub veel varasemasse, Napoleoni aega. *Toim.*

lammastele väga tervendavalt paljude haigusseisundite ja haiguste korral ning toniseerivalt pärast haigust, kui neid manustada purustatult. See kehtib eriti maksakaantõve, kopsuusside ja imevate tallede düsenteeria puhul, mis mõnes lambafarmis kevadisel ajal suurt kahju tekitavad. Selliste kasulike rakendusvõimaluste tõttu on see puu väärt, et ta ka meie järglastel olemas oleks ja et me tema levitamist unarusse ei jäta, isegi kui ta küttepuuna kuulub madalamasse klassi (Gervais 1825: 57–58).

Wilhelm Christian Friebe kirjutab:

Kauni lehestiku, võluvate õite ja üldise kasulikkuse tõttu, mida pakuvad meile viljad, koor ja puit, on hobukastan väärt, et teda kõikjal rohkem istutataks, seda enam, et ta kiiresti kasvab.

Nii puu- kui ka viljade koor annab vees keedetult, kui sellele veidi potast lisada, mustjaspruuni värvi; raudvitrioliga ettevalmistatud kangas omandab kollakaspruuni ja maarjajääga kergelt punaka tooni.

Vilju saab kasutada veiste, lammaste ja kitsede toitmiseks, samuti purustatult ja jahvatatult hobuste kopsuemfüseemi ja kõha vastu. Viljade veega segatud jahu, kui sellele nisukliisid lisada, on suurepärase kanasööti. Kui vilju röstida, jahvatada ja keeta nagu kohvi, on see maitselt ja lõhnalt kõigi kohviasendajatega võrreldes tõelise kohviga kõige sarnasem. Viljadest valmistatud jahu annab parima kliistri raamatute köitmiseks ja suurepärase tärklise; samuti saab sellega, kuna ta vahutab, nagu seebiga lõuendit ja riideid pesta. Peale selle on ta kasutatav viinapõletamisel.

Hobukastani koorel on nagu kiinapuu koorelgi antiseptiline toime ja see on leitud äärmiselt tervistav olevat pahaloomulise palaviku korral, eriti kui veidi rabarberit lisada. Kastanikeedus pidavat suurepärase ussirohi olema.

Puit on pehme ning kõlbab ainult tisleritöödeks ja nikerdamiseks (Friebe 1805: 34–36).

Teisel öeldakse, et mesilased kasutavad selle puu õisi innukalt. Just seetõttu, et ta kasvab kiiresti — eriti niiskel liivasel pinnasel — sobib ta puiesteede rajamiseks ning annab hästi varju (Der Kastanienbaum... 1850).

Puit on veidi jämedakiuline, pehme ja käsnjas, ilus kollakasvalge või punakas, kuid mädaneb kergesti. Ta sobib puusepa-, skulptuuri- ja tõllassepatöödeks, kuid mitte ehitamiseks, samuti

mitte kütteks. Puidutuhk annab väga hea leelise. Puukoor sisaldab tanniini ja seda kasutatakse parkimiseks, saades enam-vähem samasuguse tulemuse nagu tamme kasutamisel.

Kastanite kupatamisega enne kuivatamist pidi saama mõrudust vähendada. Kohvi valmistamiseks tuli neid pruuni kooreta ja väikesteks tükkideks lõigatult ahjus kiiresti kuivatada, siis röstida ja jahvatada. Maitse ja lõhna poolest pidi nii saadud jook olema parem kohvi asendaja kui ühestki teisest taimest valmistatu. Selles rollis suutvat hobukastaniga võistelda vaid aedmustjuur (*Scorzonera hispanica* L.). Sööda hulka segatuna pidi kastanijahu olema kõige kindlam vahend lammaste mädapaise te vastu, samuti abiks nende loomade kõha, kärntõve ja rõugete korral. Hobukastani lehed olevat hirvede lemmiktoit ja ka kitsed söövat seda, samuti saavat nende lisamisega head sõnnikut. Noored võrtsikas-kibedad lehed sobivad õlle maitsestamiseks humala asemel. Kastanite kliisid võib nagu mandlikliisidki kasutada käte pesemisel ning lambarasvast ja nendest kliidest on tehtud küün-laid (Rosskastanienbäume... 1830: 154–155).

Peale hobukastani söötmise loomadele on uuritud ka võimalusi seda inimtoiduna kasutada. Peamiselt on seemnetest valmistatud jahu, mida võib kuni 1/5 ulatuses lisada tavalisele teraviljajahule. Sellisest segust valmistatud leib olevat tervisele väga kasulik. Kastanijahu saamise meetod on täpselt sama, mida on kodumajapidamistes kasutatud kartulitärklise valmistamisel. (Anwendung... 1849.) Johannes Klinge teatel sisaldavad hobukastani seemned palju tärklist ja on hinnatud toit näljaajal, muidu olevat need oma ebameeldiva kibeduse pärast põlatud (Klinge 1883: 99).

Saksamaalt pärit estofiil, pikka aega Kuressaares elanud pastor, arst, koduloolane ja botaanik Johann von Luce (1756–1842) kirjutab hobukastani kasutamisest Saaremaal ning mainib neid samu asju, mis on siin juba nimetamist leidnud. Koort soovitati kiinapuu koore aseaineks malaaria ravis ja seemneid kohviubade aseaineks, kuid kumbki soovitus ei leidnud pikaajalist järgimist. Samuti püüti hobukastanit kasutada tärgeldamiseks, valgendamiseks jms, kuid jällegi püsiva eduta. Isegi loomad polevat seda söönud muidu kui katkitambitult ja jahuga segatult. Hingelda-

vatele hobustele olevat see siiski hea ravim, nagu ka lammastele sügisel ennetavaks vahendiks kopsumädaniku vastu. Värvimiskatsed lehtede ja koorega ei andnud Luce teatel just kuigi pruune toone, küll aga sobivat koor naha parkimiseks. “Puit on õrn, pehme ja kiuline; tiserid saavad seda kasutada; väga hästi sobib see nagu pärnapuugi topiaarkunstiks.¹⁹ Puusepale see aga ei kõlba, sest läheb niisketes kohtades kergesti mädanema” (Luce 1823: 114–115).

HOBUKASTANID 19. JA 20. SAJANDIL SIINSES PIIRKONNAS

19. sajandil kujunes harilike hobukastanite kasvatamine siinses piirkonnas soovituslikuks ja laialdaseks. Kuramaa provintsi ajakirjas *Kurländische landwirtschaftliche Mittheilungen* kirjutati sajandi keskpaiku, et see suurepärase jaanalinnukujulise võraga varju andev puu oma kaunite õitega kasvab 60–80 jala (18–24 m) kõrguseks ja eluiga on üle 100 aasta. See olevat pärit Põhja-Indiast ja kasvavat metsikult ka Põhja-Pärsias; Euroopasse toodud see 1550. aastatel ja konkreetselt Viini Clusiuse poolt 1588. aastal. Hobukastan sobivat hästi puisteedeks ning seda kasvatatavad kõikjal aedades ja maamajade ees. Kirjutise lõpus nenditakse, et puu on ühtaegu majesteetlikult ilus ja väga kasulik, kasvab hästi liivasel pinnasel ning vääraks kasvatamist tulundusmetsades (K. 1848).

Baltisaksa botaaniku ja apteekri Carl August Heugeli (1802–1876) teatel oli Riias 19. sajandi keskel harilik hobukastan levinud linna haljasaladel (Heugel 1858: 177–178). Eestis oli Heinrich August Dietrichi väitel “Tiibeti päritolu”, kuid külmakindel harilik hobukastan 1860. aastate algul üks levinumaid ilupuid. Seitset liiki hobukastaneid oli istutatud Tallinna bastionidele, kus neist mitmele olid rajatud haljasalad (Dietrich 1865: 13). 1883. aastal andis Johannes Klinge teada, et ilus ja kiiresti kasvav hobukastan on levinud kõikjal teede ja tänavate ääres, parki-

¹⁹Topiaarkunst on puude ja põõsaste vormi kujundamine (peamiselt pügamisega). *Toim.*

des jm. Noored inimesed ihkavat seemneid mänguasjadeks. Ühtlasi selgub Klinge jutust, et Eestis leidus tol ajal mitmeid hobukastani vorme ja liike (Klinge 1883: 99–101).

Aastail 1952–1973 tehtud inventuuri järgi oli harilik hobukastan Eestis võõramaiste lehtpuude ja pöösaste seas leidumuselt viiendal kohal (596 kasvupaigas 1607-st). Ettepoole jäid harilik sirel (*Syringa vulgaris*), suur läätspuu (*Caragana arborescens*), harilik ebajasmiin (*Philadelphus coronarius*) ja harilik pihlenelas (*Sorbaria sorbifolia*). Kümmeaastat hiljem (1983–1989) oli ta pihlenelast mööda läinud ja neljandaks tõusnud. Ühtlasi selgus, et suurem leidumus on Lääne-Eestis: 313 sealsest pargist ja aiast leidus seda liiki 198-s (63,3 %), Ida-Eesti 675 registreerimiskohast aga vaid 218-s (32,3 %; Sander jt 2008: 78–102).

Tallinn oma mereäärse asukoha, pindala ja linnakliimaga on suurim hariliku hobukastani kasvupaik Eestis. Nende puude kasvatamine aedades hakkas laialdasemalt levima 19. sajandi algul. Suured istutustööd toimusid 19. sajandi teisel poolel, kui harilikest hobukastanitest rajati puiesteid ja neid istutati mujalegi. Hobukastani õitsenguajaks Eestis peetakse 18. sajandi lõpu ja 19. sajandit. Seda kasvatati rohkesti Tallinna suvemõisates. 1980. ja 1981. aasta inventuuri käigus registreeriti harilik hobukastan 20 suvemõisas 22-st. Kohati olid need üsna suure tüvejämedusega, mis viitab ka suurele vanusele. 19. sajandi esimesel poolel rajatud Clementinenthali suvemõisa jämedaima hariliku hobukastani rinnasdiameeter oli 123 cm. Sama sajandi algul rajatud Kose suvemõisas oli ühe puu läbimõõt 94 cm, Königsthali suvemõisas viie puu läbimõõt 67–100 cm (keskmine 79 cm) ja arvatavasti von Wehrensile kuulunud suvemõisas jämedaima hobukastani $d = 102$ cm (Šestakov, Tamm 1986: 95–111).

1977.–1978. aastal inventeeritud 25 haljasalast Tallinna vanalinnas ja seda ümbritsevate bastionide piirkonnas kasvasid harilikud hobukastanid 14-l (Šestakov 1986: 112–126). 1980. aastatel tehti Tallinnas üksikpuude inventuur 183 hektaril kolmes vanas linnajaos (Süda tn piirkond, Kalamaja ja Kadriorg) ning 1960.–1970. aastatel rajatud Mustamäe linnajaos (üks kvartal, 47,0 ha). Registreeriti 13 980 puud (koos tänavapuudega), millest harilikke hobukastaneid oli 880 (6,3%). Selle näitajaga oli harilik hobu-

kastan levinuim võõrpuu. Peale selle kasvas kesklinna tänavate ääres 4834 puu seas 836 (17,3%) harilikku hobukastanit. Aastail 1974–1984 vähenes hobukastanite arv 183 võrra, neist 160 ehitustegevuse tõttu (Elliku jt 1985: 558–564; Elliku, Tarand 1986: 135–138; Tarand 1986: 128–129; Sander, Elliku 1991: 19, 28, 44, 66).

Harilikke hobukastaneid on Tallinnas ka pärast 1950. aastat istutatud rohkesti mitmesse kohta, on rajatud puisteid ja on olemas väike hobukastani puistu Tallinna kirdeosas Merivälja linna-jaos. See on tekkinud kunagise puukooli alale, istikud on ilmselt istutatud 1960. aastatel, algselt seaduga 2×3 m. Nelinurkse ala suurus on ligikaudu 80×90 m. Hobukastanite arv seal on praegu ligikaudu 250. Enamik puid on maapinnast või põlvkõrguselt harunenud mitmetüveliseks. Suur hulk hobukastaneid on mitmesugustel põhjustel maha raiutud — paljud ilmselt kuivamise tõttu — ja puistus on ka häilud. Puistu keskmine kõrgus on 13 m ja tüvede $d = 8\text{--}30$ cm.²⁰

1930. aastal oli Tallinna kahe jämedaima hariliku hobukastani tüve rinnasläbimõõt 120 cm (Tondi tn 22, von Scheeli aed) ja 112 cm (Kadrioru park, seest tühi känd ühe oksaga; Kanger, Sander 2004: 22). 1980. aastatel kasvas linnas 51 harilikku hobukastanit, mille rinnasübermõõt oli üle 300 cm; veel viie puu tüve übermõõt jäi vahemikku 250–295 cm. Puude seisundit hinnati viie palli süsteemis; nr 1 tähendab, et visuaalseid kahjustusi ei tuvastatud, ja nr 5, et puu oli hukkumas. Valdavalt olid hobukastanid heas või veidi kahjustunud seisundis (hindeväärtused 1 ja 2). Üksikpuude suurim vanus võis ulatuda kõrval oleva hoone ehitusaasta järgi 150 aastani. Kümne jämedaima tüvega puu rinnasübermõõt oli 470, 434, 418, 417, 408, 379, 360, 351, 350 ja 341 cm (keskmine 393 cm). Enamik puid harunes rinnaskõrgusest veidi kõrgemal kaheks haruks (Sander 1987: 150–161).²¹

²⁰Sulev Järve e-kiri autorile, 17.02.2022. *Aut.*

²¹Praegu on Eesti jämedaima, Tallinnas J. Vilmsi tn 2 kasvava hobukastani rinnasübermõõt 481 cm (Vikipeedia andmetel). *Toim.*

LÕPETUSEKS

Hariliku hobukastani päritolu ja leviku tundmaõppimine on olnud keeruline ja vaevarikas. Pikka aega peeti selle liigi looduslikuks areaaliks üht või teist Aasia piirkonda (Himaalaja, Tiibet, India, Türgi), kuid nüüdseks on jõutud enam-vähem üksmeelsele seisukohale, et hobukastani kodumaa on Balkani poolsaarel ning hõlmab alasid Albaaniast, Bulgaariast, Kreekast ja endisest Jugoslaaviast. Introductseeritud on seda liiki aga peaaegu kõikjale maailmas, isegi nii külmadesse paikadesse nagu Rootsi ja Norra põhjapiirkonnad.

Hobukastani levik väljapoole oma looduslikku asuala on olnud tihedalt seotud aianduse arenguga. Mujale Euroopasse jõudis hobukastan tõenäoliselt 16. sajandil ja rände lähtekohaks oli ilmselt Konstantinoopol. Tallinnas algas aianduse areng kohe pärast Eesti ala langemist võõrvõimu alla 13. sajandi algul. Peamisteks aianduskeskusteks kujunesid siinsed kloostrid ja nii oli ka meie oletatavalt esimese, 17. sajandi algusest pärit hariliku hobukastani kasvukohaks Tallinna Püha Miikaeli nunnakloostri kirikuaed.

18. sajandi esimestel kümnenditel Eestisse toodud puude puhul tekib kahtlus, et mõni kastaniks nimetatud oligi kastan, mitte harilik hobukastan, nagu enamasti on arvatud. Igatahes viitab sellele kaudselt aednik Haetge tegevus, kes 18. sajandil pakkus Tallinnas müüa mõlema liigi istikuid. Ilmselt ei olnud sel ajal veel kindlalt teada, et harilikke kastaneid siinses kliimas kasvatada ei saa.

Harilikku hobukastanit peetakse mitmel pool lemmikpuuks, näiteks Inglismaal, samuti on ta üks Kiievi sümboleid. Üldtuntud on Amsterdamis kesklinnas kasvanud harilik hobukastan, mida kirjeldab oma päevikus juudi päritolu tüdruk Anne Frank (1929–1945).²² Puu vanuseks hinnati 150–170 aastat ja see murdis tormituules 2010. aasta augustis.

²²Aastatel 1942–1944 peitis Anne Frank end koos perekonnaga natside eest ühes Amsterdamis ärklitoas, mille aknast ta nägi vaid taevast, linde ja hobukastanit. Seda puud mainib ta oma päevikus kolmel korral, viimati 13. mail 1944. *Toim.*

Autor tänab abi eest artikli kirjutamisel maastikuarhitekt Kristiina Hellströmi, ajaloolast ja arheoloogi Erki Russowit ning etnobotaanik Raivo Kallet.

Kirjandus

- A b h a n d l u n g über den ökonomischen Nutzen des wilden Kastanien-Baums (der Roßkastanie, *Aesculus hypocastaneum*, Lin.) aus mehrjährigen Versuchen und Erfahrungen. 1806. Wien: Aloys Doll
- A d a m, Thomas 1997. Viehfutter, Bauholz, Kaffeesurrogat — oder “ein raub vor die buben”? Über Versuche zur wirtschaftlichen Verwertung der Rosskastanie im 18. und 19. Jahrhundert. The Utilization of Horse-Chestnut in the 18th and 19th Century. — *Forst und Holz*, 52. Jg., H. 11, S. 309–311
- A m e l u n g, Friedrich 1900. Der Herbarius-Codex des Revaler Stadt-Archivus und ein Blick auf die ehstländischen Klostergärten im Mittelalter. — Eduard Pabst (Hrsg.). *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, Bd. 5, H. 1, S. 69–78
- A n g u i l l a r a, M. Luigi 1561. *Semplici dell' eccellente M. Luigi Anguillara, liquali in piu pareri a diuersi nobili huomini scritti appaiono*. Venetia: Vincenzo Valgrisi; www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10186424?page=72&q=castan
- A n w e n d u n g der Rosskastanien als Nahrungsmittel für Menschen. 1849. *Kurländische landwirtschaftliche Mittheilungen*, 10. Jg., Nr. 17, S. 134–135
- A p p l e b a u m, Shimon 1958. Agriculture in Roman Britain. — *The Agricultural History Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 66–86
- B a c c h e l l i, Franco 2001. Goedenhuyze, Joseph. — *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 57. [www.treccani.it/enciclopedia/joseph-goedenhuyze_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/joseph-goedenhuyze_(Dizionario-Biografico))
- B a u h i n, Caspar 1671. *Pinax theatri botanici sive index in Theophrasti Dioscoridis Plinii et botanicorum qui à seculo scripserunt Opera Plantarum circiter sex millium ab ipsis exhibitarum nomina cum earundem Synonymiis & differentiis methodice secundum earum genera & species proponens*. Basileae: Joannis Regis; www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10229417?page=,1
- B a u h i n, Johann 1650. *Historia plantarum universalis*. Tomus I. Ebrodunum: Franciscus Ludovicus a Graffenried; www.bio-diversitylibrary.org/item/246932#page/7/mode/1up

- Berg, Friedrich 1907. Weissbuche. — *Baltische Wochenschrift*, 45. Jg., Nr. 42, S. 355–356
- Blumenbach, Alexander von 1913. *Zur Geschichte der öffentlichen Anlagen und Gärten der Stadt Riga*. Riga: Rigaer Tageblatt; <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/46484?locale-attribute=de>
- Bon de Saint-Hilaire, François Xavier s. a. Mémoire sur les marrons d'Inde. [Käikiri Prantsuse riikliku loodusloomuuseumi raamatukogus]
- Bradshaw, Richard H. W. 2004. Past anthropogenic influence on European forests and some possible genetic consequences. — *Forest Ecology and Management*, Vol. 197, No. 1–3, pp. 203–212; <https://doi.org/10.1016/j.foreco.2004.05.025>
- Brannwein aus Rosskastanien. 1848. *Kurländische landwirtschaftliche Mittheilungen*, 9. Jg., Nr. 11, S. 87
- Brehm, Johannes Rudolf 1710. Gymnasii Revaliensis documenta quaedam, colligi coepta a Johanne Rudolpho Brehmio eloqv. et histor. profess. et rect. Anno MDCCX. [Käikiri, asukoht teadmata]
- Brown, Daniel Jay 1846. *The Trees of America; Native and Foreign, Pictorially and Botanically Delineated, and Scientifically and Popularly Described*. New York: Harper & Brothers
- Buchholtz, Anton 1900. Die von Peter dem Grossen in Riga angelegten Gärten. — *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russland aus dem Jahre 1899*. Riga: W. F. Häcker, S. 35–59; https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/17825/sitzungsberichte_1899_ocr.pdf?sequence=5&isAllowed=y
- Bueck [Bueck], Johann Peter 1804. *Erstes Supplement zum Marienburgischen Pflanzen-Verzeichnisse*. Dorpat: M. G. Grenzius
- Cesalpino, Andrea 1583. *De plantis libri XVI*. Florentiae: Apud Georgium Marescottum; www.biodiversitylibrary.org/item/123978#page/4/mode/1up
- Clusius, Carolus 1583. *Rariorum aliquot stirpium: per Pannoniam, Austriam, & vicinas quasdam provincias observatarum historia, quator libris expressa*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini; www.biodiversitylibrary.org/item/15321#page/13/mode/1up
- Clusius, Carolus 1601. *Aulae quandam familiaris rariorum plantarum historia: quae ecceserit proxima pagina docebit*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini; www.biodiversitylibrary.org/item/14549#page/448/mode/1up
- Clusius, Carolus 1605. *Exoticorum libri decem: quibus animalium, plantarum, aromatum, aliorumque peregrinorum fructuum historiae*

- describuntur*. Ex officina Plantiniana Raphelengii;
<https://docnum.unistra.fr/digital/collection/coll13/id/28145>
- Constantinides, Costas N. 1996. Byzantine gardens and horticulture in the late Byzantine period, 1204–1453: The secular sources. — Antony Littlewood, Henry Maguire, Joachim Wolschke-Bulmahn (eds.). 1996. *Byzantine Garden Culture*. Washington: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, pp. 87–104
- Der Kastanienbaum (Rosskastanien). 1850. *Kurländische landwirtschaftliche Mittheilungen*, 11. Jg., Nr. 15, S. 118
- Die Insel Pucht. 1822. *Rigaische Stadt-Blätter*, Nr. 26, 27.06, S. 242–243
- Dietrich, Heinrich August 1856. *Blicke in die Cryptogamenwelt der Ostseeprovinzen*. Dorpat: Heinrich Laakmann
- Dietrich, Heinrich August 1865. Alphabetisch Geordnetes Verzeichniss der Zierbäume und Sträucher welche in der Gärten der Provinz Ehstland, mit mehr oder weniger Erfolg angepflanzt, vorkommen. — *Mitteilungen über die Wirksamkeit des Ehstländischen Gartenbau-Vereins zu Reval*, Bd. 2, S. 12–35
- Dioscorides, Pedanius 1598. *Pedacii Dioscoridis Anazarbaei de materia medica*. Lib. V. Francofurtum: Wechelus; www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10994207?page=156,157
- Dodoens, Rembert 1553. *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines ad viuum expressae*. Antverpiae: Ex officina Ionnis Loei; www.biodiversitylibrary.org/item/30650#page/2/mode/lup
- Dümler, Wolfgang Jacob 1651. *Obgarten, das ist: eine kurtze, jedoch deutliche Anweisung zur Baumgärtnerei und Peltzkunst, welcher Gestalt fruchtbringende Baumgärten angerichtet und baulich erhalten werden können*. Nürnberg: In Verlegung Jeremiae Dümlers; www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10294942?page=141&q=castanea
- Egmond, Florike 2007. The Clusius project: Carolus Clusius and sixteenth-century botany in the context of the new cultural history of science. — *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 30. Jg., Nr. 1, S. 66–68; doi:10.1002/bewi.200701259
- Egmond, Florike 2010. *The world of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550–1610*. London: Pickering & Chatto; www.academia.edu/42492520/the_world_of_carolus_clusius_natural_history_in_the_making_1550_1610
- Eichwald, Karl Eduard von 1849. Zweiter Nachtrag zur Infusorienkunde Russlands. — *Bulletin de la Société Impériale des Natura-*

- listes de Moscou*. Moscou: W. Gautier, T. XXII, № 1, p. 400–548; www.biodiversitylibrary.org/item/107036#page/406/mode/1up
- Eliliku, Jüri, Urmas R o h t, Andres T a r a n d 1985. Mitte ainult hõlmikpuust. — *Eesti Loodus*, nr 9, lk 558–564
- Eliliku, Jüri, Andres T a r a n d 1986. Endiste eeslinnade dendrofloorast. — Andres Tarand (toim.). *Tallinna taimestik*. Tallinn: Valgus, lk 134–143
- Elsholtz, Johann Sigismund 1663. *Flora marchica, sive Catalogus plantarum, quae partim in hortis electoralibus Marchiae Brandenburgicae primariis, Berolinensi, Aurangiburgico, & Potstamensi excoluntur: partim sua sponte passim proveniunt*. Berolini: Rungiana; www.biodiversitylibrary.org/item/187849#page/57/mode/1up
- Elsholtz, Johann Sigismund 1684. *Vom Garten-Baw: Oder Unterricht von der Gärtnerrey auff das Clima der Chur-Marck Brandenburg, wie auch der benachbarten Teutschen Länder gerichtet, und in VI. Bücher abgefasset*. Der Dritte Druck. Berlin: bey dem Autore — Leipzig: Joh. Frid. Gleditsch; www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10228605?page=,1
- Erelt, Pekka 2022. Suvepuhkus Eestis oli keisri tütardele esimene seiklus. — *Eesti Ekspress*, nr 28, 13.07, lk 40–43
- Erhard, Walter, Erich G ö t z, Nils B ö d e k e r, Siegmund Gerhard Seybold 2002. *Zander. Handwörterbuch der Pflanzennamen. Dictionary of plant names. Dictionnaire des noms des plantes*. 17. Auflage. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer
- Evelyn, John 1664. *Sylva, or A Discourse of Forest-Trees and the Propagation of Timber in His Majesties Dominions*. London: John Martyn; <https://archive.org/details/sylvaordiscourse00eveluoft/page/n42/mode/1up?ref=ol&view=theater>
- Fischer, Jakob Benjamin 1778. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Leipzig: J. G. I. Breitkopf
- Friebe, Wilhelm Christian 1805. *Oekonomisch-technische Flora für Liefland, Ehistland und Kurland*. Riga: Hartmannschen Buchhandlung; <https://dspace.ut.ee/handle/10062/37335>
- Furlong, Gillian 2015. A Physician's Handbook for the Elizabethan Age. — *Treasures from UCL*. 1st ed. London: UCL Press, pp. 85–88; <https://doi.org/10.2307/j.ctt1g69xrh.29>
- Garbari, Fabio, Lucia T o n g i o r g i T o m a s i, Alessandro T o s i 1991. *Giardino dei Semplici. L'Orto botanico di Pisa dal XVI al XX secolo*. Pisa: Pacini Editore
- Gentil, François 1706. *Le jardinier solitaire = the Solitary or Carthusian Gard'ner, Being Dialogues Between a Gentleman and a*

- Gard'ner. Written in French by Francis Gentil; by the sieur Louis Liger d'Auxerre newly done into English.* London: Benj. Tooke
- Gerard, John 1597. *The Herball, or, Generall historie of plantes.* London: John Norton; www.biodiversitylibrary.org/item/109874#page/11/mode/1up
- German n, Gottfried Albert 1807. *Verzeichniss der Pflanzen des botanischen Gartens der kaiserlichen Universität zu Dorpat im Jahr 1807.* Dorpat: M. G. Grenzius
- Gervais, Bernhard Konrad Ludwig 1825. Die Nützlichkeit des wilden Kastanien-Baums. — *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*, 9. Jg., Nr. 1, S. 56–60
- Gledhill, David 2002. *The Names of Plants.* Third edition. New York: Cambridge University Press
- Grindel, David Hieronymus 1803. *Botanische Taschenbuch Für Liv-, Cur-, und Ehstland.* Riga: C. J. G. Hartmann
- Groen, Jan van der 1669. *Le jardinier hollandois.* Amsterdam: Pour Marck Doorinck; www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10228770?page=1
- Hae tge, Johann Georg 1792(?). *Catalogus von allerley Sorten auf-richtigen Garten- und Blumensaamen desgleichen vielerley Bäume und Sträucher inn- und ausländischer Gewächse.* Reval: Lindfors
- Hansen, Gotthard von 1881. *Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250 jährigen Jubiläum.* Reval: Verlag von Franz Kluge
- Harvey, John H. 1976. Turkey as a source of garden plants. — *Garden History*, Vol. 4, No. 3, pp. 21–42; <https://www.jstor.org/stable/1586521>
- Hawkins, John 1820. On the site of Dodoena. — Robert Walpole (ed.). *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, &c.* London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, pp. 473–488
- Hehn, Victor Amadeus 1870. *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen.* Berlin: Gebrüder Borntraeger
- Hehn, Victor Amadeus 1887. *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen.* Fünfte Auflage. Berlin: Gebrüder Borntraeger
- Hehn, Victor Amadeus 1902. *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in*

- das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen. Siebente Auflage. 7. Auflage. Neu herausgegeben von Otto Schrader. Mit botanischen Beiträgen von Adolf Engler. Berlin: Gebrüder Borntraeger; www.biodiversitylibrary.org/item/68503#page/684/mode/1up
- Hein, Ants 2010. Virtsu ja Puhtu. Pilk minevikku. — Toomas Kuk (toim.). *Puhtu ajalugu ja loodus*. (Estonia maritima, 8.) Tartu: Pärändkoosluste Kaitse Ühing, lk 5–38
- Heldreich, Theodor von 1880. Beiträge zur Kenntniss des Vaterlandes und der geographischen Verbreitung der Rosskastanie, des Nussbaums und der Buche. — *Verhandlungen des botanischen Vereins der Provinz Brandenburg*, 21. Jg., S. 139–153
- Hegel, Carl August 1858. Verzeichniss der in den Vorstädtischen Gartenanlagen in Riga wachsenden Bäume und Sträucher. — *Korrespondenzblatt des Naturforschenden Vereins zu Riga*, 10. Jg., S. 173–179; <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044106186927&view=1up&seq=191>
- Hupel, August Wilhelm. 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. 2. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Höyrynen, Mauno 2008. Kartanoiden ja pappiloiden puutarhat. — Henry Väre, Aune Koponen, Leena Hämet-Ahti, Max Hagman, Juha Raisio (toim.). *Puiden jäljillä: 400 vuotta dendrologian historiaa*. Helsinki: Dendrologian seura, s. 53–69
- Jackson, Benjamin Daydon 1876. *A catalogue of plants cultivated in the garden of John Gerard, in the years 1596–1599. A Life of the author*. London: Privately printed; www.biodiversitylibrary.org/item/30619#page/18/mode/1up
- K. 1848. Nutzen der gemeinen Rosskastanie *Aesculus Hippocastanum* L. — *Kurländische landwirtschaftliche Mittheilungen*, 9. Jg., Nr. 20, S. 154–155
- Kaar, Elmar, Aino Kalda 1970. Puhtu mets. — Eerik Kumari (toim.). *Lääne-Eesti rannikualade loodus*. Tallinn: Valgus, lk 136–149
- Kanger, Mari, Heldur Sander 2004. Kodu- ja võõramaiste puittaimede ülevaade Eduard Viiroki poolt aastatel 1926–1936 kogutud materjali alusel. — *Eesti dendrofloora uuringud VIII*. Tallinn—Tartu: EPMÜ Metsanduslik Uurimisinstituut, lk 5–53
- Karabacek, Josef von (ed.) 1906. *De codicis Dioscuridei Aniciae Iulianae, nunc Vindobonensis Med. Gr. I: historia, forma, scriptura, picturis*. Leiden: A. W. Sijthoff; <https://archive.org/details/decodicisdioscu00pedagoog/page/n4/mode/1up>

- K e e v a l l i k, Jüri 1977. Kadrioru kroonika 1718–1727. — Inge Teder (koost.). *Eesti NSV Riiklik Kunstimuuseum: Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstimuuseum, lk 3–107
- K e n k m a a, Rudolf, Gustav V i l b a s t e 1965 *Tallinna bastionid ja haljasalad*. Tallinn: Eesti Raamat
- K l i n g e, Johannes Christoph 1883. *Die Holzgewächse von Est-, Liv- und Curland*. Dorpat: C. Mattiesen
- K o c h, Karl 1855. Ueber Rosskastanie und Pavien. — *Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gartenbaus in den Königlich Preussischen Staaten*, 3. Jg., 2. Abt., S. 216–226; www.biodiversitylibrary.org/item/106489#page/14/mode/1up
- K o e h l e r, Franz 1892. *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter*. Reval: Franz Kluge
- K u k k, Toomas 1999. *Eesti taimestik. Eesti looduse mitmekesisus*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- K u k k, Toomas 2010. Puhtu poolsaare taimkate ja floora. — Toomas Kuk (toim.). *Puhtu ajalugu ja loodus*. (Estonia maritima, 8.) Tartu: Pärandkoosluste Kaitse Ühing, lk 162–224
- K u u s k e m a a, Jüri 1980. Kadrioru kroonika 1727–1733. — Inge Teder (koost.). *Eesti NSV Riiklik Kunstimuuseum. Kogude teatmik: artikkelid 1979*. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, lk 3–30
- L a c k, H. Walter 1997. The Sibthorpian herbarium at Oxford — guidelines for its use. — *Taxon*, Vol. 46, No. 2, pp. 253–263
- L a c k, H. Walter 2001a. Lilac and horse-chestnut: discovery and rediscovery. — *Bocconeia*, Vol. 13, pp. 613–616; www.herbmedit.org/bocconeia/13-613.pdf
- L a c k, H. Walter 2001b. Die Rosskastanie: Entdeckung und Wiederentdeckung. — *Beiträge zur Gehölkunde* 14. Jg., S. 19–31
- L a c k, H. Walter 2002. The discovery and rediscovery of the horse-chestnut. — *Arnoldia*, vol. 61, No. 4, pp. 15–19
- L a c k, H. Walter 2004. Lilac and horse-chestnut: discovery and rediscovery. — *Curtis's Botanical Magazine*, Vol. 17, No. 2, pp. 109–141
- L a n c m a n e, Lauma 2009. Rundäle. Palee pargis. — Mart Külvik, Juhan Maiste (toim.). *Park on paradiis looduses ja kunstis*. Tartu: Eesti Maaülikool, lk 170–179
- L a u r e n t y, Heinrich 1925. *Die Genealogie der alten Familien Revals: ein Beitrag zur Personenkunde Revals*. Bearbeitet und herausgegeben von Georg Adelheim. Reval: F. Wassermann

- L e n z, Wilhelm von (Hrsg.) 1998. *Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960*. Bd. XIII. Wedemark: Verlag Harro von Hirschheydt
- L i g e r, Louis 1706. *Le jardinier fleuriste et historiographe, ou la culture universelle des fleurs, arbres, arbustes, & arbrisseaux, servans à l'embellissement des jardins*. Tome second. Amsterdam: Estienne Roger
- L i n d e m a n n, Eduard von 1870. Das fünfzigjährige Doktorjubiläum Eduard von Eichwald's, Dr. der Philosophie, Medizin und Chirurgie. — *Verhandlungen der Russisch-kaiserlichen mineralogischen Gesellschaft zu St. Petersburg*, Bd. 5, S. 278–358; <http://books.e-heritage.ru/book/10086981>
- L i n n é, Carl 1753. *Species plantarum*. Tomus I. Holmiae: Impensis Laurentii Salvii
- L o b e l i u s, Matthaeus 1576. *Plantarum, seu, Stirpium historia*. Antverpiae: Christophori Plantini; www.biodiversitylibrary.org/item/37879#page/2/mode/1up
- L o d w i c k, Lisa A. 2017. Evergreen plants in Roman Britain and beyond: movement, meaning and materiality. — *Britannia*, 48, pp. 135–173; https://centaur.reading.ac.uk/68336/1/Lodwick_Evergreen_plants_Roman_Britain.pdf
- L o u d o n, John Claudius 1838. *Arboretum et fruticetum Britannicum; or, the trees and shrubs of Britain*. Vol. 1. London: printed for the author; and sold by Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans; www.biodiversitylibrary.org/item/173942#page/740/mode/1up
- L u c e, Johann Wilhelm Ludwig von 1823. *Topographische Nachrichten von den Insel Oesel, in medicinischer und ökonomischer Hinsicht*. Riga: W. F. Häcker
- L u m i s t e, Mai 1988. Lossi- ja pargiansambli ehitusajaloost. — Heiki Tamm (koost.). *Kadriorg: Loss ja park*. Tallinn: Valgus, lk 11–87, 92–93
- M a r t e l s, Zweder Rudolf Willem Maria von 1989. *Augerius Gisenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Suleyman de Grote. Een biografische, literaire en historische studie met editie van onuitgegeven teksten*. s. n.; <https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/14471034/martels0001.PDF>
- M a t t i o l i, Pietro Andrea 1560. *Commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*. Venetia: Vincenzo Valgrisi; www.biodiversitylibrary.org/item/210304#page/245/mode/1up

- Mattioli, Pietro Andrea 1563. *New Kreüterbuch mit den aller-schönsten und artlichsten Figuren aller Gewechss, dergleichen vormals in keiner Sprach nie an Tag kommen*. Prag: Georg Melantrich von Auentin; www.biodiversitylibrary.org/item/37059#page/221/mode/1up
- Mattioli, Pietro Andrea 1565. *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*. Venetia: Vincenzo Valgrisi; www.biodiversitylibrary.org/item/125718#page/5/mode/1up
- Mattioli, Pietro Andrea 1571. *Compendium de plantis omnibus*. Venetia: Vincenzo Valgrisi; www.biodiversitylibrary.org/item/209997#page/5/mode/1up
- Nuumi, Aimo 2000. Ilu- ja viljapuude müük Eesti puukoolidest Soome 1820. ja 1830. aastail. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dendroloogilised uurimused Eestis II*. Tallinn: Eesti Põllumajandus-ülikooli metsanduslik uurimisinstituut, lk 191–196
- Nyman, Carl Fredrik 1878–1882. *Conspectus florae europaeae: seu enumeratio methodica plantarum phanerogamarum Europae indigenarum, indicatio distributionis geographicae singularum*. T. I. Örebro: Bohlman; www.biodiversitylibrary.org/item/41446#page/145/mode/1up
- Ommeen, Kasper van (ed.) 2009. *The Exotic World of Carolus Clusius (1526–1609). Catalogue of an exhibition on the quatercentenary of Clusius' death, 4 April 2009. With an introductory essay by Florike Egmond*. (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 80.) Leiden; Leiden University Library, pp. 1–124; www.hortusleiden.nl/uploads/bestanden/exhubl002.pdf
- Osbaldeston, Tess Anne (ed.) 2000. *Dioscorides de materia medica*. Johannesburg: Ibidis Press; https://ia802907.us.archive.org/16/items/de-materia-medica/scribd-download.com_dioscorides-de-materia-medica.pdf
- Pezold, Leopold von 1898. *Schattenrisse aus Revals Vergangenheit*. Reval
- Prada, Dario, Theodosius M. Velloza, Peter E. Toorop, Hugh W. Pritchard 2010. Genetic population structure in horse chestnut (*Aesculus hippocastanum* L.): Effects of human-mediated expansion across Europe. — *Plant Species Biology*, Vol. 26, No. 1, pp. 43–50; <https://doi.org/10.1111/j.1442-1984.2010.00304.x>
- Pūka, Tarass, Ruta Zunde, Ilmārs Zunde 2010. *Latvijas dārznieki no sendienām līdz 20. gadsimta nogalei*. Rīgā: LU Akadēmiskais apgāds

- Rodgers, Robert H. 1996. Κηποποιία: Garden making and garden culture in the Geoponika. — Antony Littlewood, Henry Maguire, Joachim Wolschke-Bulmahn (eds.). 1996. *Byzantine Garden Culture*. Washington: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, pp. 159–176
- Rosskastanienbäume. Hecken dawon. 1830. *Rigaische Stadt-Blätter*, Nr. 35, 27.08, S. 277–278
- Saint-Hilaire, Jean Henri Jaume 1819. *Plantes de la France. Décrites et peintes d'après nature*. Tome cinquième. Paris: Chez l'auteur; <https://bibdigital.rjb.csic.es/medias/2d/4e/28/30/2d4e2830-2a8d-474b-a3d8-e9b8e1d25185/files/6383.pdf>
- Sander, Heldur 1987. Tallinna jämedamad puud. [Käsitöö Tallinna ülikooli akadeemilises raamatukogus]
- Sander, Heldur 1998. *Tallinna silmapaistvamad puud ja nende kaitse. Outstanding trees in Tallinn and their protection*. (Eesti dendrofloora uuringud, 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Sander, Heldur 2019. Pärnade linn. — *Sirp*, nr 30, 2.08, lk 6–7
- Sander, Heldur, Jüri Elliku 1991. *Tallinna Kalamaja, Kadrioru ja Mustamäe linnajao maakasutus ning puittaimestik*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Sander, Heldur, Jüri Elliku, Urmas Roh t 2008. Eesti parkide ja kollektsioonide levinumate võõrlehtpuude ja -põõsaste introduksioonist ja metsistumisest. — *Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat*, 85. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 78–102
- Sander, Heldur, Toivo Meikar 2009. Tartu Ülikooli botaanikaalga algaastad ja esimesed taimekogud. — *Eesti parkide almanahh* 2. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Keskkonnaministeerium, lk 72–85
- Schmidt, August 1799. Schilderung, wie weit es mit der Pflanzkunde bis jetzt in der Gärtnerey der Liefländer gediehen ist, von Herrn A. Schmidt zu Pollenhof. — *Botanisches Jahrbuch für Jedermann*, 1. Jg., S. 215–223
- Schmidt, August 1800. *Verzeichniss derjenigen Gewächse, so sich in der Marienburgischen Gärtnerey befinden und wovon Doubletten gegen Tausch oder für Bezahlung, wie auch mehrere seltene schöne Saamen zu haben sind; wenn man sich deshalb an den Gärtner August Schmidt wendet*. Dorpat: M. G. Grenzius
- Schmidt, August 1805a. Beschreibung einiger liefländischen Gärten. — *Gartenzeitung*, Nr. 38, 22. März, S. 298–299; Nr. 39, 29. März, S. 305–309; Nr. 40, 5. April, S. 313–315; Nr. 41, 12. April, S. 321–324; Nr. 43, 26. April, S. 337–339

- Schmidt, August 1805b. Ueber die Gartenkunst in Lief- und Estland. — *Gartenzeitung*, Nr. 37, 15. März, S. 294–296; Nr. 38, 22. März, S. 297–298
- Schmidt, August 1806a. Geprüfte Versuche, ausländische Bäume und Sträucher an das Lief-, Esth-, und Kurländische Klima zu gewöhnen. — *Gartenzeitung*, Nr. 39, 28. März, S. 308–312
- Schmidt, August 1806b. Nachstehendes Verzeichniss von in- und ausländischen Bäumen und Sträuchern enthält die Sammlung, die sich wirklich schon in Lief- und Estland befindet, und zur Anpflanzung neuer Gärten, und zum Theil neuer Wälder, kann angewandt werden. — *Gartenzeitung*, Nr. 42, 18. April, S. 333–336; Nr. 43, 25. April, S. 337–343; Nr. 44, 2. May, S. 350–352
- Schmitt 1870. Bemerkungen über den Rosskastanienbaum. — *Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbleiß und Handel*, 8. Jg., Nr. 2, S. 28–30
- Sivers-Euseküll, August von 1889. Dendrologische Mittheilungen über die Folgen des Strengen Winters 1887/1888 in Livland, Estland und St. Petersburg. — *Mittheilungen der Kaiserlichen Livländischen Gemeinnützigen und Oeconomischen Societät in Dorpat*, Nr. 12, S. 3–25
- Smith, James Edward (*elaboravit*) 1806, 1813. *Florae Graecae prodromus: sive Plantarum omnium enumeratio, quas in provinciis aut insulis Graeciae invenit Johannes Sibthorp, M. D.* Vol. 1–2. Londini: Richard Taylor et socii; www.biodiversitylibrary.org/item/29497#page/11/mode/1up, www.biodiversitylibrary.org/item/29462#page/1/mode/1up
- Sprengel, Kurt 1817. *Geschichte der botanik. Neu bearbeitet*. In zwey Theilen. Erster Theil. Altenburg — Leipzig: F. A. Brockhaus; <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433010940173&view=1up&seq=11&skin=2021>
- Stearn, William T. 1967. Sibthorp, Smith, the “Flora graeca” and the “Florae graecae prodromus”. — *Taxon*, Vol. 16, No. 3, pp. 168–178
- Stearn, William T. 1976. From Theophrastus and Dioscorides to Sibthorp and Smith: The background and origin of the Flora Graeca. — *Biological Journal of the Linnean Society*, Vol. 8, No. 4, pp. 285–298
- Särg, Alo 2010. *Tallinna mõisad ja mõisnikud*. Tallinn: Argo
- Šestakov, Marina 1986. Vanalinna haljastu. — Andres Tarand (toim.). *Tallinna taimestik*. Tallinn. Valgus, lk 112–126
- Šestakov, Marina, Külli Tam m 1986. Endiste suvemõisate pargid tänapäeval. — Andres Tarand (toim.). *Tallinna taimestik*. Tallinn:

- Valgus, lk 104–111
- Zannichelli, Giovanni Jacopo 1733. *All'illustrissimo signor Giulio Pontadera lettor pubblico di botanica nella università di Padova lettera scritta da Gio. Jacopo Zannichelli speciale all'insegna dell'Ercole d'Oro a Santa Fosca intorno alle facoltà dell'ippocastano*. Venezia: Giacomo Tommasini; https://archive.org/details/bub_gb_nCI9rASKiIoC/page/n18/mode/1up
- Zeven, Anton Cornelis, Pyotr M. Zhukovsky 1975. *Dictionary of Cultivated Plants and Their Centres of Diversity. Excluding Ornamentals, Forest Trees and Lower Plants*. Wageningen: Centre for Agricultural Publishing and Documentation; <https://edepot.wur.nl/318076>
- Tarand, Andres 1986. Kesklinna tänavate puud. — Andres Tarand (toim.). *Tallinna taimestik*. Tallinn: Valgus, lk 127–133
- Tarand, Andres, Jaak Jaagus, Ain Kallis 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Thayer, Bill s. a. Pliny the Elder: the Natural History. [Http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html)
- Theophrastus 1916. *Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs*. With an English translation by Sir Arthur Hort. In two volumes. London: William Heinemann — New York: G. P. Putnam's Sons; <https://archive.org/details/enquiryintoplant01theouoft/mode/1up?view=theater>, <https://archive.org/details/enquiryintoplant02theouoft/page/494/mode/1up>
- Thomas, Peter A., Omar Alhamd, Grzegorz Iszkutó, Monika Dering, Tarek A. Mukassabi 2019. Biological flora of the British Isles: Aesculus hippocastanum. — *Journal of Ecology*, Vol. 107, No. 2, pp. 992–1030; <https://doi.org/10.1111/1365-2745.13116>
- Thordarson, Thorvaldur, Stephen Self 1993. The Laki (Skaftár Fires) and Grímsvötn eruptions in 1783–1785. — *Bulletin of Volcanology*, Vol. 55, no. 4, pp. 233–263
- Tsinovskis 1987 = Циновскис, Раймонд Екабович (отв. ред.). *Ботанические сады Прибалтики: Зимостойкость деревьев и кустарников в 1978/79 г.* Рига: Зинатне
- Ueber die Rosskastanie. 1893. *Land- und forstwirtschaftliche Zeitung*, Nr. 40, S. 249
- Vilbaste, Gustav 1940. 1939.–1940. a talvekahjustustest Eestis. [Käsikiri.] Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 152, m 83: 9

- V i l b a s t e, Gustav 1950(?). Tallinna haljasalade ajalugu. Haljasalad bastionidel. [Käsikiri.] Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 152, m 71: 2. [Käsikirjal aastaarv puudub, arvatavasti 1950]
- V i l b a s t e, Gustav 1965. Puhtulaiu loodusest ja selle uurimisest. [Käsikiri EMÜ põllumajandus- ja keskkonnainstituudi elurikkuse ja loodusturismi osakonnas]
- W e i n m a n n, Johann Anton 1810. *Der botanische Garten der Kaiserl. Universität zu Dorpat, im Jahre 1810*. Dorpat: M. G. Grenzius
- W e r y s z k o - C h m i e l e w s k a, Elżbieta, Maria T i e t z e, Magdalena M i c h o ŋ s k a 2012. Ecological features of the flowers of *Aesculus hippocastanum* L. and characteristics of *Aesculus* L. pollen seasons under the conditions of central-eastern Poland. — *Acta Agrobotanica*, Vol. 65, No. 4, pp. 61–68; <https://doi.org/10.5586/aa.2012.022>
- W i m m e r, Clemens A l e x a n d e r 2001. Verbreitung und Verwendung der Rosskastanie in den Gärten. — Klaus-Dietrich Gandert (Hrsg.). *Beiträge zur Gehölzkunde*. Rinteln: Gartenbild Heinz Hansmann, S. 32–37

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistriväitekirja geoökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias inšeneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1998) ning Eesti Maaülikooli metsandusinstituudis teadurina (1998–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga) ja “Kirikupaju, urvapaju: kahe pajuuliigi keeruline teekond pühadepuudeks” (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Raivo Kallega) ning saatesõna Gottfried Albrecht Germanni artiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053), Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118) ja Johann Ludwig Jochmanni “Lapi reisi päevikule” (2021, nr 10, lk 1778–1792).

ARVUSTUS

SÕJAST, MASINATEST JA SÜDAMETUNNISTUSEST

A. H. Tammsaare. *Sõjamõtted*. (Eesti mõttelugu 170.) Tartu: Ilmamaa, 2023. 270 lk.

A. H. Tammsaare *Sõjamõtted* ilmus esimest korda 1919. aastal ja koon- das Esimese maailmasõja ja osalt ka Vabadussõja ajal kirjutatud ühis- kondlikke artikleid ja mõtisklusi. See oli autori esimene artiklikogumik, teine — *Sic transit*... ilmus 1924. aastal. Rohkem selliseid kogumik- ke A. H. Tammsaare ei avaldanud, kuigi jätkas ajakirjanduses sõnavõt- mist oma elu lõpuni. Ta publitsistika maht on aukartustäratav — üle kolmesaja artikli, mille teemade hulk ulatub esseistlikest mõtisklustest teravate päevakajaliste või poliitiliste reageeringuteni, sekka arutelusid kultuuripoliitikast ning ajaloost. Nõukogude ajal olid mõlemad artikli- kogud keelatud kirjanduse nimestikus, neid sai lugeda ainult suuremate raamatukogude erifondis. Kordustrukis ilmusid kõik A. H. Tammsaa- re artiklid tema “Kogutud teoste” 15., 16. ja 17. köites (1986–1990). Ilmamaa kirjastuse “Eesti mõtteloo” sarjas on varem ilmunud valik te- ma artikleid pealkirja all *Armastusest ja lapselikkusest* (2011). Nüüd kordustrukina avaldatud *Sõjamõtted* ilmuvad seega lugejate ette tervik- teosena teist korda. Kordustruki lisaväärtuseks on nimeloend ja artiklite bibliograafia.

Mõtted, mida A. H. Tammsaare oma artiklites avaldab, sobivad meiegi aega lausa hiilgavalt.

Omas ajas võis A. H. Tammsaaret pidada tänapäeva mõistes arva- musliidriks. Eriti kaalukad olid tema julged sõnavõtud 1930. aastatel, mil ühiskonnaelu kriitika oli piiratud. A. H. Tammsaare mitte ainult ei võtnud teravalt sõna autokraatia vastu ning demokraatia kaitseks, vaid avaldas 1936. aastal ka samas vaimus allegoorilise näidendi *Kuningal on külm*, mille rahvas naerulsui vastu võttis.

Kuid see kõik tuli hiljem.

1919. aastal elas A. H. Tammsaare veel oma venna Jüri Hanseni juures Koitjärvel, kuhu ta oli läinud olude sunnil 1911. aastal, pärast tiisikuse diagnoosi saamist. Tiisikusest paranemisele järgnes 1914. aastal raske maooperatsioon, nii et ajal, mil puhkes Esimene maailmasõda,

oli ta üsna kehvast füüsilises seisus ja ainsaks koduks venna külaliste-tuba. Sellest, millistes oludes ja ajavaimus A. H. Tammsaare Koitjärvel oma sõjamõteteid mõtles ja kirja pani, on asjatundlikult kirjutanud Peeter Järveldaid kõnealuse väljaande järeldsõnas, millesse tasuks kindlasti enne kogumiku lugemist süveneda.

Tiisikus ja maolõikus, mis ohustasid A. H. Tammsaare elu, päätsid paradoksaalsel kombel kirjaniku mobilisatsioonist, millega läks sõjaringele tema vend Jüri, kes küll õnneks naasis sõjast tervena. Tallinna Kirjanduskeskuse A. H. Tammsaare muuseumi arhiivis on säilinud Jüri Hanseni sõjapäevik, kust saab väikese sissevaate tema rindel oldud päevadesse. Küllap andsid tihe suhtlus vennaga ning otsene kokkupuude sõjamõjudega tagalas A. H. Tammsaarele piisavalt selge arusaamise sellest, mida tähendab sõda n-ö tavainimese vaatenurgast, aga ka kultuurilises mõttes. Tema hoiak on mõistagi sõjavastane, kuid sõjamõtted ei ole ainult sõjast. Õieti kirjutab A. H. Tammsaare talle omaselt ikkagi ennekõike inimese loomusest. Ning sellest, et inimese oma kommete ja kirgedega kipub läbi sajadite ikka ühesuguseks jääma, ükskõik kui hoogsalt tahab muutuv ühiskond teda ümber vormida. Sellest kõneleb kohe *Sõjamõtete* esimene lugu "Futurismist", mis küllalt irooniliselt kirjeldab futuristide soovi hävitada ja unustada kõik "vana". Futuriste vaimustas tehnika areng, mis oli nende jaoks väärtuslikum kui inimhinge probleemid. Kuulus on futurismi rajaja ja teoreetiku Filippo Tommaso Marinetti hüüatus "Kihutav võidusõiduauto, mis sarnaneb suurtükikooliga, on kaunim Samothrake Nikest!".

Tehnoloogia eelistamine hinge, masinate ja sõjakuse hindamine kunstit ja "vanast" kultuurist kõrgemaks annab futuristide kaudu noodivõtme tervele artiklikogule. Kui püüda selle sisu kokku võtta kolme märksõnaga, oleksid nendeks sõda, masinad ja südametunnistus.

Mõtted sõjast näivad meile praegu ehk kõige päevakajalisemad, sest üle pika aja on ka eestlased juba poolteist aastat peaaegu iga päev mõelnud sõjast. A. H. Tammsaare põlvkonna jaoks oli Euroopas puhkenud Esimene maailmasõda kultuurišokk. Gustav Suitsu üleskutset saada eurooplasteks kandis idee Euroopa kõrgkultuurist, mille parimate saavutuste tasemele ka eestlased peaksid pürgima. Siis aga selgus, et Euroopa — see on ennekõike territoriaalsete, majanduslike jt huvide tallermaa, kus "[k]ultuur on ikka tapariistade täiendamist tähendanud" (lk 8). Nii mõnigi kord jõuab A. H. Tammsaare seetõttu järeldusele, et "Euroopa kultuur on midagi niisugust, millest üle peab jõudma, kui tahetakse maksmas näha armastuse, õigluse ja inimlikkuse põhjusemõtteid ja paleusi, millest nii odaval vaimustusel kõneldakse" (lk 9).

Sõda ja sellega kaasnev küünilisus ning inimeses peituv hävitus-tung on *Sõjamõtete* üks läbivamaid teemasid, mille A. H. Tammsaare ise on eessõnas kokku võtnud üsna konkreetselt: “[V]anade asjade, vanade vahekordade hävitamine inimest, tema instinktide ilma sugugi nii kergesti ei muuda kui mõned arvavad. Jääb aga inimene endiseks, paljuke on siis tulu eelnimetatud hävitamisest?” (lk 9).

Sedasama küsimust võiks esitada praegu nii kohaliku päevapoliitika kui ka Ukrainas käiva sõja kohta. Tung hävitada — olgu lihtsalt seetõttu, et miski on “vana” ja “vale”, või tegutsemine territoriaalse ja mentaalse alistamise eesmärgil — on autorile sügavalt arusaamatu ja vastumeelne. *Sõjamõtete* kogumik avab hästi kirjaniku maailmavaatelise hoiaku, milleks on demokraatlik humanism. Demokraatiast ja eestlaste (ja ka teiste rahvuste) oskamatuses selle valitsusvormiga toime tulla kirjutab A. H. Tammsaare eriti palju 1930. aastatel, mistõttu neid artikleid sellest kogumikust ei leia. Mõttekäigud on aga ikka sarnased. Näiteks 1916. aastal kirjutatud artiklis “Meelsusest ja vabadusest” märgib autor:

Sattusime vabameelsusele. Vaevalt on ta kunagi suurem olnud kui prantslastel nende suurtel ärevusepäevadel, mis aastaid kestsid. Siis mindi vabameelsuses niikaugemale, et kiriku uksele kirjutati: “Vabadus, ühesugusus, vendlus või surm.” Näete — tõsisel vabameelsuses seisid vendlus ja surm kõrva. [...] Selsamal ajal kirjutati ka lipu peale: “Värisege, aristokraadid, siin tulevad lihunikupoisid.” Ka see on suur vabameelsus, kui niisugust lipukirja kantakse, lihtne ja selge lihunikude vabameelsus (lk 72).

Võrdluseks võib tuua tsitaadi 1934. aastal kirjutatud artiklist “Õnnelikest ja õnnetuist aegadest”:

Ka hävitamise ja purustamise nõuet põhjendati inimese vabastamisega. Jumalast oli ta, jumal tänatud, juba lahti, samuti südametunnistusest ja iseseisvast vaimust, nüüd pidi ta vabastuma ka vaimusaaduste tagavarast, sellest aastatuhandete koormast. Õeldi: inimene tuleb vabastada ja puhastada igasugusest ebausust, ka teaduse ja kunsti ebausust. Sest nagu õige revolutsionäär peab halvaks iga ühiskondlikku korda, milles tema ise ei etenda juhtivat osa, samuti loeb ta ka teaduses ja kunstis kõik kasutuks ja kahjulikuks, mille on loonud teised. Sellepärast siis: hävita nii palju kui süda kutsub, aga tee seda revolutsiooni nimel, siis on su käed ja süda puhas. Muidu võib asi halb olla, aga revolutsiooni nimel tehtuna on ta hea, vähemalt vabandatav. [...] Sellepärast tuleb ikka ja jälle uuesti alata vabadusest, vennlusest ja õiglusest, sest viimisel silmapilgul, kus eesmärk peaaegu käegakatsutav, haihtuvad need

ilusad asjad otse viirastusena või silmamoonutusena. Aga iga uues võitluses on endised vabadusevennad juba vägivallamehed ja endised vägivallamehed vabadusevennad.¹

Samu mõtteid revolutsioonist, vägivallast ja vabadusest leiab ka *Sõja-mõtete* lõpus asuvate ilukirjanduslike palade hulgast, eriti aga süngest jutustusest “Meeletu mälestused”.

Meie päevil, mil läbisegi räägitakse sõjast, vabadusest ja kultuuri-revolutsioonist, on neil A. H. Tammsaare sõnadel seda suurem kaal, et protsessid, mida ta oma artiklites kirjeldab, jõudsid hoiatatud traagiliste kulminatsioonideni Teise maailmasõja ja sellele järgnenud terrorina.

Sõja, vägivalla ja vabaduse teemadega kaasneb A. H. Tammsaarel väga ajakohane masinatemaailma kriitika. Vähe sellest, et sõjapidamine on muutunud tõepoolest võitluseks “masin masina vastu”, nagu ta 1915. aastal kirjutab. Paistab aga, et A. H. Tammsaare suutis ette kujutada ka droonide tulekut: “Tulevikus ei saada meie enam mehi sõjaliinile, vaid ainult masinad, mis töötavad automaatselt” (lk 49).

Sealsamas jõuab kirjanik küllaltki lähedale ka meie praeguse tehis-aru ja selle ohtude kirjeldamiseni:

Aga siis võime ehk lõpuks nii täieliku masina leida, millele elu hing sisse tuleb. See oleks Peltsebul, kelle meie ise välja kutsunud ja kelle taltsutamiseks meil puudub jõud. Meie eneste valmistatud masinad oleksid meist vägevamad — seda tõendavad juba praegusedki masinad niihästi tööstuses kui ka sõjas — ja meie asemel hakkaksid nemad ilma üle valitsema. Masinad kirjutaksid seadusi, jutlustaksid uut usku, kõlblust ja looksid uut kunsti. [...] Siis on tõsine uus ajajärk, sest siis ei otsitaks enam ei elus, kunstis ega usus inimest, vaid ainult masinat. Teadus ja kirjandus tähendavad siis kiirpressi, rotatsiooni. [...] Inimene oleks siis väike, pisitilluke pärisori, kes kuulaks ainult masinate sõna maal ja merel, maa ja vee all ning üleval õhus. Ärge naerge! See kõik seisab kusagil ettekuulutatuna (lk 49–50).

Tõepoolest, ärme naera! Tehisaruga seotud ohtudest räägitakse aina enam, selle loodud kunst on juba paljude jaoks eristamatu inimese loodud kunstist. Võimaluste kõrval, mida masinakultuur pakub “inimese vabastamisega tööst”, millest A. H. Tammsaare kirjutab, terendavad vaimne mandumine ja südametunnistuse hääle kadumine.

¹A. H. Tammsaare. *Armastusest ja lapselikkusest*. (Eesti mõtte-lugu 99.) Koost. Maarja Vaino. Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 200.

Ometi on südametunnistus midagi, millele A. H. Tammsaare inimeskontseptsioon eriliselt toetub. Nii tema ilukirjanduslikus loomingus kui ka artiklites on ehk kõige rohkem otse või kaudselt osutatud Immanuel Kanti mõttekäigule: ilmas olevat kaks imeasja, inimese südametunnistus ja tähine taevas. Väga paljud inimolemust puudutavad paradoksid, mis A. H. Tammsaaret huvitavad olgu oma tegelasi luues või ühiskonnaelu üle mõtiskledes, käivad koos küsimusega südametunnistusest, on seotud selle ülemäärasusega (nt *Tõe ja õiguse* Indrek Paas) või hoopis puudumisega (nt *Põrgupõhja uue Vanapagana* Ants). Südametunnistus on kirjaniku silmis see oluline kandetala, mis ei lase inimesel muutuda täiesti amoraalseks ega vägivaldseks. Seetõttu vaevab kirjaniku inimese “vabastamine” kõigest — s.t järelikult ka südametunnistusest. Kui südametunnistus enam inimest ei ohjelda, on tagajärjeks sõda ja kaos. Nii ta kirjutabki:

Nõnda siis: inimene loobus jumalast, loobus elavast hingest ja igavesest elust, loobus südametunnistusest, loobus mõistuse iseseisvusest, loobus vabast vaimust, loobus oma kuninglikust asendist looduses, loobus absoluutsest ja lõpmatusest ning kõik selleks, et läheneda tõele ning saada õnnelikumaks. Aga ei saanud, sest enne prahvatas sõda.²

A. H. Tammsaare aktuaalseid sõjamõtteid lugedes tuleb hirm peale, sest miks arvata, et tänapäeval oskavad inimesed paremini olla vabad ja õnnelikud?

Maarja Vaino

MAARJA VAINO (1976) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli bakalaureuseastme eesti filoloogia erialal 2004, humanitaarteaduste magister 2006 (Tallinna Ülikool), doktorikraad eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute alal 2011 (samas). Kirjastuse Kunst müügijuht 1999–2002, A. H. Tammsaare muuseumi teadur Tallinnas 2002–2005 ja juhataja 2005–2016, Tallinna Kirjanduskeskuse (A. H. Tammsaare, Mati Undi ja Eduard Vilde muuseumid) direktor a-st 2017.

² Sealsamas, lk 205.

ABSTRACTS

JAAN VALSINER. University as heterotopia: A game between a soup kettle and a watering can

Universities all over the world face a crisis situation in which the economic rationality of the neoliberal management takes over control over the arena of generating new ideas and replaces that by administratively fixed frameworks of learning to a criterium — a degree. In this article the Humboldtian idea of university as an autonomous place for play with new ideas on top of established ones is restored as a quality guarantee for future survival of innovative directions in science, technology and art. (Auth.)

MATI LAUR. Prevention of pregnancy among 18th-century Livonian peasants

The social norm in 18th-century Livonia and Estonia recognised sexual relations only between spouses wed in church. Extramarital and premarital sexual relations were condemnable and punishable.

On average, women in 18th-century Estonia married at the age of 22–24 and men at the age of 23–27 years. This meant that young people had to abstain from sexual relations for nearly ten years. Based on court materials from 18th-century Livonia, it can be stated that this requirement was not followed. The beginning of sexual life was not unconditionally related to an intention to marry, and premarital relations of both boys and girls were far from absolute monogamy. Premarital sexual relations became a problem only when they had led to unwanted pregnancy. Nearly all mothers who had given birth to illegitimate children, much more seldom their fathers, were summoned to the court and usually were subjected to a punishment — five pairs of lashes for women and ten for men. This could be replaced with a sizeable monetary fine which was a heavy burden for peasants.

As the court documents show, Livonian peasant boys' and girls' knowledge of pregnancy and the ways of preventing it cannot be considered high. They believed that nothing would

happen after just one intercourse. Several young unmarried mothers who were summoned to the court admitted that they did not think that one might become pregnant this way. Missing of menstruation was not always seen as a sign of pregnancy but as “blockage of blood”, which needed treatment. Therefore, the use of several drugs inducing abortion was not considered a crime but a health cure. Thus, stillbirth could be induced by boiling a broth of ergot, which, in the case of an overdose, could also kill the mother along with the child.

When pregnancy could not be interrupted, it was possible to hide it and kill the newborn child. To exclude the woman's potential claim that the child was dead already when born, giving birth in secrecy was forbidden, and stillbirth had to be confirmed by witnesses. As the next step, the state authorities set the aim that, in addition to secret childbirth, keeping pregnancy in secrecy should be punished. This measure did not decrease the number child killings either.

The Enlightenment brought a breakthrough into the earlier mentality, considering, on the contrary, it necessary to mitigate the punishments to prevent the killing of children. The cameralist doctrine, which spread at that time, also saw the growth of population as advancement in the wealth of the country, which made it necessary to liberalise the penal policy. Livonia and Estonia were among the first regions in Europe where disgraceful punishments for unmarried mothers were cancelled. In 1764, the sins incriminated to unmarried mothers against the sixth commandment (peccatum contra sextum) were excluded from among criminal offences and court proceedings concerning them were finished. (Auth.)

LAURI KETTUNEN. The second trip to the Vepsians, summer 1934. Part I

Lauri Kettunen describes the expedition to collect linguistic material from the Vepsians' settlement area in the northwestern corner of Russia. The language of Vepsians, a kindred people of Estonians and Finns, belongs to the northern group of Baltic-Finnic languages along with Finnish, Karelian and Izhorian (Ingrian). In 1897, the number of Vepsians is known to have been 25,600 of whom 7,300 lived on the shore of Lake Äänisjärvi (Rus Onega). In the 1940s, the number of Vepsians

was 30–40 000; by 1989, it had dropped to 12,501; according to the 2010 census, the number of Vepsians was 5936.

The strength of Kettunen's text is that he has written it amidst the events he describes. His diary includes an overview of the preparations for the expedition and the journey to the Vepsians' land. He has recorded the living conditions in Vepsians' houses in detail; therefore, his research results are also valuable for folkloristics and ethnography. The diary also reflects the events in Russia at the time of the expedition and their reverberations in Vepsian villages. Some villages that Kettunen and his companions Lauri Posti and Paavo Siro visited should be mentioned. At Pjatina, even the last Vepsians born in the village had already died. Arskaht, a large village with entirely Vepsian population, had been one of Kettunen's three main stops in 1917–1918 and was still full of acquaintances. Tšaigla was particularly sad and miserable. Noidala was the first place of longer stay. At Korbala, they spent about a week and also studied the special features of the Njurgoila dialect. At Petsoila they worked for four days.

Incidentally, Kettunen also says that schools already taught in the Vepsian language, but a few years later this was cancelled. The Russification of indigenous nations required teaching only in Russian. Some historical context should be provided in this regard. In 1929–1932, farm owners had been deported and their property confiscated. Independent entrepreneurship was forbidden; agriculture was struggling, hunger was commonplace. According to the data of Soviet security organs published later, at least 2.5 million kulaks (prosperous landowners) with their family members were deported to the unsettled or sparsely settled regions of Siberia, the Far North, the Far East and Kazakhstan in 1930–1931. Moreover, on 1 December 1934, Sergei Kirov, the first secretary of the Leningrad Region and secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (bolsheviks) was killed in Leningrad. This murder initiated the era of great terror in the Soviet Union.

The Estonian translation published here is based on the text published in 1960 in Lauri Kettunen's book Matkapakinointa ja muita muistelmia 1925–1960 (Travel Stories and Other Memories 1925–1960), which, however, does not reflect everything he saw and the repressive policies of the

Soviet Union, as Finland was suppressed by the humiliating peace treaty with the Soviet Union. An earlier variant, however, was published in 1942 in the album Heimotyö V (Kindred Nation Movement V). Sometimes, the translator has relied on this text as it was more unhampered by censorship. (Edit.)

RIHO NÖMMIK. International standards of space: What they are and how they are created?

The long-term expert in the working group of space environment in the International Organization for Standardization (ISO) writes what the international standards for space are and how they are created.

International standards form the basis for humankind's harmonised activities in space. These are developed by the subcommittee SC 14 "Space systems and operations" of the ISO committee TC 20 "Aircraft and space vehicles". The subcommittee has eight working groups, six of which describe the technical activities related to space, one the qualities of near space and one the orbital debris.

The author describes in detail which procedures the projects have to go through until they are confirmed as international standards, and how three models devised by him to describe high spatial radiation acquired the status of international standards. (Auth.)

DYLAN M. BURNS. Gnosticism, gnostics and gnosis

"Gnosticism", "Gnostics" and "gnosis" are concepts that have been used in research for centuries already. The concept of Gnosticism is known to have been first applied by the Cambridge scholar Henry More (1614–1687) who used it to signify certain teachings with which St John's Book of Revelation polemises. The concepts of "Gnostics" (Gr gnostikoi) and "gnosis" (Gr gnosis), however, date back to the antiquity. While the former signified the members of certain religious groups who pretended to higher, revealed cognition (gnosis), the latter signified this kind of cognition itself. These three concepts have been tightly connected in the research history of the phenomenon called "Gnosticism", but, until the present, researchers have no consensus regarding them. Thus,

some researchers consider the concept of “Gnosticism” an arbitrary construction which has been used as a generic term for very different and conceptually unrelated groups and doctrinal systems and recommend abandoning its use. Nonetheless, they support the concept of “Gnostics” as the antique authors have used it narrowly enough, to signify only the members of certain concrete groups. The concept of “gnosis”, on the contrary, is extremely broad and can signify any revealed knowledge in religions. So, for example, “gnosis” is mentioned in Judaism, Buddhism, Hinduism, Islam and the so-called New Spirituality of the present times.

Dylan M. Burns does not recommend abandoning the concept of “Gnosticism”, as he is convinced that there is a relationship indeed between many ancient groupings called “gnostic”; likewise, literary relationships can often be proved to exist between the texts called “gnostic”. The people called “Gnostics” have often read one another’s texts and borrowed ideas and plots from them. The author shows in his essay how the image of Gnosticism has changed in present-day research, and which methodological difficulties are encountered when describing Gnosticism as a historical phenomenon. The essay provides a good overview of the main problems in the research of Gnosticism at present. (Transl.)

TOOMAS HAUG. Where is Ülo?: An occult seance

HELDUR SANDER. Journey of the horse chestnut to Estonia. Part II

The second part of the article first describes how the horse chestnut spread in the Baltic and Nordic countries in the late 17th and the 18th century. Professor of medicine and botanist Elias Tillandz, who has been called the father of Finnish botany, has mentioned the horse chestnut along with fruit trees and berry bushes in his plant catalogue of the Turku region in 1683. In Estonia, it has also been found growing as early as in the 17th century in the territory of St Michael’s convent in Tallinn, and, since then, a certain continuity of the spread of the species can be noted. The next events related to the introduction of the horse chestnut to our region are connected with the Great Northern War. They are based on the

Russian Tsar Peter I's interest in horticulture. Supposedly, the horse chestnut was among his favourite trees. In Kadriorg Park of Tallinn, they were planted in the so-called old garden near Peter I's house — in the garden of the former summer manor of Fonne and Drenteln.

Thereafter, an overview is given of the species in botanical literature concerning Estonia from 1777–1810. The “wild chestnut tree” has been described in the second volume of Rev. August Wilhelm Hupel's (1737–1819) Topographical Notes (Topographische Nachrichten, in 4 volumes). The author of the anonymous article there may have been August Jakob (Jacob) Benjamin Fischer. Viennese-born August Schmidt, gardener of Polli manor, who was knowledgeable of horticulture in all the three Baltics provinces — Courland, Livonia and Estonia — had 71 species in his list, including the horse chestnut. From earlier times, a list of foreign trees and bushes at Aluliina manor has been preserved. Relying on literature, it can be said that, by the turn of the 19th century, the horse chestnut was quite widely spread. The use and cultivation of this tree and its suitability for the climate of our region were known.

In the 19th century, growing of horse chestnuts became recommendable and spread widely in our region. As Heinrich August Dietrich says, the horse chestnut, which was of “Tibetan origin” and resistant to cold, was one of the most widely spread decorative trees in Estonia in the early 1860s. According to an inventory of 1952–1973, the horse chestnut occupied the fifth place among foreign trees and bushes spread in Estonia. A decade later (1983–1989), it had surpassed the sorbaria and risen to the fourth place. During the inventory of 1980 and 1981, the horse chestnut was registered at 20 summer manors out of 22.

The horse chestnut is considered a favourite tree at many places in the broad world, for example, in England. It is also one of the symbols of Kyiv. (Edit.)

Review

MAARJA VAINO. **On war, machines and conscience**

A. H. Tammsaare. Sõjamõtted. (Eesti mõttelugu 170.)
[Thoughts on War. (History of Estonian Thought 170.)] Tartu:
Ilmamaa, 2023. 270 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

DYLAN M. BURNS PhD (1981), assistant professor of the history of Western esotericism in late antiquity at the University of Amsterdam

TOOMAS HAUG (1956), Estonian literary scholar and editor; deputy chief editor of the journal *Looming*

LOIT JÕEKALDA (1951), Estonian artist, curator of the Tallinn Drawing Triennial

LAURI KETTUNEN (1885–1963), Finnish linguist, prose writer, poet and playwright

MATI LAUR PhD (1955), professor of modern history and head of the Department of General History at the University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

Abstracts

RIHO NÕMMIK PhD (1936), Estonian physicist

HELDUR SANDER MA (1946), geographer

MAARJA VAINO PhD (1976), director of Tallinn Literary Centre

JAAN VALSINER PhD (1951), professor of cultural psychology at the Department of Communication and Psychology at Aalborg University, Denmark, professor at the Federal University of Bahia in Salvador, Brazil

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXI

Algus 2018. aasta 6. numbris.

13. juuli [1950, jätk].

Urvaste. Kalmistu Uhtijärve kaldakõrgendikul. Valgeks krohvitud kaarja värava kohal tekst: "Ma olen ülestõusmine ja elu" (Joh. 11, 25). Raudvõreliste väravaukste kaudu viib tee kalmistu sügavusse.

Kalmude kohal laiuvad üksmeelse perena jämedad tihelehelised kased ja kõrged kuused, sammaldunud pihlad ja värisevad haavad. Saariti kerkib suurelehine kõrge Sahhaliini tatar (*Polygonum sachalinense*), kes teab kelle poolt kord kalmistu mulda pandud. Nüüd levib ta kiiresti, kohati läbimatuid ja läbipaistmatuid tihnikke moodustades. Kalmude vahel sinavad loendamatud kukekannuse õiskobarad, metsistunud pihlenelate pikkadest valgetest õiepöördest levib meeldiv-teravat lõhna.

Väikesel muruväljal seisab mahajäetult kurvana leherohke kahetüvelise toominga kõrval lahtist paviljoni meenutav vabaõhukantsel, mille püramiidikujulisel sindelkatusel varjab end läbinägematus oksastikus tuhmunud vaskrist. Telliskiviselt aluselt pudeneb krohv.

Eemal paistab kuuskede vahelt raudaiast piiratud punasest tellisest kabel — Uue-Antsla endiste omanikkude Stäel von Holsteinide matusepaik. Kabel on täiesti rüüstatud, aknad ja uksed viidud. Konsoolidele toetuv võlvjas lagi on enam-vähem säilinud. Siseseinte krohvi on kraabitud arvukaid nimesid, kalmistu tänapäevakülastajate arvates sobivaim koht oma isiku igaveseks jäädvustamiseks.

Kabeli ees tihedas vabarnapõõsastikus kiviplaat, mille alla, nagu näha kustuvast kirjast, on maetud landraat²⁶⁰⁰ Reinhold parun Stäehl von Holstein (sünd. 24. mail²⁶⁰¹ 1846, surn. 23. det.

²⁶⁰⁰Sks k *Landrat* 'maanõunik'.

²⁶⁰¹Vkj.

1907).²⁶⁰² Teisi kalmumärke pole säilinud. All orus kohati purustatud raudaia taga lainetab hallina Uhtijärv.

Läbi kaldaäärsete puude kunagi raiutud sihi ulatuses paisab järve kallak vastaskallas, mida mööda tõuseb halja kühmuse väljana lehtpuude mets.

Sama oru veerul Stäel von Holsteinide matusepaiga läheduses valendab lõhutud raudaia nelja nulu varjustatud metsistunud pöösaste padristikus valge marmorrist lihtsa tekstiga: "Erbbegräbnis der Familie von Samson-Himmelstjerna auf Uelzen" (Vaabina).²⁶⁰³ Risti taga tume kivirahn, millesse raiutud raamitud tahvel Carl Gustav von Samson-Himmelstjerna (sünd. 25. aug.²⁶⁰⁴ 1750, surn. 25. juulil²⁶⁰⁵ 1825) nimega.²⁶⁰⁶ Kivirahnul lebab murtud, valgest marmorist rist. Selle kõrval näha veel mõned soklid, millel kunagi seisnud ristid. Matusepaiga all haigutab sissevajanud võlviga hauakamber.²⁶⁰⁷

²⁶⁰²Parun *Reinhold* Wilhelm Stäehl von Holstein (1846 – 23. XII 1907 (ukj 5. I 1908)) õppis Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas 1867–1871, mil selle lõpetas, *cand. oec. pol.*, korp! Livonia liige. Vastse-Antsla mõisa rentnik 1873–1879, Vana-Antsla ja Vastse-Antsla mõisa omanik 1879–1884, Vastse-Antsla mõisa omanik 1884–1907, Tsooru mõisa omanik; Tartu-Võru kreisi saadik 1875–1890, Liivimaa maanõunik 1893–1902, Tartu-Võru kreisi ülemkirikueestseisja 1898–1902. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁶⁰³Sks k Vaabina mõisa von Samson-Himmelstjerna perekonna matmispaik.

²⁶⁰⁴Vkj.

²⁶⁰⁵P.o 21. juulil (vkj).

²⁶⁰⁶Carl Gustav Samson von Himmelstiern (von Samson-Himmelstjerna; 1750 – 21. VII (2. VIII) 1825 Urvaste) õppis Leipzigi Ülikooli õigusteaduskonnas. Urvaste (1776), Palupera (1786–1820) ja Tilsis (1805–1820) mõisa omanik; Liivimaa õuekohtu kaasistuja abi 1744, kaasistuja 1775, Võru kreisikohtunik 1783–1786 ja kreisimarssal 1789–1792, Liivimaa maamarssal 1797 ja 1803–1806, Liivimaa maanõunik 1805–1812, Liivimaa maamõõdu revisjonikomisjoni president Valgas 1809–1811, Viljandi aadlipreilide varjupaiga kuraator a-ni 1812. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

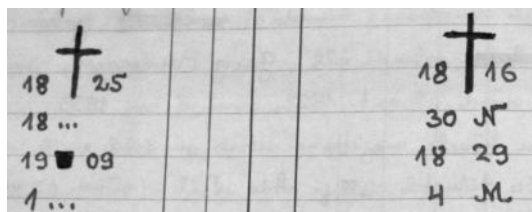
²⁶⁰⁷Samson-Himmelstjerna perekonna matusepaigas olnud 13 hauda. Vt selle ja üldse Urvaste kalmistu kohta ka: Agaate Laurson, "Ajaloos"

Vähe kõrval, varjatuna kollase akaatsia- ja enelahekist, puhkab maapõues tumedast poleeritud graniidist plaadi all “Georg Poedersen, Küster zu Anzen”, sünd. 2. okt.²⁶⁰⁸ 1822, surn. 8. aug. 1899.²⁶⁰⁹

Hiigeltase tüvele najatuna seisab madalal kivil väike malmrist. See tähistab kellegi Ado Welli (sünd. 19. veebr. 1831, surn. 7. apr. 1867)²⁶¹⁰ rohtunud kalmu. Tõenäoliselt on kask surma puhul istutatud, sest nüüd on vägevad juured risti kallutanud ja oma kohalt nihutanud.

Vähe eemal laiub igihalja vihmavarjuna ebatavaliselt jämedatüveline kõrge oksteta mänd.

Tihnikusse kasvanud raudaias kõrvu maas varjavad end kaks lainja pinnaga sammaldunud tumedast kivist rööptahukat. Nimesid tahukail ei leidu, küll aga on neisse suurelt raiutud risti-märk ja sellest allapoole juba kustuvad ajamääralsed andmed.

Kes nende tahukate all oma viimse puhkepaiga leidnud, jääb teadmatuks...

*

Neli maakalmistut. Kui palju kalme, kui palju inimsaatusi...

14. juuli. Vanad samškingad muutusid uueks ja väga ilusaks (jailas käies Kroonuaia tänaval).

line traditsioon Urvaste kihelkonnast: Kogutud 1927. a. suvel” (Tartu, 2007), www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/urvaste/urvaste.html.

²⁶⁰⁸Vkj.

²⁶⁰⁹Georg Poedersen (1822 – 20. (8.) VIII 1899), Urvaste köster ja organist 56 aastat. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁶¹⁰Mõlemad daatumid vkj. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

16. juuli. Räpina maantee...

Luunja parvel on maamehed koos parvnikuga viina võtmas. Parv seisab liikumatult keset Emajõe, pudel käib vankritele toetuvate meeste vahel ringi, kaldal aga ootavad ülepääsu mitu autot...

Ahja jõe äärsel luhal heinakuhjade vahel kõnnib punanokalise peaga rütmiliselt noogutades ja sirgeid punaseid jalgu paraadisammul tõstes valge toonekurg... Metsatuka serval istub liikumatuna männi kõrgel oksal [...] ²⁶¹¹. Kuusemetsa vahelt tõuseb äkitselt lendu raudkull ja kaob maanteed ületades teispoolsesse metsa...

Räpina-Võõpsu vahel parandatakse teed. Telefoniposti külge kinnistatud nool, mis osutab ümbersõiduteele, on kellegi naljahamba poolt juhitud teravikuga posti otsa...

*

Mikitamäe (A. Rulli keeles — Kükitamäe) küla. Elamud reastuvad nii küla läbiva maantee kui ka lisatänavate äärde, ilma et esineks selgejooneline vahe pea- ja lisatänavate vahel. See on tüüpiline tänavastikküla. Elamud on kõik ühekorruselised, ristpalkidest, enamikus sindelkatustega.

Keset küla väike kabel-tšasovnja tuhmunud ristiga sammaldunud katuseviilul. Sissekäigu ees lahtine rõdu, mille juurde viib madal puutrepp.

Ühe kõvera lisatäna lõpus korralik uuema-aja elamu. Ehituse nurki moodustavate ristpalkide otsad on tahatud, katus mitmekordselt kaetud sindlitega, väliste vooderlaudadega aknad avarad ja valguserohked. Siin elab leelotaja Aleksandra Leivo, ²⁶¹² kelle laule tänapäeva ainekul on tulnud üleskirjutama oma töökoha, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi ülesandel Erna Normann ja Salme Lõhmus. ²⁶¹³

²⁶¹¹Päevikusse on jäetud tühi koht.

²⁶¹²Aleksandra Leivo (1919 – 1. XI 2000).

²⁶¹³Salme Lõhmus (1902 – 1. VI 1981 Tartu) õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas slaavi filoloogiat, eesti ja üldist kirjandust, rahvaluulet ning eesti keelt 1921–1929, 1933 ja 1936–1938, mil selle lõ-

Tarre pääseb klaasitud rõdu kaudu, mille juurde viib kolmeastmeline betoontrepp. Tare keskel väike laud mõne tooliga selle ümber. Seina ääres voodi lihtmustrilise seinavaibaga ja etažeer mitmesuguste raamatutega; nende hulgas Stalini teosed. Tare on eeskujuliselt puhas, akende ees lihtsad, kuid maitsekad kardinad.

Külaliste vastuvõtuks on A. Leivo rõivastunud rahvarõivaisese, milledes näeb üsna nägus välja. On umbes 30-aastane naine, kahe lapse ema. Soovitud laulud on Aleksandra Leivo, kel 7-klassiline kooliharidus, ise kirja pandnud. Laule üleskirjutamiseks ette laulda pole seetõttu enam vajadust. .

*

Tona²⁶¹⁴ küla. Hundinuia- ja kõrkjariba taga lainetab halli veekoguna Pihkva järve Värska laht. Kaldaäärses vees kõigutavad tasa pikkadel raagudel oma pöörisesarnaseisse õisikuisse koondatud punakasvalgeid õisi luigelilled. Kõõluslehed veel ei õitse, kuid pikavarreliste nooljate lehtede vahelt paistvad pöörised on iga hetk puhkemas. Kaldal vee lähedal sinavad lõõsilmad. Üle lahe kollendavad tumeda metsa taustal vaheldumisi haljendavate väljadega küpsevad rukkipoollud. Neist eralduvad teravalt paar madalat majade kogumikku. Ühe kõrval kasvab üksik kõrge võraga mänd. Taamal valendab kobarana valgetüvene kaasik. Kalda ligi on end rivistunud rühm käharkuplilisi pajusid. . . Nende alla on koondunud väike lehmakari. .

petas, jäeti edasi üliõpilaste nimekirja 1938–1940; ENÜSi Ilmatar liige. Kirjandusmuuseumi töötaja 1941–1962, sh direktori kt 1952–1954, peavarahoidja 1947–1952 ja 1954–1962. — Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis säilivad sellest külaskäigust kolm Ants Rulli fotot: “Rahvalaulik Aleksandra Leivo kaks poega ja teisi lapsi” (ERA-14111-35930-69429), “RKM töötajad Erna Normann ja Salme Lõhmus rahvalaulik Aleksandra Leivol külas” (ERA-14139-68570-16359) ja “Setu rahvalaulik Aleksandra Leivo, sünd. 1919. a.” (ERA-14111-35933-38586). Vt Eesti Kirjandusmuuseumi arhiiviinfosüsteemi Kivike.

²⁶¹⁴Tonja (setu keeles Ton’a ja Tona; kasutatakse ka nimesid Tonä, Toona, Tuuna, Toonja, Kala).

Värskas poolt on järve mööda lähenemas mingisugused järjest suurenevad pisikesed mustad kogud, mis peagi osutuvad vene-deks. Igaühes istub kahekaupa kõrvuti neli sõudjat, kuna viies seisab pühas, pika mõlaga suunaandvalt kaasa sõudes. Vened liiguvad kahes reas, kolme viisi koos. Üle iga kolme vene on laotud mahukas laudade virn. Sõudjad töötavad kindlas rütmis ja mööduvad kiiresti. Peipsi poolt tuleb lahtiste purjedega vene, pisike paat lühikesel nööri taga.

Madalal vee kohal sõeluvad arvukad pääsukesed. Sage date valjude tiivalöökidega möödub piilpart. Eemal kiigutab end lainetel teine piilpart kuue pojaga. Neid näib olevat lahes rohkesti. Aeg-ajalt ületavad vee mustapäised kajakad. . .

Tona on tänavküla: kõik elamud on koondunud ainsa pika tänava äärde. Üks elamuist kuulub lauluimä Anne Vabarnale.²⁶¹⁵ See on tahumata ristpalkidest kavade²⁶¹⁶ majake. Vana õlgkatus on tugevasti sammaldunud. Nelinurksele muruõuele pääseb varjualuse värava kaudu. Väravale on kriidiga tõmmatud valgeid riste. Elamu akna all veedab vaikselt oma eluõhtut lo-gisevate jalgadega pink. Tarre viib madal kaheastmeline trepp. Aida lävepaku külge on löödud hobuseraud. Tagaõues mada-laist püstlaudadest aiataras ees hallendab tsementtorune vânt-kaev. Aias reastuvad sibula- ja muu juurvilja peenrad.

Järvekaldal sahisavad kõrged valgetüvelised kased, millede varju pugunud õlgkatusega ja lahtise eesruumiga väike saun. Kaldaäärsel murul lamab ketis must mullikas, loiuult teda ründavate kärbestega võideldes. Naaberelamu aiataral kuivab kalapüügivõrk.

Anne Vabarna tarest kostab leelotamist. Seal improviseerib Anne eeslauljana tänapäeva teemadel rahvalaule. Tema sõnu kordab mitmehäälne kümnest naislaulikust koosnev koor, kelle kokkukutsumine Anne poolt ei nõudnud veeranditki tundi. Esitatavaid laule on üleskirjutamas Erna Normann, Salme Lõhmus ja äsja Tartu R. Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna rahvaluule alal

²⁶¹⁵ Anne Vabarna (Anna V.; Vabarn; 1877 – 7. XII 1964 Tonja).

²⁶¹⁶ Nii tekstis.

lõpetanud, Mikitamäelt pärinev Veera Pino.²⁶¹⁷ Laulikud on kõik nagu Anne Vabarnagi rahvarõivastes. Ka õues esitab Anne oma kaduvat rahvakunsti.

Siis lõpeb leelotamine. Anne oma kooriga tuleb üleskirjutajaid värava ette saatma. Lahkumisleelotusega jäävad saatjad maha.

*

Värskal kalmistu punasest tellisest värav. Kaare kohal kollendavad õlivärvis kutsuvad sõnad: "Tulge tagasi inimese lapsed". Värava orvades kahe nimeta pühaku pleekinud pildid. Üks tühi pisiurv on raudkangega suletud ja ripplukuga lukustatud. Kunagi on selles asetsenud rahakorjekarp.

Jändrike kallakute mändide hõredates võrades müsiseb kurtvalt tuul. Ühe päikesest kõrvetatud kalmu ümber on korraldatud lihtsad puupingid, kalmule asetatud laud. Seal mälestavad omaksed oma kadunut söögi ja joogiga.

*

Ahja asundus. Vanas mõisapargis reastuvad laudade virnad, vedelevad tühjad lubjatünnid. Pargi äärde on ehitamisel kahekorruseline maja. Eemal paistab kõlakoda. Selle läheduses mängib noorsugu korvpalli. Vanad pärnad on tõmbunud küüru. Hiigelkuusk, mis kõrguselt kunagi ületas pargi pärnad ja rahvasuu järgi oli istutatud Peeter I poolt, on ammu jäljetult kadunud. Vana tiik on jäänud hooletusse. Nukralt kaardub üle vee väike puusild, mille kunagi valgeks värvitud käsipuud on tõmbunud halliks. Ainult kaks laiaharulist jämedat tamme peatee kõrval võrdlevad endasse suletuina oma minevikumälestusi oleviku hävinguga.

²⁶¹⁷Veera Pino (Veera Pino-Gubin; 1925 – 29. VI 2015 Tartu) õppis TRÜ filoloogiateaduskonna eesti filoloogia osakonnas rahvaluule erialal 1945–1950, mil selle lõpetas; filoloogiakandidaat 1954. Mikitamäe Mittetäieliku Keskkooli õpetaja 1944–1945; TRÜ aspirant 1950–1953, eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri vanemõpetaja 1953–1957; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori teaduslik töötaja 1956–1992; Anne Vabarna õetütretütär.

Endine härrastemaja, milles asub [...] ²⁶¹⁸, on lupjamisel. Vanade sõpradena tervitavad kaks pargipoolset teise korruse akent, milledest nooruspäevil nii sageli unistavalt vaadatud õhtuhämarusse kaduvale pargile ja kuulatletud põliste pärnade salapärast sosinat. Eriti salapärasena tundus õhtuhämaruses uhke-ükskõikne Peetri kuusk...

Kuidas oled sa armetuks jäänud, Ahja park, ja millise muinasmaana püsisid sa mälestusis aastakümneid!... ²⁶¹⁹

Jälle maantee...

17. juuli. M. ²⁶²⁰ külas, väike habe. Haiglane. Soliidne ja tõsine.

21. juuli. Suveöö hämarus süveneb. Põliste pärnade, vahtrate ja saarte laadunud varjukogust vaatab viirastuslikuna valge ja sale Sigulda kirikutorn. Noored toonekured oma mahukas pesas jämeda suureõonelise pärna otsas torni vahetus läheduses on vaevalt veel eraldatavad. Kiriku eelsel hundinuiade palistatud kaarjal tiigil valendavad salapärase laikudena magavad valged pardid. Tiigi otsas kirikupuiestee serval suigub pimeduses Sigulda metskonna ülema ühekorruseline ruumikas kivimaja, milles asuvad kantselei ja metsaülema elukorter. Lasipuu juures seisab ebaselge koguna sõiduauto...

Taeva laotusest lahkuvad viimased pilved. Kauguses särab Veenus kogu oma pimestavas ilus, vaadeldes end edvistavalt tiigi liikumatus peeglis. Ikka selgemaks ja selgemaks muutuvad Põhjanael ja Suur Vanker...

Kusagil hauguvad koerad. Hakkab tõusma udu...

*

Sügav öö... Sigulda kirikupuiestee ja naabertänavail jalutavad kaks meest, üks neist raskesti toetudes kepile. Mõlemal puudub öömaja. Ainukeses võõrastemajas tuba ei leidunud, metsaülem

²⁶¹⁸ Teksti on jäetud tühik. Aastatel 1929–1997 tegutses 1740. aastate lõpul ehitatud härrastemajas kool; hoone põles 2007. aastal, selle katus taastati 2008–2009.

²⁶¹⁹ Herbert Normanni ema Elise Normann (1869–1947) oli pärit Ahja lähedalt Lääniste külast.

²⁶²⁰ Tuvastamata isik.

keeldus öömaja andmast, kooliruumes asuvad pioneerid. Ja nii nad rändavad siis tänavail öö lühendamiseks ja paiskavad pidevalt vahetatavaist sigarettidest pakse suitsupilvi järjest tihenevasse uttu...

Ühes majas süütab keegi valguse, vaatab hetkeks uniselt kella ja kustab kohe taas tule. Niiskes piimjas udus hakkab jahe. Istumiseks läheduses pinke ei ole, murus pikutada on märg...

Kes on siis öösised rändurid? Prof. Ed. Aunap ja nende ridade kirjutaja. Autos puhkab meie õpetatud autojuht Ants Rulli, kes teekonna jätkamiseks hommikul vajab enam värskust kui öösised valvaja...

22. juuli. Taeva idaserv muutub heledamaks, võtab roosaka varjundi. Kell läheneb 4-le. Tihenenud udus paistavad puud nagu härmatises. Udust kõrgemal sinab taevas. Põhjanael ja Suur Van-ker kahvatuvad järjest. Üksnes Veenus jätkab oma edvistamist. Muutub üsna jahedaks.

Eemal kireb esimene kukk, temale järgnevad teised. Tiigil hakkavad sulistama pardid. Oma pesas püsti tõusnud kured lak-sutavad tiibu. On saabumas hommik...

Autost väljub A. Rulli. Heidame omakord viivuks autosse puhkama...

*

Hommik. Udu on muutunud läbipaistmatuks piimjaks massiks. Selle taga on vaevalt aimatav Sigulda kõrgendik.

Järsus liivakiviseinas mustab ebamäärase laiguna — *Gütma-na ala* — suur koobas, mille ees on valvet pidamas kaks haralist tamme koos mitme tihedalehelise emalepaga.

Koopas on hämar ja ebahubane. Hoovab jahedust ja niiskust. Esialal kõssitavad ümmar laud ja mugav toega pink. Seintest im-bub jääkülma allikavett, mis ümbritseb koopa kristalse ribana ja rõõmsalt suliseva ojana ruttab hämarusest väljudes kitsast soo-osjade vahelist sāngi mööda koopa eelsele niidule, kus suubub pehme uduvaiba all veel puhkavasse väikesesse järve.

Koopa seinu ja sissekäiku ümbritsevat järsakut katavad tihe-da ornamendina loendamatud kivisse raiutud kunagiste külas-tajate nimed koos külastuse aasta ja kuupäevaga. Paljud ajamää-

rad ulatuvad möödunud sajandi esimesesse poolde. Kõige vanem aastaarv näib olevat — 1812. Ei puudu ilustistena ka kivisse raiutud Läti omaaegsete korporatsioonide kunstipärased vapid ja sirkliid.

Pikkamööda hakkab udu haihtuma, ikka hõredamaks muutub kõrgendikku varjav härmatisetaoline kate ja äkki lööb liivakivine järsak päikese kiirtes särama kogu oma rõõmsameelses värvusekülluses.

Nähtavale tuleb kaks vähemat koobast suurest kõrgemal.

Kõrgendikku kattev lehtpuude kuplistik oma paljuvarjundilise haljuse ilus upub päikesekulda ja iga tamme ja vahtra, iga lepa ja jalaka, kase ja pihla erivarjund üksteisega kooskõlastatud värvuste mängus on looduse jäljendamatu meistertöö.

Kõrvale heidab uduvaiba ka väike selge järveke koopaeessel niidul ja kaldaid servav kõrkjas vastab rõõmsa peanoogutusega päikese hommikusele tervitusele. Ettevaatlikult, nagu kõheldes, avavad ka valged veeroosid oma õied, ainult kaldaäärne ainus tamm vaatab murelikult lahkuvale udule järele, nagu kartes, et see pöördub tagasi.

Väikesel rõõmsameelsel ojal aga on ükskõik, kas särab päike või võimutseb udu, ta voolab muretu vulinaga teda ootavasse järvekesesse ja sellest väljub teine sama muretu elurõõmus oja, kadudes tasa õõtsuvate soo-osjade vahele. Kas otsib ta ehk teed väikesesse piklikku naaberjärvekesesse, sama kristalse vee-ga, valgetüvelise kaasiku varjus? Selles veenduda puudub aeg.

Kõrgendiku nõlval Gütmani koopast eemal avab oma uk-sed väikese torniga kumerakatuseline kuuenurkne paviljon kahe katust toetava postiga rõdule viiva trepi kõrval. Sinine katus ja valged postid on kaugele nähtavad...

Udu on nüüd juba lõplikult haihtunud. Üle Sigulda võlvub pilvitu sinine taevas...

*

Omaaegse liivlaste vanema Kaupo²⁶²¹ linnus — *Kaupo Lie-lā Pils* — piklik kõrge metsastunud kungas...

Tasasel sosinal värskendavad omavahel hiiglastest puud kunagisi süngeid sõjajutte. Vaikselt kuulab sosinpajatust mehine sammaldunud kuusk. Ta tüvi on kõver, ta on näinud arvutuid päevi, ka temal on varuks nii mõnigi erutav jutt. Teine sammaldunud kuusk on end naabrile najatanud nagu surmavalt haavatud sõdur. Ta ongi elust lahkunud, sõjatorm on ta tüve mürdnud. Vaikses sõnuta leinas vaatab ta poole valge kahetüvene elatanud kask. Kurvalt seisavad ka naaberkased, pärnad, jalakad... Nende võrad on hõrenenud, neid rõhuvad aastad. Üks kaskedest püsib vaid veel teda toetava kuuse abil... All tüvede varjus aga lokkab noor elujaatav põõsastik ja haljendab leht lehe kõrval sõnajalg.

Linnuse servalt paistab üle metsa Sigulda kiriku saleda torni tipp...

*

Järsul künkal põliste pärnade keskelt tõuseb Turaida piiskoplossi punasest tellisest kõrge ümmartorn.²⁶²² Sisemusse viib väike kitsas uks. Kunagi on torni pääsetud kõrgema ukse kaudu ka hele ulgpostile toetuvalt platvormilt... Valgust tungib torni vaid kitsaste, sissepoole laienevate laskepilude kaudu...

Ukse kõrval meelitab puhkama noore pärna varjustatud toega pink. All sügavuses on veel aimatavad omaaegse muldvalli ja palissaadi asukoht... Torni juurest viib tee avarale kõrgväljale, millel unistab väike terava torniga kirik.

Selle taga, vähe eemal, veedab üksinduses oma eluõhtut jäme kahetüvene okslik pärn, vägevate, maast kaugele välja ulatuvate

²⁶²¹ Kaupo (Caupo, Kope; srn 1217), Turaida vanem, kes lasi end risti-da; sai Madisepäeva lahingus ristisõdijate poolel surmavalt haavata.

²⁶²² "Läti Hendriku andmeil pani Turaida piiskopilossile aluse Ratzeburgi piiskop Philipp, kes 1214. a. siirdus koos palveränduritega Turaidasse ja seal püstitas kindluse (*castellum*). Ratzeburgi piiskopi päevil oli tellise kasutamine juba teada. Tellist oli rakendatud Riia müüride ehitamisel. Riist saadi tellist ka Turaida kindluse ehitamiseks (A. Tuulse)." *Herbert Normanni märkus*.

juurtega. Osa oksa on juba ammu kuivanud, kuid võra on veel lai ja varjukas. Üks tüvedest on seest õõnes. Aastaid 300 või isegi enam võib pärn küll vana olla. Paksukorbalise tüve külge on kinnistatud valgest marmorist tahvel vähesõnalise tekstiga:

“Še dus

Turaidas Roze.”

Siin puhkab Turaida roos...²⁶²³ Puu kõrvale on asetatud mugav pink.

Lossi künka taga orus lookleb metsastunud kõrgendiku vahel Koiva jõgi. Teda ületav valge käsipuustikuga sild valendab eredana kauguses...

*

Kaupo linnuse lähedasel künkal varjavad end tihedas lehtpuumetsas Turaida abikindluse — Krimulda piiskopilossi varemed. Neist on säilinud vähe, vaid üksainus rasketest põllukividest seinanurk. Selgesti on määratavad ka omaaegse torni jäljed alusmüüril... Kuid iga kivi räägib tänapäevgi veel kaugetest rahututest sajandeist, rahvast rõhunud rasketest aegadest...

*

Auto läbib Riia linna ja kihutab pika rea omasarnaste hulgas hästi õlitatud maanteel noorte kaskede vahe Jūrmala randa.

Tee kõrval, eriti lahmekohtadel, haljendavad arvukad pisi-puhkepaigad paviljonide, mugavate pinkide, põõsaste, lilleklumpide ja dekoratiivsete vaasidega. Igas puhkepaigas seisab ka mõni sõdurit või sportlast kujutav skulptuur. Eriti loomulik on vette hüppava noore naise kuju. Isegi voldid supeltrikoos tulevad reljeefselt esile. Vähem õnnestunud on standartne kuulikehitja. Ühe silla juures on väikese koolipoisi ja kooliplika kujud hoolsalt süvenenud raamatu lugemisse...

²⁶²³Turaida Roosiks (Turaida Rose (Rosa), õige nimi Maija või May; 1601 – 1620) nimetatakse Turaida piiskopilinnuse lähedal tapetud tüdrukut.

Teed palistavad, kohati kilomeetrite viisi, valgeks värvitud, mustade rõngastega teepostid, fosforestseerivate valgete ja punaste silmadega, liiklemiseks pimedas. . .

Siis liigub auto loendamatute, meeldivate tarade piiratud suvilate vahel keset lõputut männimetsa. Kostab tasast merekohinat. Ja seal lainetabki meri tuule kallutatud vanade mändide taga. Vesi on tume, tumesinine, ja sellest eraldub teravjooneliselt vaatepiiril helesinine pilvitu taevas. Vesi ja taevas — muud pole kauguses midagi. Tekib ebamäärane avaruse, vabaduse tunne, millesse kaovad mured, kaob olevik ja tulevik. . .

Rannas aga kihab supelelu. . . Lamatakse liivas, võimeldakse, jalutatakse. . . Vilguvad mitmevärvilised trikood, mantlid. . .

Mõlemale poole mere ja mändide vahel kaob lai, lõputu liivane rand, valge, puhas. . .

*

Riia. Linn on Läti NSV 10. aastapäeva puhul pidurüüs. Majad on maitsekalt dekoreeritud punaste kangaste, loosungite ja roheliste rippvanikutega. Mitmel pool rõdudel Lenini ja Stalini büstid. Majaseintel nende meeldivates raamides suured pildid. Tänavate sõidutee kohal punased kilbid Liidu ja Läti vappide, pärgades aastaarvuga "X" ja mitmesuguste lätikeelsete loosungitega. Trammidel pisikesed lõbusalt lehvivad lipukesed. Samasuguseid lipukesi pikkades ridades ka majade katustel. . . Tänavatel elav liikumine. . . Pargid upuvad õitsvatesse lilledesse. Prevaleerib floks. Igalpool eeskujulik puhtus. Tänavanimetused ainult lätikeelsed.

Üle linna kõrgub Vabadussammas, mida kroonivad kolm viisnurka. . .

Daugava (Düüna) kail ja sildadel liiklemine eriti tihe. Vahetpidamatult mööduvad trammid, autod. . . Jalakäijad siblivad²⁶²⁴ kui sipelgapesas, igaüks rutates, kas põhjusega või ilma. Kuid on ka kai raudbarjääril vahtijaid, sest Düünal on algava NSV Liidu sõjalaevastiku päeva puhul rohkesti laevu.

²⁶²⁴Sõna kohale on kirjutatud "kihavad".

Raudteesilla juures on käimas taastamistööd. Korrastatakse sõjapäevil kannatanud alustoeid, milledest mitmed on tellinud. Tugede vahel kaarduvad imposantsetena silla raudvõrestikud...

Õhtul on laevad illumineeritud, särades loendamatu elektrituledes. Laevade vahel liigub väike kutter,²⁶²⁵ mille rohelise eesmine tuli virvendab pika läikiva kiiluna tumedal veel... Riiale laskub hubane suvine öö...

23. juuli. Riia zoopark. Kišu²⁶²⁶ (Väike Jeegeli²⁶²⁷) järve ääres künklikus männimetsas reastuvad ja rühmituvad loomade elamud, puurid, tarandikud ja veekogud...

Kunstliku kaljumaastiku taustal liigub rahutult oma puuris edasi-tagasi Bengaali tiiger (*Felis Tigris L.*), kuna teine soojendab end päikese käes kalju eendil.

Suure veekogu kõrval liival lebab liikumatuna Aafrika jõehobu (*Hippopotamus amphibius L.*), lihav pisikeste silmadega loom, keda ründavad asjatult kärbestest parved. Ta pilgutab vaid silmi, kui mõni ettevõtlik kärbes nende sügavusse tahab vaadata.

Tõuse, вставай!, karjuvad jõehobule virgutavalt soldatid. Tõuse, пühvelhärä!, lisandab karjetele oma hääle pisike poisiklutt. Mis sellest, et jõehobu pole pühvelhärä.

Kõrges kinnises hoones tammub ühel ja samal kohal hiiglasest India elevant (*Elephas indicus L.*). Ta nahk on sügavates kort-sudes, täidetud saepuruga. Ta pakutaoline tõmp jal on raskesti...

Kaljugalal tatsuvad raskel sammul oma puuris karud. Üks neist — pesukaru²⁶²⁸ (*Ursus arctos L.*) — on roninud väiksesse veekogusse ja peseb käppadega nägu, teine — valge polaar-karu (*Ursus maritimus Phip.*)²⁶²⁹ magab väljasirutatult maas.

²⁶²⁵S.t väike ühemastiline, enamasti nelja purjega purjekas.

²⁶²⁶Lt k Kišezers.

²⁶²⁷Lt k Mazā Jugla, sks k Kleine Jägel; sellanimeline jõgi liitub Suure Juglaga veidi enne Jugla järve jõudmist.

²⁶²⁸Sõna kohale on kirjutatud küsimärk ja “бурый медведь”. Jutt ongi pruunkarust.

²⁶²⁹S.t jääkaru.

Tarandikust vaatab uudishimuliselt kirju põder (*Cervus hortulorum*), nina kaitsepuude vahelt välja pistetud.

Altkulmu piilub süngelt teisest tarandikust Ameerika piison (*Bison americanus* Gm.).

Väle Brasiilia kaputsiinipärdik (*Cebus capucinus* L.) hüpleb lõbusalt oma kõrges puuris, demonstreerides ronimisoskuse eeskujulikku kooli.

Terraariumis lebavad liival õhujuurtega filodendronite vahel vastikult välja ulatuvate silmade ja tõmjate lõugade vahelt paistvate ebaühtlaste hammastega kolm alligaatorit (*Alligator Mississippiensis* L.), kuna neljas on roninud vette ja püsib seal liikumatu.

Suures klaaskastis puhkavad kerrakiskunult kaks suurt India püütonmadu (*Python molurus* Gray).

Lindude hoones istub mõtlikult omas puuris suur punane arar²⁶³⁰ (*Sittace macao* L.), pika sabaga punases kuuks kollase rinnaesise ümber. Tema kõrval teises puuris on rõivastunud sinisesse kuube ja kollasesse rinnaesisesse sinikollane arar (*Sittace ararauna*). Valgetel põskedel mustad triibud.

Suures puuris istub okstel kümme kond siniseid, rohelisi ja kollaseid Austraalia papagoisid (*Melopsittacus undulatus* Schaw.). Neid on värvitud! seletab puuri ees asjatundlikult üks poisike teisele.

Suurel veekogul väljas ujuvad vabalt mustad luiged...

Kuid veel palju, palju on zoopargis loomi ja linde... Mets- ja okassead, laamad, kaamelid, hundid, ponid ja kuidas neid kõiki nimetada. Hea on samuti röövlindude, eriti kullide kogu...

Zoopargi taga lainetab laia halli veekoguna Kišu järv. Teisepoolisel kaldal tumeda okasmetsa taustal haljendab liivapaljan dist katkestatud rohuväli. Vasemal paistab mändide servatud kõrge liivane rand mingisuguse supelpaviljoniga. Rannast ulatub vette pikk kõrkjariba. Liival on näha rohkeid suplejaid.

(Järgneb)

²⁶³⁰S.t aara.

LOIT JÕEKALDA. (Kanozero: Jelovõi, 2002; frotaaž)